

**ISLAMIC
UNIVERSITY
EUROPE**

Journal of Islamic Research

Year 8 Volume 1 December 2015

This journal is indexed by Index Islamicus

Islamic University Europe

Journal of Islamic Research

Year 8

Volume 1 December 2015

Owner

On behalf of Stichting Islamitische Universiteit van Europa,

Prof. Dr. Nedim Bahçekapılı

Editor: Prof. Dr. Halit Ünal

Members of board:

Prof. Dr. Hayreddin Karaman

M. Ün. İlahiyat Fakültesi Emekli

Prof. Dr. Süleyman Ateş

M. Ün. İlahiyat Fakültesi Emekli

Prof. Dr. İsmail Hakkı Ünal

Ank. Ün. İlahiyat Fakültesi

Prof. Dr. Şamil Dağcı

Ank. Ün. İlahiyat Fakültesi

Prof. Dr. Süleyman Uludağ

U. Ün. İlahiyat Fakültesi

Prof. Dr. Ahmet Ağırakça

Mardin Artuklu Üniversitesi

Prof. Dr. Şenol Durgun

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

Prof. Dr. Gonca Durgun

Ankara Gazi Üniversitesi

Prof. Dr. İbrahim Aydınlı

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

Prof. Dr. Yasemin Sözer Sarac

Islamitische Universiteit van Europa

Assoc. Prof. Dr. Mustafa Dönmez

Islamitische Universiteit van Europa

Assoc. Prof. Dr. M. Refii Kileci

Islamitische Universiteit van Europa

Doç. Dr. Gürbüz Deniz

Ank. Ün. İlahiyat Fakültesi

Doç. Dr. İbrahim Işıtan

Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Yrd. Doç. Dr. Hatice Mumyakmaz

Yozgat Bozok Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Eldar Hasanoğlu

Mardin Artuklu Üniversitesi

ADRES:

Statenweg 200

3033 JA Rotterdam

Tel: 010-471 00 26

website: www.iue-edu.nl

e-mail: islamicjournal@iue-edu.nl

DİZAYN

Drs. Mevlüt Koç

BANK BİLGİLERİ

Islamitische Universiteit Europa

ING Bank: 9223427 IBAN: NL 88 INGB 0009223427

BIC: INGBNL2A

Main principles for publication

Journal of Islamic Research is a journal of scientific scholarship in the fields of theology, philosophy, (Islamic) history and (Islamic) law, published by Islamic University Europe.

The writers are responsible for the substantial and lingual mistakes. There is a payment for the articles. References to the article are allowed but the source must be mentioned. The articles must be sent in Word-format.

ISSN: 1876-3855

İÇİNDEKİLER

HOW HALAKHAH AND SHARIAH CONCEPTUALIZE AN INTERCOURSE AS THE ADULTERY?

YRD. DOÇ. DR. ELDAR HASANOĞLU 2

KALIPYARGILAR VE SOSYALYARGI

DOÇ. DR. İBRAHİM İŞITAN 23

DOĞA BİLİMLERİ, SOSYAL BİLİMLER VE METOT PROBLEMİ

YRD. DOÇ. DR. ALPER MUMYAKMAZ 82

LOST IN TRANSLATION?

MA. YUSUF ÇELİK & PROF. DR. W. L. VAN DER MERWE..... 98

TRAIT MINDFULNESS AND SMOKING IN TURKISH UNIVERSITY STUDENTS: THE MEDIATING EFFECTS OF DEPRESSION, ANXIETY AND STRESS

DR. ÖMER FARUK CANTEKİN 118

OSMANLI MEDRESELERİNDE ARAP BELAĞATININ ÖĞRETİMİ

YRD. DOÇ. DR. SULTAN ŞİMŞEK..... 147

FİNANSAL KAYNAKLARIN ETKİN VE VERİMLİ KULLANILMASINDA KAMU İHALE MEVZUATININ OLUMSUZ YÖNLERİ

MA. UĞUR GÜRSÜ & DOÇ. DR. İLYAS SÖZEN 174

RUS ORYANTALİZMİ ÜZERİNE

MA. VESİLE ŞİMŞEK..... 233

RELATIVITY OF TURKISH POLITICAL ISLAM IN THE PRE-28 FEBRUARY PROCESS: STUDYING TWO STUDIES

ASSİSTANT PROF. GÜLSEN KAYA OSMANBAŞOĞLU	244
KARA SEYYİDİ HAMİDİ’NİN (Ö. 913/1507) HAYATI VE ‘ES’İLE ‘ALÂ ŞERHİ’S-SEYYİD’ RİSALESİNİN TAHKİKİ	
YRD. DOÇ. DR. HATİCE ARSLAN SÖZÜDOĞRU	262
İSLAM VE BATI HUKUK DÜŞÜNCESİNDE DEVLET BAŞKANININ AZLEDİLMESİ PROBLEMİ	
MR. TALHA YILDIZ	289

Journal of Islamic Research - 2015

Dear reader,

We present you the new issue of the Journal of Islamic Research. As always, this issue covers a range of subjects regarding Islam, its history, theology, philosophy, civilization and its legal, sociological aspects. The rest of the articles in this issue are on various subjects in the field of social sciences.

HOW HALAKHAH AND SHARIAH CONCEPTUALIZE AN INTERCOURSE AS THE ADULTERY?

Eldar HASANOĞLU*

Abstract:

The adultery in Islam and Judaism is so grave that the crime is listed together with the idolatry and murder. From Islamic point of view, adultery causes spiritual and physical defilement. In the tradition of the Prophet Muhammad (pbuh), adultery is described as “greater of the great sins”. In Judaism, adultery is used as a metaphor for Israelites’ infidelity to the covenant with Yahveh and it is better for a human to die than choose to commit adultery even under compulsion. While various phrases are used in Jewish holy scriptures to denote the forbidden sexual intercourses, the word of “*ni’uph*” is used to express specially the act of adultery. The word to express the adultery in the holy book of Islam is “*al-zinā*”.

Judaism and Islam differ in conceptualizing an intercourse as the adultery. Judaism restricts it to the intercourse only with a married or betrothed woman. So, the term of adultery is terminalized as female-centric. While man’s marital status doesn’t matter, the status of woman represents a critical factor. The main principles are virginity and the authority of the father and family honors. Islamic legal schools offer various approach for the act of adultery. While Islam considers that all intercourses outside the marriage contract are adulteries, Islamic scholars differ on the definition of the adultery in the stipulations. Taking their approaches into consideration, it can be concluded that they have several aims in mind in conceptualizing an intercourse as adultery. The main principles are the realization of the intercourse and the pleasure from it.

Key words: Adultery, Intercourse, *al-Zina*, *Niuf*, Islam, Judaism

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, eldarhasanoglu@gmail.com

Özet:

İslam'da ve Yahudilikte zina o kadar çirkindir ki putperestlik ve adam öldürme ile birlikte zikredilir. İslama göre zina hem manevi hem fiziksel olarak insanı kirletir. Hz. Peygamber'in (sav) hadislerinde zina "an büyük günahlardan" biri olarak geçer. Yahudiliğe göre zina İsrailoğulları'nın Yahve ile ahitlerine ihanetin metaforudur ve mecburiyet altında dahi bu günahı işlemektense insan ölümü tercih etmelidir. Yahudi kutsal metinlerinde yasak cinsel ilişkiyi ifade eden farklı kelimeler kullanılsa da spesifik olarak zina kavramı *niuf* şeklindedir. İslam'ın kutsal kitabında ise bu kavram zina şeklindedir.

Yahudilikle İslamda zina kavramının içeriği birbirinden farklıdır. Yahudiliğe göre sadece evli veya nişanlı bir kızla yapılan ilişki zina sayılır. Burada erkeğin statüsüne bakılmamakta, kadının statüsü temel faktör kabul edilmektedir. Bir ilikin zina sayılması için temel ilkeler bekaret ve babanın ve ailenin şerefidir. İslam hukuk mezhepleri zina konusuna farklı yaklaşır. İslam evlilik dışı bütün ilişkileri zina kapsamında görmekte iken ulema bir ilişkinin zina sayılması için farklı şartlar önermiştir. Bu şartlar göz önüne alınırsa, onların zihinlerinde bu bağlamda farklı ilkelerin olduğu görülür. Temel ilkeler ilişkinin gerçekleşmesi ve ondan zevk alma şeklindedir.

Anahtar Kelimeler: Zina, İlişki, *al-Zina*, *Niuf*, İslam, Yahudilik

Introduction

Judaism and Islam differ in conceptualizing an intercourse as the adultery. Judaism assigns narrow content to this concept and restricts it to the intercourse with a married or betrothed woman. But in Islamic Law all intercourses out of wedlock are considered as adultery. Disregarding this fact, from the Islamic legal point of view, the topic may be misunderstood that Judaism shows freedom about sexual ethic, especially regarding the adultery.

In their regulations related to the case of adultery, both systems aim mainly to protect the institution of family and to guarantee its continuity. Therefore, both religions regard the sexual affair of opposite sexes as natural and normal. Thus, both religious legal systems legitimate the intercourse only between man and woman. Nevertheless, this permissible kind of intercourse also is conditioned to be realized within the marriage contract.

The Sin of Adultery in Judaism and Islam

In Judaism: The negative approach of Judaism toward adultery can be understood from the expressions used for this act and from the gravity of the sanctions to it. It is better for a human to die than choose to commit this abhorrent act even under compulsion.¹ Owing to its importance, adultery is used as a metaphor for Israelites' infidelity to the covenant with LORD.² As the marriage bound is blessed by God and symbolizes the covenant between LORD and the Israel, the transgression of adultery carries special depravity and is treated as the sin not only against the husband but against LORD too.³ Therefore, the adultery was not regarded only as an individual case and the

¹ TB.Sanhedrin 74a.

² Hosea 2-3; Jeremiah 3:1ff; Ezekiel 16:1ff, 23:1ff.

³ Genesis 20:6, 39:8.

offense cannot be forgiven by the husband. It is characterized as a transgression to the social order too besides the family honor. Although the sin of adultery is restricted to only the institution of family from its terminological content, in the penalty regulations it is emphasized that the offense fells the well-being of the nation to threaten. The transgressor is regarded as he does not defile himself only but also the nation and the land as a whole.⁴ That's why transgressor must be punished and the evil should be swept away from the Israeli nation.⁵ Actually in Jewish Law the stoning, the punishment prescribed to this offense, was the severest of the penalty measures⁶ and generally was sanctioned to those caused public hatred.

In Islam: The approach of Islam toward adultery can be understood from the expressions used to denote this act and sanctions such as punishments and social press on the transgressors. In the tradition of the Prophet Muhammad (pbuh), adultery is described as “greater of the great sins”. From Islamic point of view adultery causes spiritual and physical defilement. That's why not only the act of adultery is prohibited itself but also the means which carry to it are prohibited by this sacred text: “*And do not go near adultery, it is immorality and evil way*”.⁷ Other than this verse, there are also a lot of warnings against adultery from The Qur'an and from the Prophetic Tradition. It is a remarkable point that the adultery is in close contact with the belief: “*The adulterer does not commit adultery as he is a believer*” and “*While a slave commits adultery his belief separates from him and stands above his head as a cloud. When he separates from his act the belief comes to him back*”. The main message of both prophetic traditions is the act of adultery means the isolation from the belief. The avoidance from adultery carries so great importance that it exists among the warnings of the

⁴ Leviticus 18:20, 24-25.

⁵ Deutoronomy 22:22.

⁶ TB.Sanhedrin, 49b; Maimonides, *The Code of Maimonides*, Sanhedrin, XIV:4.

⁷ Al-Isra 17/32.

prophet Muhammad in The Farewell Sermon. In prophetic tradition there are some expressions such as "*adultery of the eyes*", "*adultery of the hands*", "*adultery of the tongue*" and "*adultery of the ears*". These expressions were used as metaphors and do not carry the terminological meaning. The word of adultery is employed here because it is aimed from its usage to create common disgusting view against evil acts. The logical background of usage of the word in this expressions denotes that it was considered as abhorrent and hateful.

The remarkable and important issue about the adultery in the involved religions is that the crime is listed together with the idolatry and murder.⁸ According to the both religions, adultery is regarded as a transgression against the honor and causes both moral and physical destruction of the person. The moral destruction here which corresponds a "spiritual adultery" is considered in the context of belief. And the physical destruction which corresponds an "actual adultery" is considered in the context of wasting seeds and destroying next generations. Consequentially, the logical integration between the mentioned offenses is made completed.

Related terms in Judaism and Islam

Judaism: About the forbidden sexual intercourses Tanakh uses the phrases of "*gillui arayot*", "*zenut*" and "*ni'uph*".

"*Gillui arayot*" which means "the uncovering of nakedness" is a technical term for forbidden sexual intercourses. This expression is employed in Leviticus 18 to denote the carnal knowledge and includes all offenses motivated by sexual urge, even the intercourse with the wife during her menstruation period. The concept which has wide range is described here as

⁸ Examples from Judaism: Noahide Laws and Ten Commandments. Deuteronomy 27:11-26; Jeremia 7:9-10; Ezekiel 16:20-21. Examples from Islam: Al-An'am 6:151; Al-A'raf 07/33; Al-Furkan 25:68.

“abhorrence/תועבה”, “depravity/זמה”, “indecenty/נדה”, “perversion//תבל” and “impurity/לטמאה”.

The concept of “*zenut*/זנות” is more restricted than the “*gillui arayot*”. It is used for the practice of indiscriminate sexual intercourse by men or women for payment or for religious purposes as harlotry⁹. As the terms does not exclude each other, this term is sometimes employed to denote the act of adultery. Indeed, a prostitute can be married and thus be an adulteress, and an adulteress can accept payment for sexual favors. This kind of parallel usage is especially clear in prophetic texts.

Although there are some descriptive phrases such as “to covet/לחמוד” and “to lie/לשכב”, the word of “*ni’uph*/נאוף” is used to denote especially the act of adultery. The term and its derivations appear 34 times in Tanakh.¹⁰ Ten Commandments presents the prohibition of adultery with the verse of “*lo tin’aph*/לא תנאף”¹¹ but it does not go into further detail to explain and define it. The terminological meaning is deduced from the expressions used to denote the acts and offenders in the texts dealing with sexual transgression. In the sacred texts there are some phrases which make the acts of adultery and prostitution terminologically different.

“If a man commits adultery (*yin’aph*/ינאף) with a married woman, committing adultery (*yin’aph*/ינאף) with another man’s wife, the adulterer (*ha-no’eph*/הנאף) and the adulteress (*ha-noaphet*/הנאפת) shall be put to death.”¹²

As nothing is said about the adulterer whether he is married or not, it can be derived from the text that man’s marital status doesn’t matter. Only

⁹ The term is most often applied to a woman habitually given to harlotry, not to one who may have lapsed on a particular occasion. As Rabbinic law preserves various definitions of harlot (*zonah*), see TB.Yebamoth 61b.

¹⁰ “Na’ap”, *Theological Dictionary of the Old Testament*, [ed. G. Johannes Botterweck, Helmer Ringgren, Heinz-Josef Fabry], vol. IX, pp. 113-118, 114.

¹¹ Exodus 20:13; Deuteronomy 5:17.

¹² Leviticus 20:10.

the status of woman is declared because it represents a critical factor in the definition of adultery.

Another example from Ezekiel:

“You were not like a whore (*zonah*/זונה), because you scorned pay. Adulterous wife (*ha-ishah ha-mna'aphet*/האשה המנאפה), you receive strangers instead of your husband. Gifts are given to all whores; but you gave your gifts to all your lovers.”¹³

The text dictates that a prostitute is a woman who is paid for sexual favor, while an adulteress is a woman who has sexual intercourse with others instead of her husband. Therefore, it becomes clear from the text that the term of adultery was restricted only to the intercourse with the married or betrothed woman. So, it emerges that the conceptual frame of adultery in Judaism was formulated from the female-centric point of view. Hence, the intercourse with a single girl without marriage contract was recognized as a legal way for the marriage.¹⁴ As for the punishment, the man is guilty in every case while the woman is regarded culpable if she committs this act voluntarily. Besides, the intercourse had not sexual status if one of the partners was a child girl aged less than three years and one day (*ketannah tinuket*) or a boy aged less than nine years and one day.¹⁵ Because, the transgressor is punished if there is criminal capacity. According to Jewish law the boy is supposed to be in criminal capacity when he is 13 years old while the girl is 12 years old.

Islam: There is the word of “*al-fuhūsh*/الفحوش” as an umbrella expression which includes the concept of adultery too. Obviously, this expressoin is used to denote all the forbidden lustful acts. All such acts are

¹³ Ezekiel 16:31-32.

¹⁴ Maimonides, Marriage, I:2.

¹⁵ Epstein, Louis M., *Sex Laws and Customs in Judaism*, New York: Bloch Publishing, 1948, 204, 210; TB.Niddah 45a; TB.Kethuboth 11a-11b; TB.Sanhedrin 54b-55a; Maimonides, Forbidden Intercourse, I:13.

sanctioned with the *tazir* punishment, as it is left to the discretion of the judge. But the punishment of the adulterious act was sanctioned in The Qur'an by Allah. So, there is no discretion of judge since the adultery is regarded as the *hadd* punishment. The word to express the adultery in Arabic is “*al-zinā/zinī*”. This word means philologically “to climb over something” and in connection with this meaning means “forbidden sexual intercourse”, “intercourse out of wedlock”. While Islam considers that all intercourses outside the marriage contract are adulteries, Islamic scholars differ on the definition of the adultery regarding the stipulations.

Regulations of Jewish and Islamic Law about the Adultery

General description of Jewish and Islamic Law related to the marital fidelity

Semitic culture is male-dominated culture in sexual issues. Accordingly, the societies which Judaism and Islam were born were so. Like other issues, men are given the priority in the realm of sexual ethical regulations. Each of the religion-based legal systems takes up the sexual regulations as male-centric and, leaving women behind, men are guaranteed with rights and provided with enforcement powers. For example, women should show extremely sexual fidelity to their husbands. In return of this, as there was the permission of polygamy, men are not obliged to do so. In this context, the man is provided with the right of demand from his spouse to be loyal and even has the authority to test it (“water of ordeal” in Judaism and “*al-mulaanah*” in Islam). But the woman does not have a right to such claim from her husband.

The perspectives of the regulations

In brief, it should be mentioned that, in Jewish Law, the term of adultery is terminalized as female-centric and restricted to only what is committed with a woman who is engaged to other man with marriage or

betrothal. In Islamic Law, all the sexual intercourse outside marriage are considered as adultery and thus it is terminalized as male-centric. By the analyses of the rules which conduct conceptual framework, it can be concluded that: All the regulations aim the protection of the family and the community, the main priority of Jewish Law is the protection of the family while the main priority of Islamic Law is the protection of the community. So, the issue of protection is processed in Judaism from the family toward the community but in Islamic law from the community toward the family."

The view of Judaism and Islam to the Intercourse to be regarded as Adultery

Judaism: The main focus of the regulations about the conception of adultery is "virginity" and secondly, depending on it, "the authority of the father/family honors". The conception of adultery is dealt differently regarding its realization in the period of marriage and betrothal. This difference should be based on the fact of "the intercourse which causes the hymen of virginity to be torn". Because, in considering the details, it is possible to notice that the rabbis had the idea of "metaphysical purity"¹⁶ in their mind and started to the regulations from this point. It must be originated from this issue that the bride price for a virgin was appreciated as the twice of the payment for a nonvirgin.

The virginity is so important that the father is responsible to support his daughter until her marriage and he even is liable for financial responsibilities to guard her. With the phrase of "to guard her" it is meant to guard her from other men and accidents which may resolve her virginity. Apparently, the father is obliged to deliver his daughter to the husband as a virgin. The measure of this responsibility varies depending on the social status of the family. This is the standard for her modesty.¹⁷ As the starting

¹⁶ For example, the high priest can get married only with a virgin.

¹⁷ TB.Kethuboth 40a-40b; Maimonides, *Virgin Maiden*, II:4-5; Epstein, *Sex Laws*, 179.

point is the actual or legal virginity, there is a difference between the cases of married and betrothed woman. Further, there is a difference between the cases of betrothed woman regarding the expectation of her virginity. This justifies that the central topic is the “virginity”. These regulations strengthened the paternal authority.

Consequently, it is obvious that the regulations related to the adultery go around of the “virginity” and secondly “the responsibility of the father”. The virginity is not expected from the maiden who has become out from the responsibility of her father. The girl becomes out from the responsibility of her father when she is a *bogereth*.¹⁸ The *bogereth* is not expected to be virgin actually due to that her virginity may vanish by accident or through her maturity. She has the legal status of a virgin.¹⁹ But the father is provided with the opportunity of compensation through the bride price. The amount of the bride price is reduced to half if the girl was found nonvirgin. The father is expected to deliver his girl perfectly; this is the same of “the family honor”. The adulteress must be stoned at the door of the father’s house, because the responsibility of the crime falls partly on the parents who did not guard her properly. The attendance condemn the father saying “ראה זרע עשר זרעת”/ *Rea zera asher zari 'ta*/See the plant you have reared”.²⁰

In brief, the virginity is important due to its correspondence to the metaphysical purity. So, the arrangements about bride price of the virgin should not be regarded as a financial case. For example, if the maiden was found nonvirgin in the wedding night and claimed that this was against her consent there would not be discount in the bride price.²¹

¹⁸ The *bogereth* is a girl from the age of twelve years and a half plus one day and onwards.

¹⁹ TB.Kethuboth 11b, fn. 8.

²⁰ TB.Kethuboth 44b.

²¹ Maimonides, Marriage, XI:11.

The punishment of the adultery with a betrothed maiden is stoning.²² But this punishment can be applied with some conditions. It is not wrong to say that they all are subsidiary conditions of the “virginity”. These conditions are female-centric; the maiden has to be virgin, *naarah*²³ and in parental authority.²⁴ It is obvious that these conditions are as the rings of a chain which connected to each other. As it was mentioned above, the Jewish maiden was considered as virgin when she is a *naarah*.²⁵ That’s why the intercourse with the *ketannah tinuket*²⁶ was not in the sexual status.²⁷ Additionally, the rabbis discussed whether the intercourse with the *ketannah*²⁸ should be regarded an adultery or not²⁹ and they concluded that the *ketannah* also must be regarded as a *naarah* in the sexual regulations.³⁰ Obviously the difference between the *ketannah tinuket* and the *ketannah* comes from the opinion of “*in this case the hymen grows again*”.³¹ The condition of “father authority” also comes from guarding his daughter. So, the adulteress maiden will not be stoned but sanctioned to the strangulation, the easiest death punishment, if she commits adultery when she becomes out from her father’s responsibilities, namely, when she was *bogereth* or was

²² The girl is stoned at the door of her father’s house when her crime is understood in the wedding night. But if her crime was understood while she is in her father’s house before the wedding night she will be stoned at the gate of the city. (TB.Kethuboth 44b-45a; Maimonides, Forbidden Intercourse, III:9-10.)

²³ The girl aged less than twelve years and half plus one day is *naarah*.

²⁴ TB.Sanhedrin 66b.

²⁵ According to virginity, Jewish girls are divided into two: who is a virgin and who has a legal status of a virgin. A virgin maiden is a *naarah* who was born as Jewish and has grown in freedom and was not concubine/captive in her life. For who has a legal status of a virgin see: TB.Kethuboth 10b-11a; TB.Niddah 45a; Maimonides, Marriage, XI:1.

²⁶ The girl aged less than three years and one day is *ketannah tinuket*.

²⁷ Epstein, *Sex Laws*, 204, 210; TB.Niddah 45a; TB.Kethuboth 11a-11b; TB.Sanhedrin 54b-55a; Maimonides, Forbidden Intercourse, I:13.

²⁸ The girl aged less than twelve years and one day is *ketannah*.

²⁹ In Rab Meir’s opinion the *ketannah* should not be regarded as a *naarah* but Rabina opposes this. (TB.Sanhedrin, 66b.)

³⁰ TB.Sanhedrin 66b; Maimonides, Forbidden Intercourse, III:5.

³¹ TB.Niddah 45a.

completely delivered to the messengers of the husband.³² Therefore, the intercourse with the Jewish slave girl (*shifkha*/שפחה) is not regarded as adultery because she has become out from her father's authority and is not regarded as a virgin.³³

The idea of "metaphysical purity" was an important notion in a great extent. This gets obvious in the kind of the intercourse. Although Yehudah ha-Nasi restricted to one time,³⁴ it was ruled by the rabbis that if more than one man did unnatural intercourse with a virgin betrothed maiden, all of them will be stoned because they all did this with a virgin.³⁵

As the intercourse with the married woman, it is obvious that there is not a loss of virginity. Torah orders that the transgressors should be killed, without describing the kind of the punishment³⁶ and this case was explained in Rabbinic Law as the strangulation.³⁷ It is not wrong to say that while the sanction of the death penalty is due to that there is a transgression against "family honor", but the sanction of the strangulations, the easiest death punishment, is due to that there is not loss of virginity. According to Rabbinic Law, if the woman's husband was heathen or a minor, who aged less than nine years and one day, the intercourse is not regarded as an adulterous act.³⁸ Maimonides adds to these that if the intercourse was with a sound wife of a deaf-mute, imbecile, a person of doubtful sex or a hermaphrodite man, or with a deaf-mute and imbecile wife of a sound man it is not regarded as adultery.³⁹ Obviously, these conditions are connected to a great extent with the social respect of the person. It should be from this

³² TB.Kethuboth 44b-45a; Maimonides, Forbidden Intercourse, III:4.

³³ Leviticus 19:20-22.

³⁴ According to Yehudah ha-Nasi the maiden loses her virginity in spite of the intercourse was unnaturally.

³⁵ TB.Sanhedrin 66b; Maimonides, Forbidden Intercourse, III:6.

³⁶ Leviticus 20:10.

³⁷ TB.Sanhedrin 52b-53a; Maimonides, Forbidden Intercourse, I:6.

³⁸ TB.Sanhedrin 52b-53a.

³⁹ Maimonides, Forbidden Intercourse, III:1-2.

perspective, as it is stated obviously in Torah, if the adulteress was a daughter of a priest she must be burned because “*she defiled her father*”.⁴⁰ Which supports that the idea of the “family honor” was another central topic besides the “virginity”. It must be mentioned that in this case the punishment for the adulterer is strangulation, it does not change.⁴¹

Islam:

According to Islamic Law, the concept of adultery is consisted from some essential principles. If one of these is not available the intercourse will not be regarded as an adulterous act. The first one is “the social order” which is important as a goal of the prohibition. But the main principles which focus on the intercourse itself are “the realization of the intercourse” and “the pleasure from the intercourse”. The first is expressed with the words of “*al-vat’ الوطأ’*” and “*al-ilaj’ الإيلاج’*”.⁴² While the man and the woman are regarded equal as accomplices, the second principle shows that the definition of the adultery is male-centric and the woman is regarded as a secondary object who helps the adultery to happen.

Islamic law schools differ in the definition of the adultery. While these definitions are similar in general, they differ in the details. Hanbalid law school focused on the intercourse itself when it defines the adultery as “a forbidden intercourse whether natural or unnatural”.⁴³ The approach of Shafiid and Zahirid law schools is also close to Hanbalid school.⁴⁴ But the

⁴⁰ Leviticus 21:9.

⁴¹ TB.Sanhedrin 49b-50b; Maimonides, Sanhedrin, XV:11; Forbidden Intercourse, III:3.

⁴² The word of “*al-vat’ الوطأ’*” means “to press” and “*al-ilaj’ الإيلاج’*” means “to insert”.

⁴³ Abu Ishaq Burhanuddin Ibrahim b. Muhammad Ibn Muflih, *al-Mubdi’ sharhu al-Muqni’*, ar-Riyad: Dar-u Alam al-Kutub, 1423/2003, IX, 54; Abdurrahman b. Muhammad al-Asimi, *Hashiyat-u al-Ravdi al-Murbi’ sharh-u Zad-i al-Mustaqni’*, 6.th pr., hjr. 1416, VII, 312; Mansur b. Yunus al-Buhuti, *Kashshaf-u al-Qina’ an metn-i al-Iqna’*, ann. Hilal Musaylahi Mustafa Hilal, Beirut: Dar-u al-Fikr, 1982, VI, 89.

⁴⁴ Abu Muhammad b. Ali Ibn Hazm, *al-Muhalla*, ed. Muhammad Munir Dimashqi, al-Kahira: Idarat-u al-Tibaat al-Muniriyya, hjr. 1352, XI, 229; Abu Zakariyya

approach of Hanafid,⁴⁵ Malikid⁴⁶ and Jafarid⁴⁷ law schools is focused on the punishment in the definition. So, they stipulate the opportunity to execute the punishment as a main issue.⁴⁸ Additionally, regarding the partners, these last three schools agree that the adultery is “the intercourse of a religiously obliged man with a woman who is forbidden to him without a doubt”.

In Islam, the prohibition of adultery aims to prevent immorality and to guard the social order. According to Muslim scholars, all the divine laws intend the five principles which are named “مقاصد الشريعة/*makasid al-sharia*”, the main goals of the Sharia. One of these goals is “the safety of the (next) generations” and it is provided by the prohibition of the adultery. However, it is not correct to say it is the only reason for the prohibition. As it is obvious that in the related regulations the pleasure from the intercourse is taken into

Muhyiddin Yahya b. Sharaf al-Nawawi, *al-Majmu' sharh-u al-Muhezzeb*, Beirut: Dar-u al-Fikr, XX, 4; Abu Yahya Zeynuddin Zakariyya al-Ansari, *Esne al-Matalib sharhu Ravz-i al-Talib*, ann. Muhammad Muhammad Tamir, Beirut: Dar-u al-Kutub al-Ilmiyya, 1422/2001, VIII, 311-312.

⁴⁵ Abu Bakr Shams-u al-Aimma Muhammed b. Ahmad al-Serakhsi, *al-Mabsut*, Egypt: Matbaat-u al-Seadet, hjr. 1324, IX, 37-40; Abu Bakr Alaaddin b. Masud al-Kasani, *Bedai-u al-Sanai fi tertib-i al-Sharai*, ed. Ali Muhammad Muawwaz&Adil Ahmad Abdulmajid, Beirut: Dar-u al-Kutub al-Ilmiyya, 1418/1997, IX, 178; Abu al-Huseyn Burhanuddin Ali Merginani, *al-Hidaya sharh-u al-Bidayat-u al-Mubtedi*, Karachi: Idarat-u al-Quran wa al-Ulum al-Islamiyya, IV, 78.

⁴⁶ Abu al-Waleed Muhammad Ibn Rushd al-Hafeed b. Ahmad, *Bidayat-u al-Mujtahid wa Nihayat-u al-Muqtasid*, ed. Abdulmajid Tu'ma al-Halabi, Beirut: Dar-u al-Ma'rifa, 1418/1997, IV, 271; Abu Said Khalaf b. Abu al-Kasim al-Berazii, *al-Tehzib fi ikhtisar-i al-Mudawwana*, ed. Muhammad al-Amin, Dubai: Dar-u al-buhus li al-Dirasat al-Islamiyya wa Ihya-u al-Turath, 1423/2002, IV, 401; Muhammad b. Ahmad al-Desuqi, *Hashiyat-u al-Desuqi ala al-Sharh al-Kebir*, Beirut: Dar-u al-Fikr, wth. dt., IV, 313-315.

⁴⁷ Shamsuddin Muhammad b. Makki al-Shahid al-Awwal, *al-Lum'at-u ad-Dimashqiyya fi fiqh-i al-Imamiyya*, Beirut: Dar-u al-Turath, 1410/1990, 253; Muhammad b. Hasan al-Najafi, *Jawahir-u al-kalam fi sharh-i Sharai al-Islam*, ed. Mahmud al-Kuchani, 7.th pr., Beirut: Dar-u Ihya-i al-Turath al-Arabi, wth. dt., XLI, 258-260; Muhammad Jawad Mughniya, *Fiqh-u al-Imam Ja'far al-Sadiq*, 5.th pr., Beirut: Dar-u al-Jawad, 1404/1484, VI, 257-259.

⁴⁸ For example, according to Hanafid Law School, if an intercourse does happen in a region which is not ruled by Islamic Law, is not regarded as adultery because there is not an opportunity to apply the penalty. (al-Serakhsi, *al-Mabsut*, IX, 37-40; al-Kasani, *Bedai-u al-Sanai*, IX, 178.)

consideration. So, despite of the birth control an intercourse is regarded as an adultery because of the realization of the intercourse and the pleasure from it. Specially, Hanafid⁴⁹ and Shafiid⁵⁰ law schools do not consider the intercourse with “a woman who is not desirable” as an adultery. Otherwise, because of the pleasure, Muslim scholars considered the homosexual intercourse as an adultery.⁵¹ But Abu Hanifah, who the schools was named with his name, did not consider the homosexuality as adultery and this was the accepted as the opinion of the school.⁵² So, according to Malikid law school, the intercourse of a woman with a dead or religiously non-obliged man is not regarded as an adultery because it is not consider to produce any pleasure. But, if the woman did intercourse with an imbecile this is regarded as an adultery.⁵³

According to Muslim scholars, an intercourse must be completely realized to be considered as an adultery. So, the other kinds of lustful acts without intercourse are not regarded as adultery. According to Hanafid law

⁴⁹ al-Kasani, *Bedai-u al-Sanai*, IX, 183-184; Merginani, *al-Hidaya*, IV, 104.

⁵⁰ al-Ansari, *Esna al-Matalib*, VIII, 311-312; Abu al-Kasim Abdulkarim b. Muhammad ar-Rafii, *al-Aziz sharh-u al-Wajiz*, ed. Ali Muhammad Muawwaz&Adil Ahmed Abdulmajid, Beirut: Dar-u al-Kutub al-Ilmiyya, 1417/1997, XI, 127.

⁵¹ al-Kasani, *Bedai-u al-Sanai*, IX, 185; Merginani, *al-Hidaya*, IV, 103-104; Abu Muhammad Abdullah b. Abdurrahman al-Keyrewani, *al-Nevadir wa al-Ziyadat*, ed. Muhammad Hajji, Beirut: Dar-u al-Garb al-Islami, 1999, XIV, 268-269; Abu Abdullah Muhammad b. Abdullah al-Maliki al-Harashi, *el-Harashi ale Muhtasar Seyyidi Halil*, 2nd. pr., Egypt: Bulaq, 1317, VIII, 76; Abu al-Hasan Ali b. Muhammad al-Maverdi, *al-Hawi al-Kebir huwa sharh-u muhtasar al-Muzeni*, ed. A.M. Muawwaz – A.A. Abdulmawjud, Beirut: Dar-u al-Kutub al-Ilmiye, 1994, XIII, 222-224; al-Nawawi, *al-Majmu'*, XX, 22; Ibn Muflih, *al-Mubdi*, IX, 60; Abu al-Hasan Alauddin Ali b. Suleiman Merdawi, *al-Insaf fi marifet rajih min al-hilaf*, ed. Muhammad Hamid al-Fiki, Beirut: Dar-u Ihya-i al-Turath al-Arabi, 1957, X, 176-178; Abu Ja'far Shaykh al-Taifa Muhammad b. Hasan al-Tusi, *al-Nihaya fi mujarrad al-fiqh wa al-fetawa*, 2nd pr., Beirut: Dar-u al-Kitab al-Arabi, 1980, 703-706; Mughniya, *Fiqh-u al-Imam*, VI, 275-279; Abdulwahhab Omar al-Batrawi, *Jerimet al-Zina beyn al-Yahudiye wa al-Mesihyye wa al-Islam*, wth. PH, 2005, 126-130.

⁵² al-Kasani, *Bedai-u al-Sanai*, IX, 185; al-Desuqi, *Hashiyat-u al-Desuqi*, IV, 313-314; al-Nawawi, *al-Majmu'*, XX, 22; Ibn Muflih, *al-Mubdi'*, IX, 60; Mughniya, *Fiqh-u al-Imam*, VI, 275-279.

⁵³ al-Berazii, *al-Tehzib*, IV, 408, 419; al-Desuqi, *Hashiyat-u al-Desuqi*, IV, 313-314.

school, the intercourse must be natural to be considered as adultery. But according to Abu Yusuf and Muhammad al-Shaybani who were the second leaders after Abu Hanifah in this school, an unnatural intercourse also is considered as an adultery.⁵⁴ Also the decree of Jafarid law school in its early period agreed so.⁵⁵ But other law schools considered the unnatural intercourse also as an adultery.

It must be noticed to an issue in the context of the “realization of the intercourse” which is important for gender issues. Some of Muslim scholars reckoned the woman as a secondary one in the related regulations. The woman is not regarded as an actor by herself but as an object who helps the intercourse to happen. The Qur’an regards the woman as an actor in the adultery by herself⁵⁶ but this was interpreted as a metaphorical case.⁵⁷ It must come from this principle that the lesbianism is not regarded as an adultery, because there is not an intercourse.⁵⁸

⁵⁴ al-Kasani, *Bedai-u al-Sanai*, IX, 185; Merginani, *al-Hidaya*, IV, 104.

⁵⁵ al-Tusi, *al-Nihaya*, 688.

⁵⁶ Al-Nur 24:2.

⁵⁷ al-Kasani, *Bedai-u al-Sanai*, IX, 184; Merginani, *al-Hidaya*, IV, 110.

⁵⁸ Salih b. Nasir al-Huzayyim, *Uqubet al-Zina wa shurut-u tenfiziha*, Jiddah: Dar-u Ibn al-Jawzi, 1422/2001, 131-135; Husni al-Jundi, *Ahkam-u al-mer’ah fi al-teshri-i al-jinai al-Islami*, 2.nd pr., al-Kahira: Dar-u al-Nahdat-i al-Arabiyya, 1413/1993, 32-34.

To be stoned

To be strangled

To be strangled

Adultery with a married woman

“Paternal authority/Family honor”

Daughter of an ordinary Israeli

To be strangled

Daughter of a priest

To be burned

Bibliography

- al-Ansari, Abu Yahya Zeynuddin Zakariyya, *Esne al-Matalib sharhu Ravz-i al-Talib*, ann. Muhammad Muhammad Tamir, Beirut: Dar-u al-Kutub al-Ilmiyya, 1422/2001, VIII, 311-312.
- al-Asimi, Abdurrahman b. Muhammad, *Hashiyat-u al-Ravdi al-Murbi' sharh-u Zad-i al-Mustaqni'*, 6.th pr., wth. PH, hjr. 1416, VII.
- al-Batrawi, Abdulwahhab Omar, *Jerimet al-Zina beyn al-Yahudiye wa al-Mesihyye wa al-Islam*, wth. PH, 2005.
- al-Berazii, Abu Said Khalaf b. Abu al-Kasim, *al-Tehzib fi ikhtisar-i al-Mudawwana*, ed. Muhammad al-Amin, Dubai: Dar-u al-buhus li al-Dirasat al-Islamiyya wa Ihya-u al-Turath, 1423/2002, IV.
- al-Buhuti, Mansur b. Yunus, *Kashshaf-u al-Qina' an metn-i al-Iqna'*, ann. Hilal Musaylahi Mustafa Hilal, Beirut: Dar-u al-Fikr, 1982, VI.
- al-Desuqi, Muhammad b. Ahmad, *Hashiyat-u al-Desuqi ala al-Sharh al-Kebir*, Beirut: Dar-u al-Fikr, wth. dt., IV.
- al-Harashi, Abu Abdullah Muhammad b. Abdullah al-Maliki, *el-Harashi ale Muhtasar Seyyidi Halil*, 2nd. pr., Egypt: Bulaq, 1317, VIII.
- al-Huzayyim, Salih b. Nasir, *Uqubet al-Zina wa shurut-u tenfiziha*, Jiddah: Dar-u Ibn al-Jawzi, 1422/2001.
- al-Jundi, Husni, *Ahkam-u al-mer'ah fi al-teshri-i al-jinai al-Islami*, 2.nd pr., al-Kahira: Dar-u al-Nahdat-i al-Arabiyya, 1413/1993.
- al-Kasani, Abu Bakr Alauddin b. Masud, *Bedai-u al-Sanai fi tertib-i al-Sharai*, ed. Ali Muhammad Muawwaz&Adil Ahmad Abdulmajid, Beirut: Dar-u al-Kutub al-Ilmiyya, 1418/1997, IX.
- al-Keyrewani, Abu Muhammad Abdullah b. Abdurrahman, *al-Nevadir wa al-Ziyadat*, ed. Muhammad Hajji, Beirut: Dar-u al-Garb al-Islami, 1999, XIV.

- al-Maverdi, Abu al-Hasan Ali b. Muhammad, *al-Hawi al-Kebir huwa sharh-u muhtasar al-Muzeni*, Ali Muhammad Muawwaz&Adil Ahmed Abdulmajid, Beirut: Dar-u al-Kutub al-Ilmiye, 1994, XIII.
- al-Najafi, Muhammad b. Hasan, *Jawahir-u al-kalam fi sharh-i Sharai al-Islam*, ed. Mahmud al-Kuchani, 7.th pr., Beirut: Dar-u Ihya-i al-Turath al-Arabi, wth. dt., XLI.
- al-Nawawi, Abu Zakariyya Muhyiddin Yahya b. Sharaf, *al-Majmu' sharh-u al-Muhezzeb*, Beirut: Dar-u al-Fikr, XX.
- al-Serakhsi, Abu Bakr Shams-u al-Aimma Muhammed b. Ahmad, *al-Mabsut*, Egypt: Matbaat-u al-Seadet, hjr. 1324, IX.
- al-Shahid al-Awwal, Shamsuddin Muhammad b. Makki, *al-Lum'at-u ad-Dimashqiyya fi fiqh-i al-Imamiyya*, Beirut: Dar-u al-Turath, 1410/1990.
- al-Tusi, Abu Ja'far Shaykh al-Taifa Muhammad b. Hasan, *al-Nihaya fi mujarrad al-fiqh wa al-fetawa*, 2.nd pr., Beirut: Dar-u al-Kitab al-Arabi, 1980.
- ar-Rafii, Abu al-Kasim Abdulkarim b. Muhammad, *al-Aziz sharh-u al-Wajiz*, ed. Ali Muhammad Muawwaz&Adil Ahmed Abdulmajid, Beirut: Dar-u al-Kutub al-Ilmiyya, 1417/1997, XI.
- D.N. Freedman&B.E. Willoughby, "Na'ap", *Theological Dictionary of the Old Testament*, [ed. G. Johannes Botterweck, Helmer Ringgren, Heinz-Josef Fabry], vol. IX, pp. 113-118.
- Epstein, Louis M., *Sex Laws and Customs in Judaism*, New York: Bloch Publishing, 1948.
- Hasanov, Eldar, *İslam Hukuku ile karşılaştırmalı olarak Yahudi Hukukunda Zina ve benzeri cinsel suçlar*, unpublished MA thesis, Istanbul, Marmara University, 2007.

- Ibn Hazm, Abu Muhammad b. Ali, *al-Muhalla*, ed. Muhammad Munir Dimashqi, al-Kahira: Idarat-u al-Tibaat al-Muniriyya, hjr. 1352, XI.
- Ibn Muflih, Abu Ishaq Burhanuddin Ibrahim b. Muhammad, *al-Mubdi' sharhu al-Muqni'*, ar-Riyad: Dar-u Alam al-Kutub, 1423/2003, IX.
- Ibn Rushd al-Hafeed, Abu al-Waleed Muhammad b. Ahmad, *Bidayat-u al-Mujtahid wa Nihayat-u al-Muqtasid*, ed. Abdulmajid Tu'ma al-Halabi, Beirut: Dar-u al-Ma'rifa, 1418/1997, IV.
- Maimonides, Moses, *The Code of Maimonides (Mishneh Torah)*, New Haven: Yale UP.
- Merdawi, Abu al-Hasan Alauddin Ali b. Suleiman, *al-Insaf fi marifet rajih min al-hilaf*, ed. Muhammad Hamid al-Fiki, Beirut: Dar-u Ihya-i al-Turath al-Arabi, 1957, X.
- Merginani, Abu al-Huseyn Burhanuddin Ali, *al-Hidaya sharh-u al-Bidayat-u al-Mubtedi*, Karachi: Idarat-u al-Quran wa al-Ulum al-Islamiyya, IV.
- Muhammad Jawad Mughniya, *Fiqh-u al-Imam Ja'far al-Sadiq*, 5.th pr., Beirut: Dar-u al-Jawad, 1404/1484, VI.

KALIPYARGILAR VE SOSYALYARGI¹

Tercüme: İbrahim İŞİTAN*

Vincent YZERBYT²

Georges SCHADRON³

Kalıpyargıları hangi noktalarda eleştirebiliriz?... Irk merkezci olmaları ve temel özelliklerin insan gruplarında doğuştan genetik olarak var olduğu fikrini içermiş olmalarındandır diye düşünüyorum.

Roger Brown, 1965, p. 181.

GİRİŞ

‘Kalıpyargı’ disiplinimizin geniş halk kitleleri tarafından en iyi bilinen kavramlarından biridir. Aktüel konulara bir göz atıldığında bunun çok şaşırtıcı bir durum olmadığı görülür: Siyasi sığınma isteğinde bulunan kişileri barındıran bir merkeze cezalandırma amaçlı yapılan baskın, popülist bir liderin ırkçı söylemi ve iç savaş sırasında aşağı yukarı düzenli kuvvetler tarafından gerçekleştirilen etnik soykırım bu durumun bazı örneklerindedir. Kalıplaşmış inançlar sadece trajik olaylarda kendini göstermez, aynı zamanda çok tehlikesiz

¹ Bu makale ‘*Stéréotypes, discrimination et relations intergroupes*’ ‘*Kalıpyargılar, dışlama ve gruplararası ilişkiler*’, Richard Y. Bourhis ve Jacques-Philippe Leyens (Eds.), 1994, Mardaga, Liège, adlı eserin 127-160 sayfaları arasında bulunmaktadır.

* Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

² Yazar, Louvain-la-Neuve Katolik Üniversitesi (Belçika) Psikoloji ve Eğitim Bilimleri Fakültesi Sosyal Psikoloji bölümünde profesör olarak çalışmaktadır. Kalıpyargı, önyargı, dışlama, sosyal biliş vb. konularda çalışmaları vardır.

³ Yazar Nice-Sophia Antipolis Üniversitesi (Fransa) Psikoloji Bölümü Sosyal Psikoloji alanında profesör olarak çalışmaktadır.

görünen etkileşimlerde de ortaya çıkabilir. Bir başkasını algılamamızda, karşı karşıya bulunduğumuz belli bir kişi hakkında, kendisinden daha çok, bağlı bulunduğu kategori veya gruba ait bilgileri kullanarak değerlendirmede bulunuruz.

Kalıpyargı kavramı önyargı ve ayrımcılık kavramlarını anımsatmaktadır. Kalıpyargı, davranış planında birçok istenmeyen sonuçlarıyla, bizi yargıda genelleme ve hata yapmaya kaçınılmaz olarak sürüklemektedir. Bir başkası hakkında kalıpyargıya dayanarak herhangi bir yargıda veya eylemde bulunma etik olmayan, insanlık dışı uygunsuz bir iş değil midir? Eğer kalıpyargılar yargıda bulunulan bireyin haberi olmadan etkisini gösteriyorsa tehlike daha da büyüktür; çünkü bu durumda önlem alma veya çare bulma imkânları ortadan kalkmaktadır. Kuram-ötesi (méta-théorie) böyle bir tutum, sosyal psikolojideki araştırmaların büyük bir bölümünü oluşturmaktadır. Burada benimsenen bakış açısı, eğer haksızlıklarla ciddi bir şekilde mücadele edilecekse, kalıpyargı kavramının daha az yüz kızartıcı şekilde okunmasını ve yorumlanmasını önermektedir.

Makalenin birinci bölümü, kalıpyargı kavramının tanımı konusunda girişimde bulunacak, çeşitli tedbir yolları sunacak ve kişilerin kalıplaşmış bir inançla hareket etmeyi tasarlamalarının hangi sebeplere dayandığını ortaya koymaya çalışacaktır. Kalıpyargıların kişilerin normal bilinç işlevlerinin sonucu olduğunu savunan çalışmalar incelenecektir. Kalıpyargıların içeriğinden daha çok kalıpyargıda bulunmanın gelişim süreci ile ilişkili bakış açısı dikkate alınacaktır. Aslında, bir grup hakkında kalıpyargıda bulunmak ona bir içerik atfetmekle sınırlı bir durum değildir; daha çok, söz konusu bu gruba bu tip bir içeriğin atfedilmesinin sebepleriyle de ilgili bir durumdur. Kişilerin bir gruba aidiyetlerinin hangi temele dayandığı bilindiğinde, gruplar arası sosyal ilişkileri açıklama ve bu açıklamaların gerekçelerini gösterme imkânı da doğar.

İkinci bölümde, kalıpyargıların sosyal yargıları ve bilgileri yorumlama üzerine etkisine dikkat çekilecektir. Sosyal biliş konusunda egemen olan bakış

açısının, bilgileri değerlendirme konusunda devreye giren zihinsel/bilişsel süreçleri dikkate alma üzerine kurulu olması, kalıpyargılarımız anlamındaki davranışlarımızı fark etmemize katkı sağlamaktadır. Bu bakış açısına göre, normal ve genellikle etkili olan bu süreçler sistematik olarak bizi beklentilerimizi doğrulama tuzağına düşmeye itmektedir. Bununla birlikte, yapılan çok yeni araştırmalar otomatik hale gelmiş süreçler düzeyinde bile önemli seçimlerin yapıldığı gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu aşamada bile, gözlemciler bir başkasını incelemek için çok geniş bir yelpazeye sahiptirler. Ayrıca, kişilerin gözlemlenen davranışları açıklama biçimleri kalıpyargıların sürekliliğini anlamak için dikkate alınmak zorundadır. Bu tespit, kalıpyargıların devamlılığında, açıklama biçiminin önemli bir rol oynadığı gerçeğini vurgulamaktadır.

Gözlemcilerden kalıpyargılarını değiştirmeleri veya en azından bazı durumlarda kullanmamaları istenilir. Bu tip sorular bu bölümün üçüncü kısmının konusunu oluşturacaktır. Bu kısımda bir gözlemcinin bir kişi hakkında kategorisel aidiyetlerden kaynaklanan bilgilerini bir tarafa bırakmasını sağlayan durumları inceleyeceğiz. Eğer kalıpyargılara karşı koymanın zor olduğuna inanıyorsak, o zaman bazı kalıpyargıya dayanan bilgilerin içeriğini değiştirmeyi de istemek durumundayız. Kalıpsal bilgilerin içeriğinde değişiklik yapma, bir grup hakkında mevcut inançlarımızla çelişen bilgilerle karşılaşmaktan kaynaklanabilir mi? Örneğin bir kalıpyargıya uygun olmayan davranışta bulunan kişilerle karşılaşmak gibi. Bir kategori ve içerikleri arasındaki bağı açıklama biçimindeki değişiklik, zaman içinde kalıpyargıları değiştirmek için umut verici bir yol olarak gözükmektedir.

TANIM, ÖLÇÜLER VE TEORİK BAKIŞ AÇILARI

Kalıpyargıların tanımları bu konu üzerine eğilen yazarların sayısı kadar fazladır (tanımları gözden geçirmek için şu yazarlara bkz: Brigham, 1971; Ashmore & Del Boca, 1981; Miller, 1982). Yazarların çoğunun üzerinde

birleştikleri ve akla en yakın gelen tanıma göre kalıpyargı: *'Genel olarak kişinin temel özellikleri ve bunun yanı sıra bir grup insana atfedilen özel davranışların kişisel özellikleri hakkında paylaşılan ortak kanıların bütünüdür'* (Leyens, Yzerbyt & Schadron, 1994). Bu tanımlamanın sorunu sadece içeriğe atıfta bulunmuş olmasıdır. Oysa kişilerin, özel nitelikler ile bir grup arasındaki ilişkiyi dikkate alma biçimleri ve bir kalıpyargıya varmaya sevk eden sebepler en azından dikkate alınması gereken noktalardır; ne yazık ki bu tanımda çok az dikkate alınmışlardır. Kalıpyargıyı oluşturma sürecini ele almadan önce kavramın kaynağı, ölçme vasıtaları ve kalıpyargıların doğuşuyla ilgili teorik bakış açıları üzerine durmak faydalı olacaktır.

Kavramın Kaynağı

Sosyo-psikolojik anlayış çerçevesinde kalıpyargı kavramını icat eden şüphesiz Walter Lippmann (1922)'dir. Kalıpyargı kavramı 1798'den beri var olmasına rağmen, basımla uğraşanlar için kalıpyargı tipografik bir klişe oluşturma amacına yönelik kalıpta döküm vazifesi görüyordu ve hala da öyledir (Stroebe & İnsko, 1989). Lippmann, buna kıyas ederek, şüphesiz inançlarımızın katılığı üzerine durmak istiyordu; özellikle de sosyal grup inançlarıyla ilgili olanlar üzerine. Her ne olursa olsun, çevremizden gelen bilgilerin yoğunluğu karşısında durabilmek için bu söz konusu 'kafadaki imajların' gerekli olduğu kanısındaydı. Çünkü bu imajlar, bize objektif gerçekliği süzgeçten geçirme imkânı vermektedir. Lippmann'a göre, gerçekte, tanımlamadan önce görmeyiz ama görmeden önce tanımlarız. Ayrıca kalıpyargıların genel olarak çok kuvvetli bir duygusal güce sahip olmaları, köklerinin toplumun içine nüfuz etmiş olduğunu gösterir ve grup ile ırklar arasındaki ilişkilerin tabiatını açıklama imkânı verir. Lippmann'ın yaklaşımının karmaşık ve derin olduğu görülmektedir. Bu sebeple söz konusu yazarın düşüncesi, bu sahadaki araştırmaları belirleyen teorik bakış açılarının hepsini önceden haber vermekteydi (Ashmore & Del Boca, 1981). Bu anlayışta, zihin içi

(intrapyschique) ve grup arası (intergroupe) çatışma kavramlarının üzerine durulduğunu gördüğümüz gibi, kişilerin normal zihinsel fonksiyonunun rolü üzerinde de durulduğunu görmekteyiz. Belki formasyonunun gazetecilik olması nedeniyle Lippmann, kalıpyargıların özgün yönlerini açığa çıkarmaya imkân tanıyan somut önerilerde bulunma konusunda başarılı olamamıştır. Lippmann'ın önerilerine hayranlık duyan sosyal psikologlar bu işe canla başla girişmişler ve çok farklı yöntemler takip etmişlerdir. Tam olma iddiasında olmaksızın, aşağıdaki liste karşılaşılan ortak ölçüm yollarını sunmakta ve her defasında kalıpyargıların uygun tanımlayıcı özelliklerinin altını çizmektedir.

Ölçüler

1933'den itibaren, Katz ve Braly Princeton'daki öğrencilerinden Amerikalı, Siyah, Çinli, İngiliz, Alman, İrlandalı, İtalyan, Japon, Yahudi ve Türklerin en ayırt edici özelliklerini saymalarını istemişlerdi. Verilen cevaplara dayanarak kişiliğin 84 özelliğini belirlemişler ve başka deneklerden oluşan bir gruba da farklı uluslarla ilişkilendirilmesi en çok mümkün gözükken 5 özelliği belirtmelerini istemişlerdi. Katz ve Braly'in (1933) metodu, kalıpyargıların konsensüse ait boyutunu anlamaya yaramaktadır. Verdikleri cevaplarla Katz ve Braly'in denekleri, siyahların batıl inançlı, tembel ve tasasız ve Amerikalıların da çalışkan, akıllı ve materyalist oldukları konusunda birleşmişlerdir (bk. 3. bölüm 3. tablo⁴).

Yıllar geçtikçe, özelliklerin bir listesiyle karşılaşan yeni denekler, örneğin, gittikçe daha sık olarak bütün Amerikalıların materyalist olduklarını ifade etme konusunda tereddüt etmeye başlamışlardır. Şüphesiz birçok Amerikalı materyalisttir fakat diğer bir kısmı da materyalist değildir. Deneklerin dirençlerini aşmak ve daha toleranslı olmalarını sağlamak için,

⁴ Olivier Corneille ve Jacques-Philippe Leyens. (1994). *Catégories, catégorisation sociale et essentialisme psychologique* 'Kategoriler, sosyal kategorizasyon ve psikolojik esasçılık', Stéréotypes, discrimination et relations intergroupes

Brigham (1971) – 0-100 arası ölçeğe göre – verilen bir özelliği gösteren bir grup üyelerinin yüzdelik oranını belirtmelerini deneklerden istedi. Verilen cevap – olasılığı doğruya yakın olarak kestirmek suretiyle – her deneğin kalıpyargısının sonucunu hesaplamaya izin vermektedir. Brigham’ın metodu, test edilen grubun homojenliğini ortaya koyar (yaşlıların % 80 mi yoksa % 40 mı cimridir?). Gardner, Wonnacott ve Taylor (1968) her gruba birbirine zıt özelliklerle oluşan bir ölçek sunarak ayrıca bu metodun adaptasyonunu önermektedirler. Eğer cevaplar zayıf bir değişkenlikle (ki bu Katz ve Braly’ın konsensüs düşüncesine uygun düşer) kayda değer bir şekilde orta noktadan uzaklaşırlarsa (ki bu Brigham’ın homojenlik fikrine uygunluk gösterir), anlamlı ki söz konusu bu özellik kalıpyargısı ile ilgilidir.

Yaşlı kimselerin %80’i cimriyse, bu özellik yine de kalıpyargıyla ilgili olmak durumunda mıdır? Bu soruya cimriliğin yaşlı kimselerde diğer insan gruplarından daha fazla olduğu düşüncesini taşıma eğilimindeyizdir. Bu fikir McCauley ve Stitt (1978)’in diagnostik ilişki metodu temeline dayalıdır. Söz konusu bu yazarlar deneklerine, belli bir gruba mensup bir kişinin bir özelliğe sahip olma olasılığını değerlendirmelerini istemişler ve çıkan sonucu rastgele seçilen bir kişinin aynı özelliği taşıma olasılığını aynı deneklerin değerlendirmeleriyle bölmüşlerdir. Bu iki olasılık arasında ilişki 1’den itibaren net bir şekilde uzaklaşıyorsa o zaman söz konusu özelliklerin kalıpyargı cinsinden özellikler olduğu yargısına varırız. Bu yaklaşım biçimi, özellikleri – hedef grupta çok nadiren bulunsalar bile – ortaya çıkarmaya ve – hedef grubun üyelerinin çoğu bu özelliklere sahip olsalar bile – ayırt etmeye imkân tanımaktadır. McCauley ve Stitt (1978) için önemli olan, herhangi bir özelliğin bir grupta diğer gruplara göre belli bir derecede daha belirgin bulunmasıdır. Bu metod aynı zamanda kişisel kalıpyargının göstergesini hesap etmeye de imkân tanımaktadır (Diehl & Jonas, 1991).

‘Kalıpyargılar, dışlama ve gruplararası ilişkiler’ içinde. Richard Y. Bourhis ve Jacques-Philippe Leyens (Eds.), Mardaga, Liège, s. 60.

Fakat yaşlı insanlar cimrilik özelliği konusunda nasıl bir dağılım göstermektedirler? Bir özelliğin bir grup içindeki dağılımını belirleme noktasında fikir sahibi olabilmek için, Linville, Salovey ve Fisher (1986) deneklerine bir grubun 100 üyesini düşünmelerini ve bu üyelerden kaç tanesinin, tek kutuplu bir ölçeğe göre, bir özelliğin 10 aşamasından her birine ne kadar sahip olduğunu işaret etmelerini istemişlerdir. Elde edilen bilgiler grubun değişkenliğini hesap etmeye imkan tanıdığı gibi aynı zamanda farklılaşma olasılığının ip ucunu da vermektedirler $\{F_o = 1 - (o_{12}+o_{22}+ \dots +o_{i2} \dots o_{i2})\}$. Böylece, eğer 100 yaşlı kişinin hepsi cimrilik boyutunun en uç kategorisinde bulunurlarsa, $F_o = 0$. Eğer yaşlı kişilerin % 10'u 10 kategorinin her birinde bulunurlarsa $F_o = .90$. En iddialı model çerçevesinde ele alındığında bile, bu gösterge bir grubun üyeleri içinde etkinlik gösteren deneklerin farklılaşmasını nicel açıdan değerlendirmeyi gerektirmektedir (Quattrone, 1986; farklılaşmanın diğer göstergelerinin bir değerlendirmesi için, bkz. Park & Judd, 1990).

Herhangi bir grup düşündüğümüzde, kafamızda zorunlu olarak tek parçadan oluşan bir bütünü algılamamız gerekmez. Böylelikle, yaşlı kişilerin oluşturduğu bir grup içinde, büyük anneler, dediğim dedik diyen inatçı yaşlılar ve huzurevinde yaşayan yaşlılar gibi alt grupların bulunduğunu kolaylıkla görebiliriz (Brewer, Dull & Lui, 1981; Devine & Baker, 1991). Bu alt gruplar düşüncesi, anlambilimsel/semantik hafıza üzerine bilişsel psikolojinin yaptığı çalışmaların göstergelerinden esinlenmiştir. Kategoriler, alt kategorilere bölünen geniş kategorilerin oluşturduğu aşamalı hiyerarşik bir yapıyla belirginleşebilmektedirler (Smith & Medin, 1981; bk. 3. bölüm⁵). Cinsiyet, ırk ve uyruk gibi en genel grupsal aidiyetin düzeyine göre kişiler gerçekte

⁵ Olivier Corneille ve Jacques-Philippe Leyens. (1994). *Catégories, catégorisation sociale et essentialisme psychologique 'Kategoriler, sosyal kategorizasyon ve psikolojik esasılık'*, Stéréotypes, discrimination et relations intergroupes 'Kalıyargılar, dışlama ve gruplararası ilişkiler' içinde. Richard Y. Bourhis ve Jacques-Philippe Leyens (Eds.).

başkasıyla etkileşimlerini yönetmeye imkân veren ve taban düzeyi diye adlandırılan ara bir düzeye ayrıcalık tanıyabilmektedirler. Somut olarak, araştırmacılar deneklere genel bir kategoriye ilişkin – davranış, karakteristikler vb. – bir grup özellik sunarlar ve yeni gruplandırmalar oluşturmalarını isterler. En popüler gruplandırmalar, farklı alt tiplere uygun düşmekte ve hastalıkların aşağı yukarı belli karmaşık semptomlarla tanındıkları gibi bu gruplandırmalar da bazı özelliklerin birleşmesiyle belirginleşmektedirler. Örneğin, sanatçı tipi genelde dışa açık, zeki, taklitçi olmayan, tembel vb. özelliklerle algılanır (Anderson & Sedikides, 1991; Grant & Holmes, 1981). Bu tipllemeyle ilgili bakış açısı, semantik düzlemde bağımsız ve hatta zıt özelliklerin aynı kategoride var olmalarına gözlemcilerin yargıda bulunmasında niçin gerçek bir sorun oluşturmadığını anlamamıza imkân tanımaktadır. Tembellik özelliği zeki olmaktan daha çok aptallıkla beraber düşünülse de, bu iki özelliği zihnimizdeki sanatçı tasarımında birlikte düşünebiliriz. Sanatçı tipiyle, bu birlikte düşünme konusuna bir açıklama getirmek mümkündür. Başka bir deyişle, bir sanatçının sanatçı olduğunu gösteren inançlarımız – bir kanıtı dayansın veya dayanmasın – sanatsal yaratıcılığı tembellikle birlikte düşünmeye itmektedir. Bu çeşit naif teoriler, özellikleri son derece yaratıcı ve dinamik bir şekilde kullanmamıza kendiliğinden imkân vermektedir (Asch & Zukier, 1984; Murphy & Medin, 1985).

Kalıpyargıların Bilişsel/Kognitif Kökeni

Eğer kalıpyargıların bilişsel/kognitif kökene dayandığı fikri Lippman (1922) tarafından güçlü bir şekilde savunulduysa, bunun sebebi hepimizin kafasındaki imajlara, aşırı genellemelere ve kısaltılmış düşüncelere dayanarak hareket etme eğiliminde olmamızdır; çevrenin karmaşıklığı oranında yalın seçimde bulunarak kavrama söz konusudur (Markus & Zajonc, 1985; Stephan, 1985). Bu seçimin araçları kategorilerdir (Bruner & Tagiuri, 1954) ve kalıpyargılar açık bir şekilde kişisel kategorilere dayanmaktadır (Tajfel, 1972).

Bu nedenle, bir bireyin yaptığına, dediğine ve hakkında yaptığımız gözlemlere, onu herhangi bir kategoriyle ilişkilendirerek bir anlam verebiliriz. Kalıpyargıların bilişsel yaklaşımına göre, kalıpyargısal içeriklerin ve kategorisel etiketlerin kişilerin hafızalarında birlikte buldukları kabul edilir. Şu halde kategorisel etiketlerin çağrışımı kalıpyargısal düşüncelerin içeriklerini anlamayı kolaylaştırma imkânı da verebilmektedir. Dovidio, Evans ve Tyler (1986) tarafından gerçekleştirilen bir deney bu durumu çok güzel bir şekilde göstermektedir. Söz konusu bu yazarlar beyaz deneklerine iki saniyelik bir zaman diliminde ‘Beyazlar’, ‘Siyahlar’ veya ‘Ev’ kelimelerini gösterdiler. 500 milisaniyelik bir zaman sonra ikinci bir kelime ekrana yansıtıldı ve deneklerden bu kelimenin bir kişiyi tasvir etmeye yarayıp yaramadığını söylemeleri istendi. Bu kelime olumlu veya olumsuz bir özelliği yansıtıyor ve bir kalıpyargı olarak Beyazlara veya Siyahlara atfediliyordu. Kalıpyargıların hafızada bulunan çok güçlü çağrışımsal bağlarla somutlaştığını gösteren sezgiye uygun olarak, bir özellikle bir ırksal grup birbiriyle ilişkilendirildiklerinde deneklerin cevapları daha çabuk oluyordu. İlginç bir şekilde, olumlu özellikler Siyahlardan daha çok Beyazlara atfediliyordu. Ters olarak da olumsuz özellikler daha çok Siyahlara atfediliyordu (Gaertner & McLaughlin, 1983).

Kalıpyargıların bilişsel yaklaşımının iki önemli temsilcisi Allport (1954) ve Tajfel (1969), kalıpyargıların kaynağının gözlemcilerin bilgiyi değerlendirme sistemlerinin özelliklerinde yattığı düşüncesini paylaşmaktadırlar. Çok ünlü bir deneyde, Tajfel ve Wilkes (1963) farklı sınıflardaki konuların kategorilere ayrılmasının sınıflar arasındaki benzerliklerden (benzeşmenin etkisi) daha ziyade farklılıkları (karşıtlığın etkisi) artırdığını göstermeye çalışmışlardır. Denekler 16.2 ve 22.8 cm arası değişik boyutlardaki sekiz çizgiyi altı defa incelemek durumundaydılar. Birinci durumda, çizgilerden her biri rastgele bir etiketle (A veya B) birlikte bulunmaktaydı. İkinci durumda, aynı etiket sistematik olarak en kısa dört çizgi veya en uzun dört çizgiyle birlikteydi. Son durumda, hiçbir etiket

kullanılmamıştı ve denekler sadece çizgilerden her birinin uzunluğunu tahmin etmek zorundaydılar. Etiketlerin bulunmama veya yok olma durumlarında olanın tersine, etiketlerin bulunma durumuyla karşılaşan denekler en kısa dört çizgi ve en uzun dört çizgi arasındaki farkı abartıyorlardı. Tajfel ve Wilkes (1963; Tajfel, 1969) tarafından toplanan veriler benzeşmenin etkisini doğrulamaya imkan vermediği halde, daha sonradan başka çalışmalar bu öneriyi desteklemek için yardıma yetiştiler (bu konuyu gözden geçirmek için bkz.: Eiser, 1990). Çizgileri değerlendirme ve sosyal algı arasında kurabileceğimiz benzeşme miktarına uygun şekilde, bu sonuçlar kişilerin sahip olduğu kalıpyargıların birbirlerinin katkılarıyla oluştuğunu düşünmeye imkân vermektedirler. Kısaca kalıpyargılar sahip olduğumuz zihnî mekaniksel modelden kaynaklanmaktadır. McGarty ve Penny (1998) bu konuda önemli bilgiler vermektedirler. Söz konusu bu yazarlar deneklerine aşırı sol görüşten (tam hürriyet, devrim yaparak ve devlet ile sermayenin egemenliğini yıkarak elde edilebilir) aşırı sağ (hayat ve hürriyet hakları, özel mülkiyet hakkı olmadan ya anlamlarını kaybederler ya da etkisiz kalırlar) görüşe uzanan on iki politik görüşü değerlendirmelerini istemişlerdir. Deneysel koşullar arasından ikisi Tajfel ve Wilkes'in (1963) etiketlerinin olmama veya olma durumlarını yansıtmaktadır. Diğer bir deyişle, ya görüş sahibi yazarlardan hiç bahsedilmemektedir ya da altı sol görüş A yazarına ve altı sağ görüş de B yazarına atfedilmektedir. Deneklerin değerlendirmeleri çok net bir şekilde benzeşme ve karşıt olma fenomenlerinin varlığını doğrulamaktadırlar. Net bir şekilde bilişsel psikoloji anlayışı içinde yer alsa da, vurgulama fenomeninin keşfi sosyal kimlik ve kendi kendine kategorilere ayırma teorilerinin gelişimi üzerinde büyük bir etki yapacaktır; bu iki yaklaşım biçiminde güdülenmeyle alakalı yönler baskın bir rol oynar (Tajfel & Turner, 1979; Turner ve arkadaşları; bkz.: 1. Bölüm)⁶.

⁶ Richard Y. Bourhis ve Jacques-Philippe Leyens. (1994). *Perceptions et relations intergroupes 'Algılar ve gruplararası ilişkiler: iki yalnızlık mı?'*, Stéréotypes,

Tajfel'in çalışmalarından on beş yıl sonra, Amerikalı araştırmacılar sosyal biliş akımı çerçevesinde karışıklık ve benzeşme fenomenlerini inceledikleri gibi, kategorize etme konusunu da yeniden inceleyeceklerdir. Böylece, Taylor, Fiske ve Ruderman (1978), gözlemcilerin karşısına zorunlu olarak çıkabilecek gibi görünen sosyal kategorilere ayırma anlayışı bağlamında bilgilerin anımsanmasını incelemeye imkan tanıyan bir paradigma önerisinde bulundular. Denekleri olan beyaz Amerikalılar, üçü siyah ve diğer üçü de beyaz ırktan olmak üzere altı kişilik bir grubun kayda alınmış bir tartışmalarını dinleyeceklerdir. Katılımcılardan her birinin müdahalesi sırasında, denekler söz konusu bu kişiyi betimleyen bir diyapozitif görürler ve tartışmanın bitiminde de katılımcıların bir listesini ve her birinin de bir fotoğrafını elde ederler. Yapacakları iş bu iki çeşit unsur arasındaki bağlantıları kurmaktan ibarettir. Irk özelliğinin müdahalede bulunan kişileri kategorize etmeye yaradığı ölçüde, Taylor ve çalışma arkadaşları (1978) deneklerin hangi yorumu bir siyahın veya bir beyazın – belli bir siyah veya beyazın değil – yaptığını belirleyebileceklerini beklemektedirler. Yazarların gözlemleri beklentilerine tam karşıt gelmiştir. Bu etüt kişilerin grupsal aidiyetlerinin, bir kişinin onlar hakkında topladığı bilgilerin tarzını etkilediğini önermektedir.

Kalıpyargıların oluşumu konusunda yapılan diğer bir araştırma programı da David Hamilton tarafından 'korelasyonların illüzyonu' üzerine yapılmış çalışmadır (Hamilton, 1981; Hamilton & Sherman, 1989). Bu yazara göre, insanlar çevrelerinde göze çarpan verilere daha özel bir şekilde ilgi duyarlar. Bu göze çarpan belirgin veriler bilgileri hafızaya kodlamada bir kolaylık sağlar ve gerektiğinde bilgileri tekrar geriye alma konusunda da en pratik durumda olanlarıdır. Klasik bir deneyde, Hamilton ve Gifford (1976) belirginliğin eşleşmesini azınlıklara karşı oluşturulan olumsuz kalıpyargıların kaynağında olduğu fikrini test etmişlerdir. Gerçekte, bir azınlık grubun

discrimination et relations intergroupes 'Kalıpyargılar, dışlama ve gruplararası ilişkiler' içinde. Richard Y. Bourhis ve Jacques-Philippe Leyens (Eds.).

üyeleriyle karşılaşmalar çoğunluk grubun üyeleriyle karşılaşmalardan daha az sıklıkta olmakla beraber, olumsuz davranışlar genel olarak çoğunluk grubunda daha az sıklıkta görülmektedir. Bundan dolayı, söz konusu bu yazarlar, bu iki belirgin yönün birbiriyle ilintili olarak algılanacağını önceden haber vermişlerdir. Deneylerinde, denekler 39 cümleden oluşan bir parça okumak durumundadırlar ve her cümle A veya B grubunun bir üyesi tarafından gerçekleştirilen bir davranışı belirtmektedir. Bütünüyle düşünüldüğünde, B grubunun üyelerine oranla A grubunun üyeleriyle ilgili iki kat daha fazla cümle bulunmaktadır; A grubunun üyeleriyle ilgili 26 ve B grubunun üyeleriyle ilgili ise 13 cümle bulunmaktadır. Tasvir edilen davranışların çoğunluğu olumlu olduğu halde olumlu ve olumsuz davranışların oranı her iki grup için de aynıdır (18/8 ve 9/4). Hamilton ve Gifford'un (1976) hipotezlerine uygun olarak, denekler B grubunun üyelerinin arasında olumsuz davranışların sıklığını abartırlar ve B grubunun üyelerini A grubuna ait olanlardan daha az olumlu olarak değerlendirirler. Bu sürecin azınlıklarla ilgili geçmiş önyargılara bağlı olmadığını göstermek için, bu yazarlar her grupta istenen ve istenmeyen davranışların ilişkisini yıkararak yeni bir denemede bulundular. Bu defa her grupta olumsuz davranışlar olumlu davranışlardan iki kat daha fazla olmaktadır. Bu şartlarda, azınlık daha sıklıkla olumlu fiillerle (daha az sayıda) ilişkilendirildiği halde 'çoğunluk' daha sıklıkla olumsuz davranışlarla (daha çok sayıda) ilişkilendirilmiştir.

Linville ve çalışma arkadaşları (Linville, Fischer & Salovey, 1989) dış grup üyeleriyle iç grup üyelerinden daha az sıklıkla karşılaştığımız fikrini öne sürerler ve bu durumun dış grup üyelerle karşılaşmalarda kalıplaşmış yargıların oluşumunu açıkladığını ifade ederler. Bu yazara göre kategorilerimiz, ilgili grupların üyeleriyle karşılaşmalarımız temeli üzerine oluşurlar. Bir yargı yapıldığında söz konusu grubun hatırladığımız bütün fertlerini gözden geçiririz. Linville kalıpyargılama işini bir grubun üyelerinin nispeten değişikliğe uğramamış bir temsiline sahip olmak olarak tanımlar. Kalıpyargılama işi

böylece bir aşama sorunu haline gelir: Gözlemciler bir grup üyelerinin değişikliğe uğramış bilişsel temsiline sahip oldukça bu grup hakkında kalıpyargılar azalacaktır. Daha sonra yapılan birçok deney ve bilgisayar üzerindeki denemeler/tasarımlar söz konusu bu iddiaları desteklemiştir. Linville'in kesinlik ifade eden kanıtı kalıpyargıların daha çok dış-grup bireyleri için ortaya çıkmasıdır. Çünkü dış-grup üyeleriyle karşılaşma imkânı iç-grup üyelerinkine oranla daha az sayıdadır.

Yukarıda tanımlanan son iki yaklaşım biçimi mevcut bilgilerin sayısal miktarı üzerinde ısrar etmektedir. Başka bir mesele de gözlemcilerin bilgiyi seçip seçmedikleri ve bilgiyi nasıl elde ettikleridir. Ford ve Stangor'a (1992) göre, gözlemciler kalıpyargılarını bilgi verici tanılarının unsurları üzerine dayanarak kurarlar. Yani iki grubu daha iyi ayırt etmeye imkân veren özellikleri dikkate alarak gözlemciler kalıpyargılarını oluştururlar. İlk deneyde, toplam 18 davranış deneklere sunulan her iki gruptan birini karakterize eder. 6 davranış zekâyla, 6 davranış sempatiyle ve diğer 6 davranış ise ne zekâ ve nede sempatiyle ilgilidir. Bir durumda, davranışların ortalamaları sempatiden daha ziyade zekâ için farklılaşmakta ve diğer bir durumda ise tersi olmaktadır. Söz konusu yazarların öngördüğü gibi deneklerin betimlemeleri özellikle iki grup arasındaki karşıtlık ilkesinin daha çok belirleyici olduğu anlayışına dayanmaktadır. Başka bir araştırmada, denekler gruplardan her birinin içinde değişkenliğin daha zayıf olduğu görüşünü tercih ederek seçerler. Bu çeşit deneylerin sonuçları önceden tanımlanan gruplar hakkında kalıplaşan bilginin oluşmasında ortaya konan süreçler üzerine önemli bilgiler vermektedir. Ford ve Stangor'a (1992) göre, denekler ayrıca değişkenin/variance analizinin mantığını hatırlatmayı göz ardı etmeyen bir yöntemi benimserler. Gerçekte, gözlemciler kategoriler arasındaki farklılığı en üst dereceye çıkararak niteliklere öncelik verirler ve kategoriler içindeki farklılıkları önemsiz gibi gösterirler. Bu anlayış Tajfel'den (Oakes & Turner, 1990; Turner ve diğerleri, 1987) esinlenen çalışmaların geleneğine uygun olanlar içerisine girmektedir.

Karşıt olma ve benzeşme durumlarının etkileri, korelasyonun illüzyonu üzerine belirginleşmenin tesiri, bilgilerin karmaşıklığı ve yargılamanın ölçülülüğü ve, son olarak, tanının/diagnostiğin karakteristiklerinin kullanılması arasındaki ilgi, kalıpyargıların söz konusu grupların üyeleriyle geçilen direk temasla oluştuklarını varsayan çeşitli olaylardır. Bu görüş açısı aynı zamanda sosyal öğrenme teorisini destekleyenler tarafından kuvvetle savunulmuştur (Eagly & Kite, 1987; Eagly & Steffen, 1984). Eagly'ye göre (1987), kalıpyargılarımız bir içerik kazanmaktadırlar çünkü sosyal rolleri sınırlı bir hedef grubunun üyelerini gözlemlemekteyiz. Çinli öğrencilerle ilgili imajımız, 1990 yılının ilkbaharında Tien-an-men meydanında meydana gelen isyan esnasında zırhlı tanka meydan okuyan yiğit bir gencin anısından kesinlikle etkilenecektir. Eagly (1987) kadın ve erkeklerle ilgili bakış açımız, her birinin davranışlarını zorunlu olarak belirleyen sosyal yapıyla yönlendirilerek saptırılmıştır. Eagly ve Steffen (1984) deneklerine, geleneksel olarak erkeksi ve kadınsı rollere sahip olan erkeksi ve kadınsı konulara bir takım nitelikleri atfetmelerini istediklerinde, sonuçlar cinsiyetin değil, konuların rolünün deneklerin atfetmelerini etkilediğini göstermektedir. Bu yazarlara göre öyleyse, erkek ve kadınların birbirleriyle ilgili sosyal durumları kalıpyargıların kökeninde bulunmaktadır. Bu nedenle, Amerika Birleşik Devletleri'nde siyahlarla ilgili kalıpyargının içeriğini anlamak için başka bir şeye ihtiyaç kalmayacaktır. Bu bakış açısı kalıpyargıların, en azından kısmen, bir grubun üyelerinin karakteristiklerinin realitesine gönderme yapmayı göz önünde bulundurmamayı ifade etmektedir. Bu anlayış toplumun yapısal yönleri üzerine ısrar etmesine rağmen, bir alttaki süreç bir grubun üyeleri hakkında tedrici olarak kazanılan bilgilerin sürecidir.

Fakat, eğer kalıpyargılar realiteyi yansıtıyorlarsa, ırksal üstünlük duygusunun her yerde bulunması ve grup dışı üyelerinin büyük çoğunluğunun değersiz olarak algılanması olgusunu nasıl açıklayabiliriz? Oysaki, birçok çalışma kalıpyargıların oluşmasını açıklamak için bilişsel/kognitif

açıklamaların yeterli olduğu fikrini yeniden tartışma konusu yapmaktadır. Böylece, korelasyonun illüzyonu denekler iki gruptan biriyle ayrıcalıklı ilişkilere sahip olduklarında her zaman ortaya çıkmaz (Maass & Schaller, 1989; Spears, van der Pligt & Eiser, 1985, 1986). Aynı şekilde, grup dışının homojenliği üzerine yapılan çalışmalar, grup içi üyesi olmanın kendisini tanımlayan boyutlarını veya ait olmak azınlık olarak algılandığında grup içine ait olmanın tamamen homojenliğini iyi açıklamamaktadır (Simon & Brown, 1987; Simon & Pettigrew, 1990). Tamamıyla bilişsel bir anlayışla bakmak da grup iç ve dışlığı ayırt etmek için bazı boyutların seçimini güçlüğüle açıklar. Denekler, gruplar arasında daha net ayrılıkları oluşturan boyutları bırakmak gerekse bile, grup içi olanın daha iyi davrandığı – ve grup dışı olandan daha az iyi değil – boyutunu tercih eder gözükmektedirler (Ford, 1992). Kısaca, kalıpyargıların doldurmuş görüldüğü kanıtlanma ve açıklamanın işlevlerinden gerçekten ekonomi yapabilir miyiz (Tajfel, 1982)? Alice Eagly tarafından yönetilen çalışmalar hakkında Hoffman ve Hurst'ın (1990) dikkat çektikleri gibi, farklı sosyal rollerin kalıpyargıları yeterli olduğu halde, neden erkek ve kadınlar hakkında kalıpyargılara sahibiz?

Açıklama Getirmenin ve Kanıtlamanın Rollerini

Bilişsel yaklaşımı savunanlar kalıpyargıları, bilişsel temsilleri veya betimleyici bazı özellikleri bir grupta ilişkilendiren bilgilerin oluşum biçimleri olarak kabul ederler (Stangor & Lange, 1994). Bu tanım yanlış değildir fakat gerçekliği tam yansıtmamaktadır. Bir filmin ince bir deri üzerinde korunmuş kimyasal maddelere karşılık geldiğini hiçbir zaman söyleyemeyiz. Bir sinemacı bir sahneyi filme aldığı anda, hazırladığı dünya görüşünü izleyiciye sunar. Bir yandan, kalıpyargısal olarak kabul edilen bilgilerin zenginliğinin önemini vurgulamak gerekir. Bu bakımdan, Andersen ve çalışma arkadaşları (1990) sosyal olma veya zekâ gibi niteliklere ve kalıpyargılara başvurmayı karşılaştırdılar. Bu yazarlar, kişilik niteliklerine göre, kalıpyargıların özel olarak

ilişkilendirilmiş, görsel ve ayırt edici unsurları çağrıştırdıklarını ve bilişsel çalışmayı kolaylaştırdıklarını gösterebilmişlerdir (Cantor & Mischel, 1977, 1979; Forgas, 1983; Grant & Holmes, 1981).

Diğer yandan, açıklama getirme kategorilere ayırmayı anlamak için çok önemli bir yer tutar (Murphy & Medin, 1985; 3. bölüme bak⁷). Kategorilere ayırma daha az dış seviyede odaklanan – dış görünüşü ifade eder – bir çözümleme süreci, bir açıklama getirme ve daha alt seviyeye – içyapıyı ifade eder – gönderme yapma gibi niteliklerin uygunluğu meselesidir. Başka bir deyişle, gözlemciler korelasyonları algılamaktan başka bir şey yapmazlar ve bu korelasyonları açıklamaya imkân veren önemli nedenleri bulurlar. Bu tezi desteklemek için Medin, Altom, Edelson ve Freko (1982) deneklerini yeni kategorilerle karşı karşıya getirdiler. Bu denekler sadece korelasyonları algılamakla kalmazlar, söz konusu korelasyonları açıklamak ve yeni bir kavram geliştirmek için teoriler geliştirir ve kullanırlar. Böylece, Medin (1988)'e göre, kategorilere ayırma bilginin fazlalığı problemini çözmek için bir yöntem değil, daha ziyade bilgi eksikliğinin üstesinden gelmek için kullanılan bir yöntemdir. Bu açıdan bakıldığında, açıklama yapma kalıpyargısal bir konunun niteliklerini birbirine bağlayan bir harç konumundadır.

Fakat açıklayıcı bu tarz teorilerin sosyal gözlemcide nasıl işlediğini belirlemek sorunu devam etmektedir. Bu konuda yakın bir zamanda, sosyal kategorilerin sıklıkla ‘tabii kategoriler’ gibi algılandığını kabul eden Rothbart ve Taylor (1993) tarafından bir adım atılmıştır. Bir kategoriye insan tarafından belirlenen tanımlayıcı karakteristikler üzerine temellendirmekten ziyade ‘tabii’ olarak kabul etmek, bir temel özün varlığına inanıldığını ifade etmektedir. Bu yazarlar için, herhangi bir özün varlığına inanç – doğru ya da yanlış olarak –

⁷ Olivier Corneille ve Jacques-Philippe Leyens. (1994). *Catégories, catégorisation sociale et essentialisme psychologique* ‘Kategoriler, sosyal kategorizasyon ve psikolojik esaslılık’, Stéréotypes, discrimination et relations intergroupes ‘Kalıpyargılar, dışlama ve gruplararası ilişkiler’ içinde. Richard Y. Bourhis ve Jacques-Philippe Leyens (Eds.).

nesnelleştirilebildiğinde (genetik kod, vb.) kolaylaştırılmış olacaktır. O zaman kalıpyargılar gruplar, cinsiyet, yaş, görünür bedensel nitelikler gibi fiziksel özellikler temeli üzerine tanımlanabildiğinde kolayca tabii kategoriler olarak algılanabilecektir. Bu da kalıpyargıların gücünü açıklamaktadır: Gerçekte öz fikri, gözlemcilerin sözü edilen konunun kategorileşmesini, gerçek kimliğini – gerçek tabiatını – yansıttığını kabul ettikleri düşüncesini salık vermektedir.

Böyle bir anlayış, kalıpyargıların oluşması ve kullanılması düşünüldüğünde, önemli sonuçlar içermektedir. Bu çerçevede, Hoffman ve Hurs (1990) kalıpyargıları açıklama ve aklileştirme araçları olarak tasavvur etmektedirler (yakın bir dönemde oluşturulan bir benzer argüman için, bk., Jost & Banaji, 1994). Böylece kalıpyargıların içeriklerinin gerçeğin özünün varlığı nedeniyle oluştuğu görüşüne karşı çıkarlar (Eagly, 1987). Hipotezlerini deneye tabi tutmak için, Hoffman ve Hurs (1990) deneklerinden iki tür veya tamamen kurgusal iki kültüre sahip insanların oturduğu bir gezegen tasavvur etmelerini istediler. Denekler bir grubun üyelerinin çoğunun çalıştığını, diğer grubunkinin de çocuklarını yetiştirdiklerini öğrendiler. Deneklerin yarısı, üyelerin belirli bir rolü üstlenmelerinin nedenleri hakkında düşünmekle görevlendirildiler. Her iki meşguliyet alanının karşılıklı olarak erkek ve kadınlığı çağrıştırdığı farz edildiği halde, gerçekte bir kişinin meşguliyeti ile kendisiyle alakalı bilgilerin erkeklik veya kadınlık tabiatı arasında hiçbir objektif ilgi yoktur. Bu durum her iki gruptan biri hakkındaki yargıları kesin bir şekilde etkileme işine engel olamamıştır. Ayrıca, bir açıklama yapmayı tasarlamaları istendiğinde veya kültürden ziyade biyolojik yapının iki grubu ayırıştırması durumunda, denekler kalıpyargılara daha fazla başvurmaktadırlar. Bu sonuçlar, açıklama yapma işlevinin kalıpyargıları kullanmada önemli bir rol oynadığı fikrini desteklemektedir. Kalıpyargıları açıklamanın işlevi ve pratik içerikleri bu noktada o kadar önemli olmaktadır ki bu, kalıpyargı konseptinin tanımına kalıpyargıların teorik boyutunu katmanın gerekli olduğunu ifade etmektedir. Böylece, kalıpyargılar bir grup kişiye atfedilen değer ölçücü içeriğinden daha

çok bir şeydir. Çünkü aynı zamanda özellikle kalıpyargının ‘niçin’ olduğunu da içermektedirler; niçin bu kişilerin bir grup oluşturdukları ve benzerlerinin açıklamasını yaparlar.

Özetle, temel teorinin açıklayıcı görüldüğü oranda bir kalıpyargı bir grup hakkında kullanılacak ve biz de bu grubun üyeleri hakkında çok şey öğrendiğimiz izlenimine kapılacağız. Bazı durumlarda, psikolojik teoriler güçlü özel bir etkiye sahip olabilirler (Carey, 1985). Fakat kültürel açıklamalar daha az etkiye sahip değildir. Ulusal devletlerin birçoğunun ozanları, yeni birlik siyasetini kurmanın gerekçesini kültürel bir mirasın varlığı üzerine kurarak ispatlamaya çalışmışlardır. Başka bir deyişle, Avrupa'nın bazı bölge sakinlerinin aynı din, dil ve tarih mirasını paylaştıkları farz edilir ve bundan dolayı da daha sıkı bir şekilde aynı ortak kader için birleşmeleri düşünülür. Yirminci asrın ikinci yarısında Avrupa fikrinin güç bulmasına rağmen, bu mantık hala ulusal ve uluslararası ilişkilerin çoğunun temelini oluşturur. Bunu anlamak için, Korsika toplumunun varlığını tanımak için Fransızların karşı koymaları ve Belçika'yı oluşturan iki ana bölge olan Flaman ve Valonların bitmek bilmeyen tartışmalarını düşünmek yeterli olacaktır. Berlin Duvarı'nın yıkılmasının ertesi günü bu eğilimin yeniden ortaya çıktığına da şahit olmaktayız. Aynı şekilde, Makedonya Cumhuriyeti'nin kurulması Yunanlı sorumluları tek ve bölünmez bir Helen Milleti oluşturma fikrini ortaya atmalarına teşvik etmiştir. Yunanistan'ı oluşturan toplumların çokluğunu düşünmek söz konusu değildir; hatta Makedonyalı ve Yugoslavyalı Yunanlılar arasında ilişki kurmaya ima yok denecek kadar azdır. Bununla birlikte, kendileriyle bağdaştırılan sosyal gruplar ve kalıpyargılar biyolojik açıklamalara daha sıklıkla göndermede bulunacaklardır. Jones'ın (1990, s. 96) işaret ettiği gibi, azınlık gruplardan meydana gelen çocukların beceri testlerinde daha aşağı skora sahip olarak algılanmaları olayı, olumsuz bir kalıpyargının aslında merkezi bir ögesi değildir. Bu algı, zekada olduğu gibi, hipotez olarak kalıcı tabii bir sebebe bağlı olduğunda ancak böyle olabilir; özellikle de bu, tabiatın

genetik bir temele sahip olduğuna hükmedildiğinde böyledir (bak., tablo 9).

Tablo 9 – *Kalıp yargıların açıklama işlevi ve zekâ testinin kullanılması*

Walter Lippmann sadece kalıpyargı kavramını literatüre sokup, hakkında yapılan araştırmaların ödünç aldığı ana eğilimleri önceden haber vermekle kalmadı. Aynı zamanda kalıpyargısal içeriklerin bazı açıklama tiplerine bağlı riskini de ortaya koydu. Bu, zekânın gelişiminin kalıtımsal ve kültürel açıklamaları arasında oluşan tartışma çerçevesinde alınan bir tutumdur (Gould, 1983). Lippmann, Terman'ın (1923) önerisi olan zekâ testlerinin evrensel kullanım biçimine karşı çıkar. Bu endişe, kesinlikle zekânın tartışılmaz bir ölçümünü gerçekleştirmenin imkânıyla ilgili olmakla beraber, özellikle de Terman tarafından savunulan kalıtımsal anlayışın köklü tabiatıyla ilgilidir. Lippman'nın anlayışına göre, testi uygulayanın gücü, eğer zekâ ölçümü her ferdin toplumdaki yerini belirlemek için kullanılır ve de kalıtsal açıklama bu belirlemeyi kesin olarak meşrulaştırmaya yararsa, aşırı derecede rol oynayabilir. Böyle bir olasılık, söz konusu bu yazara ürküntü verir ve bu durumu şu ifadeleriyle dillendirir: 'Öyleyse zekâ testini yapanların tümü ve uyguladıkları bütün zekâ testleri dikkate alınmaksızın Sargasses denizine atılmaları bin defa daha iyi bir şeydir (Lipman, 1992, Gould tarafından alıntı yapılmış, 1983).

Öyleyse, Lippmann'ın – eğer önyargıların oluşmasında kaktı sağlamada kullanılırsa – güçlü bir açıklamanın olası sonuçlarına karşı uyarıda bulunduğunu düşünebiliriz. Aslında, diyor söz konusu yazar, herhangi bir açıklama, çaresiz olarak, farklı kategorilerin varlığını dikkate almayı ve özellikle de çok güçlü önyargılara sahip kişilere bu sınıflandırma işlemiyle yetinmelerine olanak sağlar. Bu şekilde oluşturulmuş bütün sınıflandırmalar çok rahat olarak bir kesinlik duygusuyla ilişkilendirilecek ve önyargılara bağlı davranışları meşrulaştırabilecektir. Zekânın radikal kalıtsal açıklamasıyla ırkçı söylemlerin arasındaki ilişkiyi birlikte kabul ederek Terman (1916) 'hiçbir eğitim – Hintli, Meksikalı ve Siyah gruplarda olduğu gibi – grupların zekâsını

geliştiremez' fikrini açıkça ifade etmektedir. Bu yazar için, bu gruplar beyaz ırktan olanlara göre çok daha az sayıdadırlar ve bu farklılık da tamamen kaçınılmazdır. Gerçekte, söz konusu bu düşük sayıdaki grupların çoğalmasına engel olmanın gerekliliğine toplumu ikna etmek de maalesef mümkün gözükmemektedir. İnsan soyunu arındırmak için girişimde bulunan bu tür tutumlar için Nazizmi beklemek zorunda değiliz. Amerika Birleşik Devletleri gibi demokratik bir ülkede bile bu tür girişimler olabilmektedir. Söz konusu bu ülke göçe sınırlar koymakta ve, Virjinya devletinde, çoğunlukla haberleri bile olmadan binlerce insan kısırlaştırılmaktadır. Lippmann'ın analizinden de ortaya çıktığı gibi, bu korkunç olaylar, risk bir grup insanın olumsuz değerlendirmesi – kalıpyargının içeriği – kadar o grubun farklılığına verilen açıklamadan da kaynaklanmaktadır.

KALIPYARGISAL İNANÇLARIN SOSYAL YARGIDAKİ AĞIRLIĞI

Kalıpyargıların oluşumunu yansıtan soru kalıpyargısal bilgilerin tarzıyla ilgilidir ve bir defa oluştuklarında başka birinin yargılarına karışır. Birçok çalışmanın gösterdiği gibi, kalıpyargılar yeni bilgileri eşleştirmemizin şekli kadar onları hatırlama biçimini de etkiler (Fiske & Taylor, 1991). Gözlemciler dikkatlerine kalıpyargısal inançlarını kolaylaştıracak şekilde seçici olarak düzen verebilirler. Kalıcı bilgileri daha kolay hatırlayabilirler çünkü bu tür bilgiyi hafızada işleme ve bütünleştirme daha kolaydır. O bilgileri beklentilerine (veya 'kalıcılıklarına') uygun olacak tarzda yorumlarlar. Kalıcı olmayan bilgileri kural dışı olayı olarak değerlendirirler ve seçici davranarak kolayca bu tür bilgileri unuturlar. Son olarak, kalıcı olması için yeni bir bilgi gerçekte ilk oluşan bilgilerin bir parçasıymış gibi işlem görebilir.

Kalıpyargılar ne zaman gerçekliğin biçimini bozarlar

Birçok araştırma, bilgilerin yorumlanması, elde edilmesi ve yeniden oluşturulmasında kalıpyargıların etkisinin olduğunu doğrulamaktadır. Uğultular üzerine yapılan bir çalışmada, Allport ve Postman (1947) beyaz deneklere

metroda geçen bir sahneyi gösterdiler; ilk planda, iyi giyinmiş bir siyah ile elinde bir jilet bulunan beyaz arasında oluşan bir etkileşim görülür. Denekler, sahneyi görmeyen başka bir deneğe gördüklerini tasvir edecekler ve bu da üçüncü bir deneğe tasvir edecek ve bu durum böylece devam edecektir. Görünen odur ki, tasvirler gitgide biçim değiştirmekte ve beyazların siyah ve beyazlarla ilgili kalıpyargılarına uygun düşecek şekilde sonuçlara doğru gidilmektedir: Uğultu zincirinin sonunda, verilen mesaj beyaz bir adamla elinde bir jilet bulunan ‘saldırgan bir zenci’ arasında olan şiddet içerikli bir etkileşime dönüşür.

Hamilton ve Rose (1980) mesleklerle ilişkilendirilen kalıpyargıların da hafızayı etkilediğini ortaya koyarlar. Deneklerine 24 kişilik bir gruptan oluşan bireylerin ayrı ayrı tasvirlerini sunarlar. Bu grup iki kişilik özelliği içermekte ve her kişinin de bir meslek uğraşısı bulunmaktadır. Üç meslek grubu aynı oranda bulunmaktadır: 8 muhasebeci, 8 satıcı ve 8 doktor. Tasvirler boyunca söz konusu mesleklerden biri veya diğerine kalıpyargısal olarak ilişkilendirilen 8 özellik birçok defa takdim edilmiştir. Bu özelliklerden her biri her meslekten bir üyeye iki defa atfedilmiştir. Örneğin, çekingenlik özelliği – muhasebeci kategorisinin kalıpyargısı – iki muhasebeci ve aynı zamanda iki satıcı ve iki doktoru tasvir ediyordu. Bununla birlikte, deneklere grupların hangi özelliklerle daha sık olarak tasvir edildiklerini söylemeleri istendiğinde, her grubun kalıpyargısına ait özelliklerle daha sık olarak tasvir edildiğini var saymaktadırlar. Benzer sonuçlar, cinsiyet kalıpyargıları göz önünde bulunduran Snyder ve Uranowitz (1978) tarafından elde edildiği gibi mesleksen kalıpyargıları kullanan Cohen (1981) tarafından da elde edilmiştir.

Hangi kategori benimsenmeli?

Sosyal biliş konusunda yapılan araştırmalar, başkası hakkında elde edilen bilgilerin işleyişini etkilemeye elverişli kalıpyargıların süreçleri konusundaki bilgilerimizi inkar edilemez bir biçimde zenginleştirmiştir.

Kategorilere başvurulduğu ölçüde kompleks bir çevreye karşı koyma imkanı doğar. Bu durumda ilk soru hangi kategoriye ayırma biçiminin benimseneceği meselesidir. Bu konuda, çevrede oluşan belirginleşme önemli bir ögeyi oluşturmaktadır. Örneğin, bir grup içerisinde tek bir kadının varlığı kalıpyargısal çıkarımların güçlenmesine neden olacaktır (Taylor, 1981). Belirginleşmenin herhangi bir etkisinden bağımsız olarak, gözlemciler karşılaşılan verileri düzenlemek için başkalarından daha ziyade bazı özellikler üzerine dayanacaklardır. Bazı kategoriler daha ayrıcalıklı bir girişten yararlanabileceklerdir. Kuşkusuz cinsiyet, ırk, yaş ve sosyal rolleri de dikkate almaktayız (Andersen & Klatsky, 1987).

Bruner'e (1957) göre, kategoriler geçici olarak motivasyonlar ve gözlemcinin geçici beklentileriyle aktif halde olabilecektir. Sosyal biliş kavramının gelişmesinden bu yana, araştırmacılar gerçekte şu veya bu kategorinin sadece anımsatılmasının hafızada ilişkilendirilmiş bilgilere daha sonraki girişini değiştirdiğini kabul ederler. *Alıştırma yapmanın etkisi* adıyla bilinen paradigma bu konuyu incelemeye imkan tanır (Higgins, Rholes & Jones, 1977). Söz konusu bu deney görünüşte bağımsız iki şeyi deneklere sunmaktan ibarettir. Performansı ölçen ilk şey, seçilen konseptlerle karşılaştırmaya olanak verir. Örneğin, deneklerin toplam dört kelime arasından bir cümle oluşturmaya elverişli üç kelimenin altını çizmeleri gerekmektedir (böylece 'o, kucaklama-oğlan-öpücük' 'o oğlan kucaklıyor' anlamını verir ve 'kibar' özelliğini temsil eder). Arkasından ikinci olarak, izlenim oluşturma işi gelir. Deneklerin yönü belirsiz olan bir konu hakkında bir metin okumaları gerekmektedir. Deneklerin gözünde iki iş arasında hiçbir ilişki olmamasına rağmen, konunun belirsiz yönleri başlangıçta karşılaşılan özellikler anlamında yorumlanmıştır. Bu sonuçlar ilk iş esnasında kullanılan konseptlerin, bu terimlerle belirlenen kategorilere girişini kolaylaştırdığı fikrini vermektedir. Bu çeşit incelemelerin birçok varyantları *alıştırma yapma* olayını kurmaya izin vermiştir (Croizet, 1991). Bir kategorinin etkisinin kullanılışından daha önemli

olması, çok yeni ve çok sık olan bir durumdur. Ayrıca, *alıştırma yapma*'nın etkisi yüceltme tarzında sunulmuş olsalar bile yine meydana gelir; yani çok kısa bir süre bu alıştırmalar deneklerin bilinçlerinin dışında kalırlar (Bargh & Pietromonaco, 1982).

Deneysel alıştırma yapmaya benzer etkiler, bazı kategorilere girmede kronik farklılıklar gösteren kişilerde elde edilmiştir (Bargh, 1989). Bu bulgular, başka biriyle yaptığımız ticaretin kronik olarak bazı kategorilerden etkilendiğini ifade eden Kelly'nin (1955) görüş açısını desteklemektedir. Stangor'un (1988) yaptığı bir deney, cinsiyetle ilgili kalıpyargılar alanında bu son noktayı çok net olarak ortaya koymaktadır. Bu yazar önce deneklerini serbest çağrışımlar aracılığıyla arkadaşlarını ve onlar hakkındaki bilgilerini tasvir etmeye davet etti. Hemen arkasından, denekler ait oldukları cinsiyetle ilişkilendirilen kalıpyargısal açıları az veya çok kullanmalarına göre iki gruba ayrılırlar. Daha sonraki deneysel bir oturum aracılığıyla, bütün denekler tipik olarak erkeksel ve kadınsal davranışlar sergileyerek erkeksel ve kadınsal konularla karşı karşıya bırakıldılar. Daha sonra da durumu yeniden inceleme testine tabi tutuldular. Kalıpyargıya kolayca erişen denekler söz konusu konuların kalıpyargısal davranışlar sergilediğini diğer deneklerden daha çok düşünmektedirler. Bu sonuçlar başkasıyla olan alışverişte bir yorumlama kategorisinin süregelen erişilebilirliğinin önemini altını çizer.

Fakat alıştırma paradigmasının en önemli sonucu hiç şüphesiz Devine'e (1989) ait olanıdır. Bu yazara göre, önyargıları onaylamasak bile yargılarımızı etkileme gücüne sahiptirler. Aslında, kalıpyargılar toplumsallaştırma esnasında çok iyi sindirilmiş bir bilginin şeklini oluşturduğu ölçüde, çok kolaylıkla ve kendi lehimize, sürekli olarak istenildiğini bekleyebiliriz. Tuzağa düşmemek için, en yeni ve en kişisel bilişsel yapıları canlandırmak gerekebilecektir. İlk araştırma esnasında, Devine (1989) ırkçı ve ırkçı olmayan beyaz deneklerine tamamen anonim olacak tarzda Amerikalı siyahlar hakkında akıllarına gelen kültürel kalıpyargıları yazmalarını ister. Bütün açıklığıyla, deneklerin her iki

grubunun cevapları kayda değer hiçbir farklılığı ifade etmez; bu da bütün deneklerin eşit şekilde kültürel kalıpyargıyı tanıdıklarını doğrulamaktadır. Bu sonuçlar, beyaz deneklerin siyahlarla ilgili kendi şahsi görüşlerini vermek durumunda oldukları başka bir çalışmayla tezat oluşturmaktadır. Bu defa, ırkçı denekler ırkçı olmayan deneklerden daha net olarak olumsuz düşüncelerini ifade ederler. Devine'e göre, derleme şartları ırkçı olmayan deneklere cevapları üzerine bir kontrolü uygulamayı ve farklılaşan görüşlerini ifade etmeyi olası kılar. Deneklerin kontrolünün cevapları üzerine çok zor olarak etki ettiği durumda kalıpyargıların etkisini göstermek için, Devine alıştırma paradigmasına başvurmuştur. Amerikalı siyahlara karşı önyargıları olan veya olmayan beyazlar bilinçli bir yeniden tanımanın mümkün olmayacağı bir hızda yüz kelimenin ekrana yansıdığını görürler. Deneklerin yarısı için, alıştırmanın % 80'i Siyahlar (kölelik, getto, Harlem, caz vb.) kategorisiyle ilişkilendirilmiş ve % 20'si de hiçbir ırkla ilişkilendirilmemiştir. Deneklerin diğer bir yarısı için, oranlar ters çevrilmiştir. Daha sonra deneklerin tümü, düşmanlık planı üzerine bir seri belirsiz davranışlar sergileyen herhangi bir Donald'ı tasvir eden bir metin okur. Veriler siyahlarla ilişkilendirilen büyük bir sayıdaki alıştırmanın sunumunun, Donald'ın çift görünümlü davranışının, prensip olarak önyargısı olmayan denekler tarafından olduğu gibi ırkçı denekler tarafından da daha çok düşmanca yorumlanmasına yol açar. Öyleyse Devine'e göre, – eğer etkilerini engelleyebilecek özel bir gayret yoksa – hepimiz önyargılarımızdan etkileniriz.

Bu radikal tezin, Gilbert & Hixon (1991) tarafından yapılan yeni çalışmalarla en azından nispi olduğu belirlenmiştir. Söz konusu bu yazarların deneyi aynı şekilde iki kısım içermektedir. İlk aşamada, beyaz denekler, deneyci tarafından tamamlanmak üzere yazılmış kelimelerden oluşan kartlar gösteren bir video seyrederek. Deneyci beyaz veya Asya ırkından biridir. Kelimeleri tamamlamaya giriştikleri esnada, deneklerin yarısı 8'e kadar bir sayı hatırlamak zorundadırlar. Deneyin ikinci kısmında, denekler deneycinin hayatının yaşanmış bir gününü tasvir ettiğini duyarlar. Yeniden, deneklerin

yarısı bir işle uğraşırlar. Kısaca, deneklerin dörtte biri sürekli meşguldür, dörtte biri birinci kısımda, dörtte biri ikinci kısımda ve diğer dörtte biri de hiçbir zaman meşgul değildir. Deneyin sonunda deneklerin hepsi deneyciyi, bir kısmı direk olarak Asyalıdan Amerikalıya kadar uzanan kalıpyargıyı ilgilendiren bir seri kişisel özellikler üzerine değerlendireceklerdir. İki sonuç çıkmaktadır. Bir taraftan, Asyalı deneyciyle karşı karşıya gelenler, deneycinin etnik kökeniyle ilgili kelimeleri – kelime sayısını bile akılda tutamayacak kadar – daha çok önerirler. Diğer taraftan, deneyin ikinci kısmında devreye giren denekler Asyalıya yönelik kalıpyargısal yargıları ifade ederler. Gilbert ve Hixon'a göre, bu sonuçların, deneklerin minimum derecede bilişsel kaynağa sahip olması durumunda (birinci evre esnasında meşgul olmamak) mümkün olacağına işaret ederler. Fakat kullanılışları o kadar önemlidir ki denekler cevaplarını kontrol edemezler (ikinci evre esnasında meşgul olmak). Gilbert ve Hixon (1991) sosyal yargının etkileşimin iyi işlemesine katkı sağlama eğilimi gösterdiğini hatırlatırlar. Bu tür pragmatik bir bakış açısına uygun olarak, Fiske ve Neuberg (1990) bir kategorinin var olan bütün bilgiyi organize etme kapasitesinin önemli bir kriter olduğunu aynı şekilde düşünürler.

Kalıpyargıların sürekliliği

Bize gelen bilgilerin yanlı yorumu kalıpyargıların kolayca oluşmasını sağlar. Fakat kalıpyargılar aynı şekilde devam ederler çünkü davranışımıza temel aldığımız öncülleri bize sağlarlar. Eğer bir ülke dünkü düşmanını hala saldırmaya aday olarak görmeye devam ederse, hiç şüphesiz askeri hazırlığını artıracaktır. Bu tür bir reaksiyon diğer ülke için barışın savaşı hazırlamak için iyi bir fırsat olduğunu gösteren açık bir kanıt oluşturur: Yükselme harekete geçmiştir.

Word, Zanna ve Cooper (1974) iki aşamalı bir incelemeyle kalıpyargıların bu *kendi kendini doğrulayıcı* karakterini açığa çıkarmışlardır. İlk deneyin denekleri, ya beyaz ya da siyah bir adayı kabul eden beyaz

mülakatçılardır. Gerçekte adaylar aynı şekilde davranmaya alıştırmış küçük rol oyuncularındır. Beyaz veya siyah adayların davranışlarındaki bu benzerliğe rağmen, mülakatçı denekler adayın rengine göre sözlü olmayan çok farklı davranışlar sergilemektedirler: Siyah adaya karşı, beyaz adaya olanından daha mesafeli, daha kısa süreli görüşme ve daha az dostluk gösterirler. İkinci deneyde, bu defa beyaz denekler aday konumuna geçerler. Söz konusu adaylar ilk deney esnasında gözlemlenen mülakatçı deneklerin davranışlarının ikisinden birini veya diğerini sergilemeye alıştırmış küçük rol oyuncuları tarafından mülakata kabul edilirler: Ya siyah rol yapana karşı kullanılmış kişisel olmayan bir tarz, ya da beyaz rol yapan karşısında gösterilen dostane davranış tarzı. Sonuçlar açıkça göstermektedir ki bu aday denekler, mülakatı yapmanın davranış stiline karşılık gelirler; kişisel olmayacak şekilde davranılan adaylar daha az iyi performans sergilerler. Bu nedenle, gerçek bir durumda mülakat yapmanın kalıpyargısal beklentileri adayın bu beklentileri doğrulayan bir davranışı sergilemesine yol açabilir (Darley & Fazio, 1980). Bununla birlikte, söz konusu kişi gözlemcinin beklentilerinin farkında olduğunda (Hilton & Darley, 1985) veya kendine ait kişiliğin katı bir anlayışına sahip olduğunda (Swann & Ely, 1984) doğrulamanın bu etkisi meydana gelmemektedir (Swann, 1987).

Fiziksel güzellik alanındaki kalıpyargılarımızın etkisini göstermek için Snyder, Tanke ve Berscheid (1977) erkek deneklerinden on dakika boyunca tanımadıkları bayan muhataplarla telefon görüşmesi yapmalarını istediler. Görüşme başlamadan önce her erkeğin fotoğrafı çekildi ve ayrıca erkek denekler muhatap bayanın bir klişesini inceleyebilecekti. Gerçekte, deneye katılan bayan katılımcıların fotoğrafı çekilmemişti ve ortaya konan klişe bir kadını ya çok az veya tam tersine çok çekici olarak betimliyordu. Erkek denekler, çekici olduğunu düşündükleri bayan görüşmeciyi daha cana yakın buluyorlardı. Ayrıca, erkek deneklerin ilk başta olan kalıpyargıları, konudan gerçekten çok farklılaşmış davranışlara sebep olmuştur. Aslında, sadece bayan muhatapların kaydedilmiş cevaplarına dayanarak, tabii gözlemciler gözle

görünür bir şekilde çekici olan bayan muhatapları daha az çekici olan iş arkadaşlarından daha iyi olarak değerlendirirler. Snyder (ve arkadaşları, 1977) aynı şekilde erkek deneklerin davranışlarının kesin bir rol oynadığını açıklamaktadırlar. Bayan muhataplarının gözünde, çekici biriyle görüşmekle karşı karşıya gelen bir erkek daha çok sosyal, enteresan ve... çekici gözükür.

Kalıpyargısal inançların sürekliliği, beklentilere karşılık veren açıklamaların özellikle güçlü olduğu durumlarda daha çok mümkün gözükmektedir. Bu düzeyde, bazı kalıpyargıların bütün kuşkların üzerinde bulunduğu kişilerde hangi ölçüde işlemediğini sorabiliriz. Başka bölgelerden gelen çok genç yaştaki çocukları evlatlık edinen ebeveynlerin hali bunu açıklayan bir durumdur. Geldiği kültürü hiç tecrübe etmemiş bir çocuğa karşı aile ilişkileri ebeveynlerin kalıpyargısal beklentileriyle belirginleşen örnekler çoktur (Paulis, 1994). Bu son analizde, çocuğun ‘derin’ tabiatına saygı duyma endişesi şüphesiz güçlü bir neden oluşturmaktadır.

Aslında, ifade tarzımız bile gruplar arası kalıpyargıların devam ettiğini göstermektedir (bk., 9. Bölüm⁸). Semin ve Fiedler (1988)’e göre, gözlemlediğimizi tasvir etmek için kullandığımız dil gerçekte en soyuttan en somuta doğru değişir. Aşırı bir uçta, herhangi bir söz başkası hakkında bir özelliği anımsatabilir; o halde kişilik özelliklerini kullanıyoruz. Diğer bir uçta, davranışın koşulların bir sonucu olduğu kabul edilir; bu durumda tasvir edici fiillere başvurmakla sınırlanırız. Maass, Salvi, Arcuri ve Semin (1989) tarafından toplanan veriler, deneklerin grup içi üyelerin olumsuz davranışları ve grup dışı üyelerin olumlu davranışları için kullanılmasından daha yüksek seviyede dilsel soyutlama düzeyinde grup içi üyelerin olumlu davranışlarını ve grup dışı üyelerin olumsuz davranışlarını dikkate aldıklarını ortaya koyar. Teorik bir bölümde, Jaspars ve Hewstone (1984) kalıpyargılar ve açıklama işi

⁸ Richard Clément ve Kimberly A. Noels (1994). *Langage et communication intergroupe ‘Dil ve gruplararası iletişim’*, Stéréotypes, discrimination et relations

arasındaki birliktelik ilişkisinin güzel bir örneğini verirler. Ortaöğretim bitirme sınavlarında kızların başarı ortalamalarının bütün disiplinlerde erkeklerinkinden daha üstün olduğu gerçeğiyle karşılaşınca, cinsiyet ayrımcılığı yapan biri nasıl tepki gösterir. Muhtemeldir ki parçacı açıklama biçimlerine başvuracaktır (Pyszczynski & Greenberg, 1987). Örneğin bir grup, sınav takdim eden kız öğrencilerin, kız öğrenci popülasyonunu eksik olarak yansıtan bir alt grup oluşturduğuna inanabilir. Açıklamaları düzeyinde deneklerin yaratıcılığı ve bu açıklamaların sonuçlarını aynı anda gösteren bir araştırmada, Anderson, Lepper ve Ross (1980), riskli veya ihtiyatlı bir tutumun itfaiye mesleğinde başarıyı garantilediği fikrine inanmaya deneklerini yönlendirmişler ve onlardan niçin böyle olduğunu açıklamalarını istemişlerdir. Tasarlanan ilişkinin tamamen hayali olduğunu öğrendikten sonra bile, denekler görüşlerinde diretmişlerdir. Ayrıca veriler deneklerin başlangıçta telkin edilen ilişki için uygun açıklamalar sağlayacak derecede saptanmış olduklarını gösterir (bk.: çerçeve 10).

Yukarıda bahsedilen çalışmalar kalıpyargısal inançların değişiminin olasılığı problemine göndermede bulunmaktadır. Gelecek bölüm kalıpyargılara göndermede bulunmaktan sakındırabilecek şartların neler olabileceğini konu edinir ve aynı zamanda kalıpyargıların değişimi sorununu inceler.

Steinberg'in (1974) Kuzey Amerikalı profesörlerin üniversite çalışma alanları ile dinleri arasındaki ilişki üzerine yaptığı bir çalışması, kalıpyargıların yanlış olduğu kadar katı yorumlara ne kadar yol açtığını göstermektedir. Bu yazar tarafından saptanan veriler göstermektedir ki, Protestanlar geleneksel bilimsel disiplinlerde (tarım, kimya, botanik vb.), Katolikler insani sektörlerde (diller, felsefe vb.) Yahudiler ise tıp ve beşeri bilimlerde (psikoloji, hukuk) daha öndedirler. Bu dağılımın daha az yanlı olmasını sağlamak için, Steinberg (1974) her üç dinin telkin ettiği kültürel değerlere başvurur ve bu durumun

intergroupes 'Kalıpyargılar, dışlama ve gruplararası ilişkiler' içinde. Richard Y. Bourhis ve Jacques-Philippe Leyens (Eds).

geçmiş birçok örneklerini de bulur.

Kültürel bir sebebe başvurma, rastlantısal fenomenlerin birleşmesi olasılığının gözlemlenen ilişkilerin varlığına etki ettiğini tamamen yok sayar. Boudan (1990, p. 271) bu gözü kapalı verilen kararda şaşılacak bir şeyin olmadığını düşünür, çünkü ‘bir disiplinin seçimini açıklama söz konusu olduğunda araştırmacı/anketör isteyerek belirli bir seçimin deneyin kişiliğini oluşturan derin değerleri açıklama zorunda olduğu fikrinden hareket eder. Araştırmacı, dini veya felsefi formasyonu tarafından kendisine telkin edilen son değerlerin içerisinde seçimin sebebinin araştırılmasının gerekli olduğu depoyu oluşturdukları fikrinden hareket etmeyi metot olarak kabul etmesi bu nedenledir. Bununla birlikte, Kuzey Amerika toplumunda bulunan Protestanların, Katoliklerin ve Yahudilerin kolektif hareketliliğin etkilerinin kombinasyonu ve farklı disiplinlerin ardışık yayılması olgusunu fark etmeye yeter (Friedman, 1983).

Steinberg’in yaklaşımı sadece gözlemcilerin bir sebebin ilişkilerini belirlemelerini ortaya koymaz, aynı zamanda kültürel açıklamaların genetik açıklamalarınkine eş değer güçle zorunlu olarak var olması olasılığını da açıklar. Bu duruma daha yakından bakıldığında, Boudon’un yaklaşımı geleneksel tutumun kazanımları devre dışı bırakmaya imkân tanıyan tersi açıklamanın başarılı sınavında olduğu kadar, ilişkilerin tekrar söz konusu edilmesi konusunu dikkate almaz. Gerçekte, bu iki yazar arasındaki farklılıklar, önsel/ilksel açıklayıcıya sahip olduğumuz kadar ilişkilerin ortaya çıkacağı fikrini iyice göstermektedir. Boudon (1990) ne derse desin, özel bir okuma biçimini savunmayı arzu etsek bile, ilişkilerin, güçlü olanları dâhil, düzene konulacağı kesin değildir. Bildiğimiz kadarıyla, hiçbir ırkçı yazar farklılığı çok açık olmasına rağmen Siyahların kalın, Beyazların ve büyük maymunların ince dudakları arasındaki farklılığı gündeme getirmemiştir (Gould, 1983).

Çerçeve 10 – Dinler, bilimsel alanlar ve doğrulayıcı açıklamalar

KALIP YARGILARDAN KURTULMANIN YOLU

Yukarıdaki tartışmanın belirttiği gibi, kalıpyargılar sürekli olma özelliklerini korurlar (Allport, 1954) ve etkileri algılarımız ile ilişkilerimiz üzerinde belirleyici olabilirler. Bu durumda, kalıpyargıların nüfuzlarının kaçınılmazlığı sorunu ortaya çıkar. Bundan kaçabilir miyiz? Hatta bunları değiştirebilir miyiz?

Yoğunluğu azaltma fenomeni ve yargılayabilme duygusu

Verileri işleme konusunda kalıpyargıların etkisinin altını çizen çalışmaların tersine, bazı yazarlar yoğunluğu azaltma adı altında bilinen bir fenomeni ortaya attılar. Bu fenomen, hakkında gerçek değeri olmayan bir takım bilgilere sahip oldukları bir fert hakkında yargıda bulunma durumunda kaldıklarında, deneklerin kalıpyargısal beklentilerinden vazgeçme eğiliminde olmaları anlamına gelmektedir. Yoğunluğu azaltma fenomeni adı altında bilinen bu sonuç, Kahneman ve Tversky (1983)'nin bilişsel psikoloji alanında yaptıkları çalışmalardan doğrudan etkilenmiştir. Bu yazarlar örneğin 30'u mühendis ve 70'i avukattan oluşan 100 kişi arasından rastgele seçilmiş beşinin kısa tasvirlerini deneklerine takdim ettiler. Denekler her bir tasvirin bir mühendisi betimlediğinin olasılığını belirtmek durumundadırlar. Tasvirler işe yarar hiçbir bilgi vermemektedirler. Nitekim bu çerçevede örnek olarak, Dick'in evli olup çocuk sahibi olmadığı, büyük bir kapasite ve kuvvetli bir motivasyona sahip olduğu ve işinde parlak bir şekilde başarılı olacağı sözünü verdiği tasviri yapılır. Bu şartlarda, denekler mantıki olarak yalnızca başlangıçtaki olasılıklara güvenmek durumunda kalmalıydılar. Fakat durum böyle olmadı. Cevaplar kurada çekilen mühendislerin ilk baştaki oranına uygun % 30 olarak gözle görünür bir şekilde sapma göstermektedir. Kahneman ve Tversky (1973)'a göre, denekler mühendisler kategorisinin prototipiyle benzerliğin daha az net olduğu amacının imajını oluşturmak için, tamamen önemsiz olsa bile, kişisel bilgiyi kullanmaktadırlar. Başlangıçtaki olasılıkları kullanmak artık

denekler gözünde daha az anlamlı görünür. Kısaca, yararsız unsurların eklenmesi kategorinin etkisini azaltır.

Kalıpyargıların, bir takım özellikleri sosyal kategorilere bağlayan olası yargılar olduğu fikrinden hareketle, Locksley ve arkadaşları (1980) bu durumda kişilerin başlangıç olasılıklarını ihmal ettiklerini beklerler. Deneklerine yüzde kaç erkek ve kadının büyük bir güven gösterdiğini belirtmelerini istemektedirler. Veriler güvenle ilgili cinsiyete ait bir kalıpyargının açıkça var olduğunu göstermektedir. Bir takım bilgilere dayanarak, denekler aynı zamanda gelecekte güvenli bir şekilde davranacak altı konunun yüzdelik zamanını da tahmin etmek durumundaydılar. Bir tek cinsiyetle özdeşleşmiş konular için veriler kalıpyargısal farkı yeniden ortaya koyarlar: Erkekler kadınlardan daha güvenli olarak algılanırlar. Konu hakkında kişisel bilgiler de mevcut olduğunda kalıpyargısal fark ortadan kalkar (Locksley ve arkadaşları, 1982; Krueger & Rothbart, 1988). Nisbett, Zukier ve Lemley (1982) de elektrik şokları ve sinemada seyredilen filmlerin sayısı için dayanma gücünü önceden bildirmelerini deneklerinden istemişlerdir. Bazı denekler uygulamalı bilimlerde veya literatür bölümünde okuyan öğrencilerden bir grubun ortalama reaksiyonuyla ilgili cevap vermek zorundadırlar. Diğer başka denekler, ismi belirli bir öğrenci hakkında bir değerlendirmede bulunmak durumundadırlar. Son bir durumda da, denekler tamamen yararsız bilgileri içeren bir videoya dayanarak bir öğrenci hakkında karar vermek durumundadırlar. Cevaplar video gösterilmediği halde, bir taraftan elektrik şoklarına dayanmakla uygulamalı bilim ve diğer taraftan film sayılarıyla literatür konusunda yapılan çalışmalar arasındaki kalıpyargısal bağı doğrulamaktadırlar. Nisbett ve çalışma arkadaşlarına (1981) göre, videonun verdiği bilgiler kalıpyargıyla konunun benzerliğini azaltır; bu deneklerin yargıları üzerine kalıpyargının etkisini azaltmayı sağlamak içindir.

Yoğunluğu azaltma üzerine yapılan bu ve benzeri çalışmalar âdeta bir istisnayı ve paradokstu; yargıların bilişsel sınırlılıkları kategorisel bilgilerin

etkisini aza indirmeye sonucunu doğurabilecektir. Yoğunluğu azaltma üzerine yapılan çalışmalara yöneltilen bir çok kritik arasında özellikle ikisi kalıpyargıların açıklayıcı özelliğinin önemini veya, daha genel olarak, kategorisel bilgilerin altını çizmektedirler. 1977'den beri, Ajzen, deneklerin cevaplarında beklentilerini devreye sokup sokmayacaklarını önceden haber vermek için beklentilerle yeni bilgi arasında nedensel ilişkiyi dikkate almayı öneriyordu. Ajzen'in (1977) denekleri, bir öğrencinin bir sınavı başarmasının olasılığını belirtmek durumundadırlar. Yargının konusuyla ilgili bilgiye ek olarak, denekler ya ders için yüzdelik başarı oranını ellerinde bulundurmakta ya da deneyin içinden çıktığı eşantıyon grubun doğasını belirleyen psikolojik bilgilere sahiptirler. Birinci durumda, nedensel bir uygunluk vardır fakat ikinci durumda nedensel uygunluk net olarak daha az açıktır. Her iki sunum şekli olarak eşdeğer olduğu halde, denekler bilgileri sadece nedensel bir bağı önceden gördüklerinde kullanırlar.

Zukier (1986) yoğunluğu azaltmanın sadece bilişsel sınırlamaların işi olduğuna aynı şekilde karşı çıkmaktadır. Tversky ve Kahneman'ın (1973) deneyine göre düzenlenmiş Zukier ve Pepitone'un (1984) yaptığı deneyin deneklerinin yarısı için, direktifler işin/ödevin bilimsel yönünü öne sürmektedirler ('verileri inceleyen bir bilim adamı olduğunuzu farz ederek kararınızı alınız'). Diğer denekler için, direktifler işin klinik karakteri üzerine vurgu yapmaktadır. ('Genel bilgilerinize, duyarlılığınıza ve empati yapma kapasitenize başvurunuz'). Çok net bir biçimde, klinik yönlendirme kişisel bilgilere verilen önemi vurgularken bilimsel yönlendirme hareketin/başlangıcın olasılıklarına başvurma düşüncesini pekiştirmektedir (Ginossar & Trope, 1980, 1987). Diğer bir deyişle, bir stratejinin ve bilgi işleme/verileri değerlendirme tarzının seçimi, öngörülen kullanım biçimine bağlı olarak değişebilir. Bu bakış açıları yargının belirlenmesiyle ilgilidir ve şüphesiz deneycinin haberi olmadan ortaya çıkabilir. Durumun böyle olmasıyla orantılı olarak, bu hal deneyci ile denekler arasında yanlış anlaşılmaya neden olur ve deneklerin repertuarının

ihmali sonucunu doğurur. Krosnick, Li et Lehman (1990) çok benzer bir argümanı işlemişlerdir. Bu yazarlar için, kişi hakkında bilgi almadan önce kategorisel aidiyetleri klasik olarak sunma olayı, son bilgilerin ilk bilgilerden daha önemli olduğu düşüncesine vardır (Schwarz, Strack, Hilton, Naderer, 1991).

Böylece, davranışsal repertuarın zenginliği ve deneyin ön bilgilerine, hedeflere ve içinde bulunulan duruma olan duyarlılığına dayanan cevapların esnekliği hiçbir şüpheye yer bırakmaz. Gözlemciler, yargının normatif teoriler açısından tartışılabilir yöntemini benimsediklerinde, gerçekte sosyal bakış açısı noktasından tamamen rasyonel bir stratejiyi benimsemiş olabilirler. Özellikle, muhtemelen kişiler yargılarının uygun olacağı şartları belirleyen sosyal kuralların bütününe duyarlıdır. Bu sorular sosyal yargılama modelinin kalbinde yer alır (Leyens, Yzerbyt & Schadron. 1992, 1994; Schadron, 1991; Schadron & Yzerbyt, 1991, 1993; Yzerbyt, 1990).

Darley ve Gross'un (1983) bir araştırması sosyal kökeninin dışında hakkında başka herhangi bir bilgi bilmediklerinde küçük bir kız konusunda yargıda bulunmakta deneklerin tereddüt gösterdiklerini ortaya koyar. Yazarlara göre, bu fenomen hiçbir kişisel bilgi sağlanmadığında başkasını yargılamayı yasaklayan bir kuralın varlığından kaynaklanmaktadır. Enteresan bir şekilde, kalıplaşmış yargılar, tam bir belirsizlik taşıyabilirler bile, bilgiye değin unsurlar mevcut olduğu andan itibaren oluşurlar. Darley ve Gross (1983) kalıpyargıların belirsiz bilginin yorumlanmasını dolambaçlı kılan çalışmanın hipotezlerini oluşturduğu sonucuna varırlar. Yzerbyt ve çalışma arkadaşları, Darley ve Gross'un verilerini açıklamak için hipotezin doğrulanma fenomeninin gerekliliğini yeniden tartışma konusu yapmışlardır (bk., Yzerbyt, Schadron, Leyens & Rocher, 1994; Schadron, Yzerbyt, Leyens & Rocher, 1994). Bu yazarlara göre, kişiler geçerli bir yargı üretebilmeleri için gerekli şartların oluştuğunu düşündükleri andan itibaren sahip oldukları herhangi bir izlenimi kullanırlar. Bir konu hakkında kişisel bilgilerin varlığı yargıda bulunabiliriz

duygusunu verir. Kullanılan örnek Darley ve Gross (1983) tarafından kullanılan örneğin aynı bölümünü tekrar ele almaktadır. Bir fert hakkında asgari kişisel bilgileri aldıktan sonra, denekler diğer kulaklarına başka bir mesaj verildiği halde kulaklarının biriyle duydukları bir metni kelime kelime tekrar etmek zorundadırlar. Bu ödevin faydası ikinci mesajın bilinç alanına girme imkânına sahip olmamasıdır. O andan itibaren, deneyci deneklerin yarısını konu hakkında kişisel bilgileri aldıklarına inandırabilir. Arkasından deneklere kişilik üzerine yapılan bir ankete kişinin muhtemel cevaplarını belirtmeleri istendiğinde, kişisel bilgilere sahip olduklarını düşünenler kategorisel bilgilere sahip olmayanlardan daha güvenlidirler ve daha kalıpsal yargılarda bulunmaktadırlar. Yzerbyt, Schadron ve Leyens (1991) tarafından toplanan verilerin gösterdiği gibi bir başkası üzerine anlamlı bilgilere sahip olma duygusu, yoğunluğu azaltma üzerine yapılan araştırmalarda bir rol oynayabilir. Yzerbyt ve çalışma arkadaşlarının (1991) deneyinde kullanılan bilgiler istenilen yargıyla hiçbir ilgisi yokken başka sorular üzerine konuşmaya imkân veriyorlardı veya vermiyorlardı. Bir örnek bu ayrımı aydınlatmaya imkân verecektir. Üniversite derecesinin tersine, arkadaşlar arasında çıkmayı sevmek veya yakın bir zamanda saçlarını kestirmek herhangi birinin zekâsını değerlendirmek için hiçbir gösterge sağlamaz. Fakat eğer arkadaşlar arasında çıkmalar başka nedenden dolayı sıklıkla işlenen bir bilgiyi oluşturuyorlarsa – kişinin sosyalliği yargısında bulunmak gibi – yakın bir zamanda saçların kesimi kişinin başka davranışlarıyla ilgili bizi tam bir bilgisizlik içinde bırakmaktadır. Bu nedenle, ikinci bilgi bayağı olduğu halde birinci bilgi anlamlı gözükmektedir.

Önce denekler bir kişinin sadece kategorisel aidiyetini tanıdıklarında kalıpyargısal tarzda cevap verirlerken, arkasından anlamlı gözükten bilgiler aldıklarında yargıda bulunmaktan kaçınmaktadırlar. Buna karşın, kategorisel veya kişisel bütün bilgiler aynı anda sağlandıklarında denekler konu hakkında kalıpsal bir yargıyı ifade ederler. Görünüşe göre, iki art arda gelen yargı deneklere kişisel bilginin hakikaten yerindeliğinin eksikliğini algılama fırsatı

verirler. Fenomen bayağı bilgilerle tersine çevrilir. Eğer bu bayağı bilgiler kategorisel aidiyetle aynı anda bildirilmişse o zaman denekler herhangi bir bilgi vermekten kaçınırlar. Tersine, bayağı bilgiler eklendiğinde kalıpsal ilk yargı değişmez olarak varlığını sürdürür. Bu sonuçlar göstermektedir ki, gerçekte başka birini değerlendirme şartlarına çok duyarlıyızdır.

Kalıpyargılardan Kişisel Karakteristiklere: İstemek ve Yapabilmek

Yukarıda gördüğümüz gibi, sosyal biliş konusunda yapılan çalışmaların büyük bir bölümü, daha önce tanınmayan bir kişiyle karşılaşılan ilk anlarda oluşan kalıpyargıların etkisi üzerinde ısrar ederler. Sosyal algı alanında yapılan çalışmalar bununla birlikte istek ve gayretin kalıpyargıların gücünü kırmamıza imkân tanıdıkları izlenimini uyandırır.

Kruglanski (1989, 1990; Kruglanski & Ajzen, 1983) için, sosyal yargı sırasıyla hipotezlerin üretilmesi ve yeni bilgilerin dikkate alınmasıyla belirginleşmektedir. Gerçek soru tatminkâr olmasa bile bir çözümü tercih etmek mi uygun düşer (Kruglanski bunu sona erdirmeye gereksinimi olarak isimlendirir) yoksa hiçbir şeye karar vermemek mi daha uygun düşer (buna da sona erdirmeye gereksinimi olarak isimlendirir). Her iki eğilim birlikte bulunurlar. Ayrıca, aynı şekilde kişi dile getirdiği cevapların içeriği hakkında belli objektiflerle gelişebilecektir. Bu son bakış açısı henüz sistematik araştırmalara konu olmamıştır. Bütün olarak ele alındığında, Kruglanski'nin modeli iddialı ve bulgusaldır. Özel olarak kalıpyargılar konusunu işleyen bir deneyde, Kruglanski & Freund (1983) İsraili deneklere Aşkenaz kökenli (Avrupa kökenli Yahudi) veya Sefarat (Akdeniz kökenli Yahudi) tarafından kaleme alınmış bir kompozisyonu değerlendirmelerini istediler. Sona erdirmeye gereksinimini artırmak veya azaltmak için, denekler ödevlerini yerine getirmeleri için 10 dakika veya 1 saat vakte sahip oldukları konusunda uyarıldılar. Sona erdirmeye gereksinimini pekiştirmek için, deneyçiler bazı deneklere değerlendirmelerini diğer denekler karşısında kanıtlamak durumunda

olduklarını haber verdiler. Tersine, değerlendirme ödevlerinin kendi içindeki özneliği konusunda diğer deneklere güven verildi. Avrupa kökenli Yahudilerin diğerlerinden daha başarılı olduğu konusundaki İsraililerin kalıpyargılarına uygun olarak, denekler az zamana sahip olduklarında veya arkadaşları karşısında değerlendirmelerini ifade etme durumunda olduklarını beklemediklerinde Aşkenazlı gence atfedilen kompozisyonu Sefaratlıya atfedilenden daha iyi olduğu yargısında bulundular.

Brewer'e göre (1988), biri hakkında bir izlenim oluşturduklarında kişiler ya kategorisel aşamada kalırlar ya da karşılaşılan şahsın kişisel özelliklerini derin olarak inceleme yolunu seçerler. Kişilerarası aşamaya geçiş özel bir motivasyonun varlığına bağlanacaktır. Fiske (1988 & Neuberg, 1990) gözlemcilerin, aynı şekilde bütüncül ve kategorisel işleyişten (Asch, 1946) bir bir özel niteliklerin yalın işleyişine (Anderson, 1981) kadar varan bir bölümün farklı aşamalarında çalışabileceklerini önermektedir. Brewer'in modelinin tersine Fiske'nin konu modeli, gözlemcilerin motivasyonu üzerine dayandığı kadar beklentilerle toplanan bilgilerin arasındaki uygunluk nosyonu/kavramı üzerine dayanmaktadır. Birinci aşamada, bir kategoriye ayırma otomatik olarak karşılaşılan uyarının kaba tabiatını oturtmaya imkân verir. Eğer uyarıcı gözlemciler için çok küçük bir faydaya sahipse, gözlemciler özelliklere dikkat edeceklerdir. Bu ilk incelemenin sonucunda, ilk baştaki kategorilere ayırma daha sonra elde edilen bilgilerin sağlamlığı oranında doğrulanır. Tersi durumunda, yeniden kategorilere ayırma zorunlu hale gelir; yani konu kategorilere ayrılabilir gibi görülür; fakat başlangıçta kabul edilen kategori anlamında değil. O halde yeni bir kategori/sınıflandırma ileri sürülür. Eğer bu aşamanın tekrar mümkün olmadığı ortaya çıkarsa, denek bilgiyi özellik olarak düşünmek durumuna gelir. Bununla birlikte, özelliklerin incelenmesi bilişsel kaynaklar planında aşırı bir operasyondur ve de bu özelliklerin varlığına bağlıdır. Birçok deney doğrulamaktadır ki, bir ödülü elde etmek için etkileşim zorunlu olduğunda veya toplanan bilgiler bu söz konusu kalıpyargıyla uygunluk

teşkil etmediğinde, denekler bir birey/ortak üzerine bilgi almak için daha fazla zamanlarını harcarlar (Neuberg & Fiske, 1987; ayrıca bk. Erber & Fiske, 1984; Pavelchak, 1989; Rucher & Fiske, 1990).

Bu farklı çalışmalar, sosyal gözlemcinin bakışının bilişsel bir verimsizlik olduğu fikrini bir derece terk ederek, motive olmuş bir taktikçinin imajını ileri sürerler (Fiske & Taylor, 1991). Gözlemciler her zaman bilişsel ekonomi endişesiyle hareket edebileceklerdir, fakat yargıda bulunmaya daha çok çaba harcamanın önemini de bilirler. Artık, söz konusu yararlar/ilgiler daha az ve bilişsel kaynaklar daha sınırlı olduğunda kalıpyargılar değerli araçlar olabileceklerdir (Bodenhausen & Lichtenstein, 1987; Macrae, Milne & Bodenhausen, 1994; Stangor & McMillan, 1992). Farklı bir araştırmada, Bodenhausen (1990) uyanıklık aşamasındaki periyodik ritimlerle entelektüel çalışma arasındaki ilişki üzerine durdu. Denekleri sabah ve akşam gruplarına ayırdıktan sonra, günün farklı zamanlarında, sosyal yargı üzerine onlara bir seri görev sundu. Örneğin denekler, bir adli vakada bir öğrencinin suçluluğunu değerlendirmek durumundadırlar. Sanıklardan bazıları, söz konusu edilen davranışla kalıpyargısal olarak ilintili sosyal gruplara mensup idiler. Sabah grubunun denekleri öğleden sonra veya akşamla ilgili daha çok kalıpyargısal düşünceler ürettikleri halde, akşam grubunun denekleri daha çok sabahla ilgili kalıpyargılara başvururlar. Kısaca, yeni bilgiler karşısında, gözlemciler ya bilgiyi titiz bir şekilde değerlendirmeyi arzu ederler ya da özellikle izlenimin yalınlığına ve tutarlılığına bakarlar. Bu son uğraşının hakimiyeti oranında kalıpyargısal inançların korunmasına tanık oluruz. Birçok yazar için, günlük hayatta çok sıklıkla karşılaşılan durumlar, yargılarımıza ayıracak zamanın azlığı nedeniyle, sürekli olmayanların ihmal edilmesine neden olanlardır.

Sosyal algının şimdiki imgesinin, kategorisel öğelerin üzerine dayandığı andan itibaren, yargının sürecini hatalı bulmasından ve bilişsel ifadelere göre pahalıya mal olan bir yargıyla kendisinden meydana geldiği her şeye kutsallık vermesinden korkulabilir. Sosyal etkileşimin yargının son kriteri

olduğunu ileri süren görüşler yükselir (Fiske, 1992; Leyens, Yzerbyt & Schadron, 1994). Bir taraftan realitenin/gerçekliğin doğru bir anlayışının ve diğer taraftan da verileri ihmal eden bir değerlendirmenin olduğunu ifade eden genel düşüncenin çok eksik olduğu ortaya çıkar: Sosyal yargı bir ‘realiteyi’ yansıtmak için tasarlanmış yegane hedefler değildir. Aslında, Jones (1988) etkileşimleri esnasında kişilerin motivasyonlarının farklılığı üzerine ısrar eder, fakat yargıları üzerine etkisi hakkında yazarların özlülüğüne de hayret eder (Jones & Thibaut, 1958). İyi ki, artan sayıda bir grup araştırmacı, sosyal yargıyı sahibini bağlayan bir süreç ve ürün olarak değerlendirirler. Böylece, Ditto ve Lopez (1992) bir sonuç istenilen anlamda gitmezse deneklerin daha fazla kritik davrandıklarını yakın bir geçmişte göstermiştir. Aynı şekilde, Kruglanski (1990) sosyal gözlemcilerin bilgi araştırmalarını söz konusu yararlarına göre az çok hızlı olarak askıya alırlar. Eğer özel bir tipin bir sonucu araştırılıyorsa, verileri açıklamak için bilgi araştırması işi uzatılacak ve alternatif hipotezler üretilecektir (Pyszczynski & Greenberg, 1987). Kunda’ya gelince (1987, 1990), yargının, yargıcın işine yaradığı ölçüde, bilgileri toplama, oluşturma ve değerlendirme stratejilerine özen gösterdiği fikrine destek verir. Gayet açıklayıcı olan bir araştırmada, Sanitioso, Kunda & Fong (1990) dışadönük ve içedönüklerde, dışadönüklüğün veya içedönüklüğün akademik başarıya daha çok ulaştırdığı izlenimini uyandırmışlardır. Bu basit işlemin arkasından, her iki grup denekler iyi bir özelliğe sahip olduklarını doğrulayan örnekler buluyorlardı. Kısaca, yargılar sahibini bağlayan bir hükme yol açarlar (Klein & Kunda, 1992; Kunda, 1987, 1990; Kunda & Sanitioso, 1987; Kunda, Fong, Sanitioso & Reber, 1993).

Sosyal gözlemcilerin, kişisel ve sosyal bütünlüklerine saygı duyan yargıların ifade edilmesine dikkat ettikleri fikri, sosyal yargılama yaklaşımının önemli bir bileşenidir. Böylece, Leyens ve Yzerbyt (1992) bir grubun üyelerine bazı kişilerin kendi öz gruplarına mensup olup olmadıklarını kontrol etmelerini istediler. Her bir kişi için, denek yargıçlar tek tek maksimum 10 kişilik

özelliğini alıyorlardı ve güçleri yettiğinde de karar vermek zorundaydılar. Belirli bir kişi için, verilen özellikler özgündürler/tipiktir; ya grup içiyle ya da grup dışıyla ilgilidir ve hepsi ya olumlu ya da olumsuzdurlar. Kişi grup için olumlu özelliklerini sergilediğinde denekler bilgileri daha fazla inceliyorlardı. Diğer bir deyişle, yargının çıkış yeri grup içinin kapsamına girdiğinde ihtiyat geçerlidir. Grup içinin aşırı dışlama fenomeni bilginin motive olmuş değerlendirilmesine göndermede bulunur (Yzerbyt, Leyens & Bellour, 1994).

Özetle, sosyal algının modellerinin genelliği üzerine sorgulama yapma imkânı vardır (Brewer, 1988; Fiske & Neuberg, 1990; Hilton et Darley, 1991; Stangor & McMillan, 1992). Kalıpyargılara başvurmaya karşı favori savunmalar bilişsel kaynaklar konusunda motivasyonun ve yatırımın bir arttırımıdır. Fakat kategorisel değerlendirmenin bireyleştirici bir yargıya tercih edilmesini gayet düşünebiliriz. Teşhis koymanın göreceli yokluğuna rağmen bilgiler imtiyazlı olarak da kabul edilebilir. Gerekteğinde, gözlemci, tarafsızlığına yarayacak bakış açısını veya daha genel olarak, etkileşimin faydalarını desteklemek için önemli bilişsel kaynaklara yer verecektir.

Kalıpsal yargılara uymayan üyelerle ilişki/temas

Eğer, bilişsel bakış açısının taraftarlarının iddia ettikleri gibi, çeşitli dış gruplar üzerine olan bilgilerimiz yanı sıra, kalıpyargılardan kendimizi kurtarmak için bilgi dağarcığımızı tamamlamak uygun düşecektir. 1954'de, Birleşik Devletlerin Yüksek Mahkeme'sinin Beyazlarla Siyahların okullarının ayrı olması kararının anayasaya aykırı olduğunu bildirmesi kesinlikle kalıpyargıda bulunan grubun üyeleriyle temas geçmenin, kalıpyargıların içeriğini değiştirmek ve zamanla gruplar arası ilişkileri geliştirmek için ideal bir araç oluşturduğu fikri üzerine kuruludur (temas kurma hipotezi üzerine bir tartışma için bkz. 7. Bölüm⁹).

⁹ Richard Y. Bourhis, André Gagnon, Léna Céline Moise (). *Discrimination et relations intergroupes 'Ayrımcılık ve gruplar arası ilişkiler'*. Stéréotypes, discrimination et

Weber & Crocker (1983) kalıpsalyargılara karşı bilgilerin kalıplaşmış inançları değiştirebildiğinin nasıl gerçekleştiğini aynı anda basit ve ustaca/orijinal bir örnekle açıklayarak incelemiştir. Bu yazarlar, deneklerinden bir grubun birçok üyeleri hakkında bazı bilgileri okumalarını istemişlerdir. Kalıplaşmış yargılara karşı bilgiler bazı üyeler üzerine yoğunlaşmış veya bütün kişiler üzerine serpiştirilmiştir. Bu örnek, kalıpyargıların değişimin üç modelinin yararını değerlendirmeye imkan tanır (Rothbart, 1981). *Muhasebecinin* modeli, kalıpyargıyla uyuşmayan bilgilerle karşılaşıldığı oranda kişilerin yavaş yavaş kalıpyargılarını değiştirdiğini öngörür. *Yön değiştirme* modeli, kişilerin aniden ve radikal bir biçimde değişimde bulduklarını öngörür. Son olarak, *alt-tipleme* modeli, alt-tipler oluşturmak için kişilerin sağlam olmayan bilgileri kullandıklarını göz önünde bulundurur. Sonuçlara göre, muhasebecinin modeli, sağlam olmayan bilgiler birçok temsilcinin üzerine yayıldığında olup biteni tam olarak tasvir eder. Buna karşılık, kalıpsal yargılara karşı bilgiler birkaç kişi üzerinde yoğunlaşmışsa, o zaman *alt-tipleme* fenomenine tanık oluruz (Johnston & Hewstone, 1990, 1992). Bu sonuçlar, kalıpyargıya karşı bilginin biri diğerinden bağımsız görünen özel ve prototipik kişilerin durumu olduğu oranda (Wilder, 1984; Rothbart & Lewis, 1988) bir kalıpyargının değişeceği fikriyle uygun düşerler (Wilder, 1984). Kalıpsal yargıya ters düşen temsilciler, eğer grubun geri kalan diğer üyelerinden çok farklı ise o zaman kural dışı olarak algılanırlar (Allport, 1954; Rothbart & John, 1985).

Alt-tipleme üzerine yapılan yeni çalışmalar, kalıpyargıların korunmasının açıklanmasının belirleyici bir rolünün altını çizerler. Gerçekte, Kunda ve Oleson'a göre (1993), kalıpyargıya uygun hareket etmeyen bir kişiyle karşılaşmak, başka bilgileri harekete geçirerek kalıpyargıdan sapmayı açıklayamadığımız oranda kalıpyargı aşamasında bir genellemeye götürmek

relations intergroupes 'Kalıpyargılar, dışlama ve gruplararası ilişkiler' içinde (1994). Richard Y. Bourhis ve Jacques-Philippe Leyens (Editörler), s. 161-200.

zorunda kalır. Yazarlar avukatlar üzerine olan kalıpyargıyı – yani dışa dönük olarak algılanırlar – kullanırlar ve deneklerine çok başarılı fakat içe dönük bir avukatı takdim ederler. Kontrol deneklerine oranla, sadece bu son bilgiye sahip denekler avukatları net olarak daha az dışa-dönük olarak yargırlar. Başka denekler avukatın küçük bir işletmede veya tersine, büyük bir işletmede çalıştığını da öğrenirler. Test öncesine dayanarak, işletmenin çapının avukatların içe dönüklüğüyle hiçbir ilişkisinin olmaması üzerine kurulmuştur. Bununla birlikte, Kunda ve Oleson'un verileri (1993), konunun içe dönüklüğünü açıklamalarına ve bütün avukatları dışa dönük olarak yargılamaya devam etmelerine imkân tanınması için işletmenin çapıyla ilgili bilginin – ki ilk başta yansızdır – denekler tarafından kullanıldığını salık verirler.

Kalıpyargıların kuvvetlice kullanıldığı bakış açısı tekrar burada çok açık bir göstergesini bulmaktadır. Fakat Kunda'nın sonuçları kişilerin dokunulmamış kalıpyargılarını korumaya ne kadar motive olduklarını gösterdiği halde, aynı zamanda yeterince sağlam bir kanıtlama dayanağı üzerine olması gerektiğini de belirtmektedirler. Bu tür bir tespit, geçerli bir yargının üretiminin koşulları üzerine sosyal inançların ağırlığını hatırlatmaktadır (Schadron & Yzerbyt, 1991). Eğer durumsal bir nedene izafe edilmişse, sürekli olmayan bir davranışın izlenimi değiştirmede konusunda kişilerin hafızaları üzerine yapılan çalışmaların klasik sonucu da dikkate alınmalıdır (Crocker, Hannah & Weber, 1983). Tam tersine, eğer hiçbir alternatif açıklama mümkün değilse veya durumsal nedenlere başvurulmuşsa izlenim değişir.

Alt-tipleme üzerine yapılan çalışmalar, kalıpyargıya uygun davranmayan üyelerle karşılaşma sürekli olmayan bilgilerle grupsal aidiyeti ilişkilendiren açıklama arasında bir bağlantıyı zorladığında kalıpyargıdaki bir değişikliğin kolaylaştığını salık vermektedir. Diğer bir deyişle, sürekli olmayan bilgilerin yanlış açıklamasına başvurmanın olanaksızlığı kalıpyargının bir değişimine yol açacaktır. Bir başkası hakkında topladığımız bilgilerin çokluğu nedeniyle umut verici bir yol şüphesiz çok farklı kişilerle karşılaşmaları

artırmaya bağlıdır. Biri diğerinden farklı kalıpsal yargıya karşı çok sayıda üyelerin sürekli olmayışlarını açıklamaya imkân veren basit bir açıklama gerçekte nasıl bulunabilir.

SONUÇLAR

Bir başkasını yargılamak/değerlendirmek aslında onunla beraber hareket etmeye yarar (Leyens, Yzerbyt & Schodron, 1994; Fiske, 1992)! Bu bölümün göstermeye çalıştığı gibi, başkası üzerine yargılar yüz yüze gelen kişilerin kimliksel konularla etkileşimin yer aldığı ideolojik alanla belirlenmiştir. Oysaki bu bakış tarzı Bruner ve Tagiuri (1954) ve Jones ve Thibaut'ın (1958) kaygısını yeniden canlandırmıştır; yani sosyal yargı, sosyal boyutun kanıtlayıcı olduğu anlam araştırmasının bir sürecine girer: Gözlemciler başkasına bir anlam verirler. Genellikle bu anlam verme söz konusu bu başkasıyla fonksiyonel bir şekilde etkileşime geçebilmek için gözlemlenen bir davranıştan hareketle olur. Bu süreçte, kalıpyargı gibi bilgiler birçok nedenden dolayı özel bir statüye sahiptirler. Bir açıdan, kalıpyargılar, aşırı derecede yoksun/mahrum olmadan, gözlemcilere yeni durumları ele alma imkânı veren bir mirası, temel bir bilgiyi oluştururlar. Bu rolden dolayı, kalıpyargıların yeni bilgiler aracılığıyla yeniden sorgulanmasının mümkün olamaması şaşılacak bir durum değildir. Tam tersine, yeni verileri okumayı genelde yine bu eski şemalar belirleyeceklerdir.

Sosyal algı üzerine çalışma yapmak, kalıpyargılar, şemalar, prototipler ve sosyal kategoriler olarak adlandırdığımız beklentiler üzerine kınayıcı bir bakış taşımaya götürür. Beklentiler, sınırlı sosyal gözlemcinin, şüpheli bilgilere başvurmaktan kaçınma gücü olmayan bilişsel olarak verimsiz birinin görüşünün köşe taşı gibi gözükürler. Fakat, bireyselleştirici bilgilerin yararına kategorisel bilgileri sistematik olarak gerçekten devre dışı bırakmak gerekir mi? Algılarımız doğruluk konusunda istek uyandırmasını göstermek kolay olsa da, gözlemcilerin çaresiz olarak hatada yapışık kaldıklarını ileri süremeyiz.

Doğruluğu ölçmek için kullanılan bazı kriterlerin uygunluğu sık olarak şüpheye mahal verir ve hatta sosyal yargının pragmatik yaklaşımı gözlemcinin çok kötü çalışmadığı fikrini yüceltme eğilimindedir.

Kategorilere ayırmanın ilk teorisyenlerinin sezindikleri gibi, kategoriler bilgisel bir yarar sağlarlar. Ayrıca, kalıpyargıların etkisinin kaçınılmazlığı görüşü, her ferdin hemen hemen sınırsız kriterlere göre kategorileşebilme olayını sıklıkla ihmal eder. Ait olabileceği kategorilerden her birine bir kalıpyargı uygun düşer. Bu durumda, bir ferde uygun gelebilecek kalıpyargılar çok çeşitlidir: etnik kökenine, milliyetine, cinsiyetine ve işine göre. Nisbette ve Ross (1980)'in salık verdikleri gibi, havuza sahip kişilerle ilgili bile kalıpyargılara sahibizdir! Şu halde, gözlemci bir durumda ve verilen bir konu için çeşitli mümkün kategorilere ayırma – ve o halde farklı kalıpyargılar – arasında seçim yapmak durumundadır.

Öyleyse ortaya çıkan soru, yapılan herhangi bir seçimi neyin belirlediğini bilmektir. Hangi kalıpyargı hangi kişi, hangi anda ve hangi konu hakkında kullanılmaya elverişlidir? Hangi mekanizmalarla sosyal gözlemci herhangi bir seçime varmaktadır? Bu sorulara cevap vermek için sosyal yargı ile ilgili yakın dönemde oluşturulan modellere yöneliriz. Genellikle zayıf olan naif bir bilim adamının ve tutuculuğunu çok geniş miktardaki yanlışlıkla ödeyen bir zihinsel/bilişsel cimrinin çok kötümser bakışına karşılık, gittikçe bilgiyi işleme imkanlarının bütün bir yelpazesine sahip bir gözlemcinin bakışı almaktadır. Söz konusu bu gözlemci, kendisine zorunlu gözükmeye müsait olabilecek çok açık basitçe bilgiyi pasifçe alan biri değildir. Hedefleri gidişatını yönlendirir ve aynı bilgileri çok farklı şekilde ele almaya gücü yetebilir. Gözlemci, her şeyden önce, eyleme girişen ve iyi bir açıklama üzerine dayanma endişesi taşıyan bir kimse gibidir.

Kişi kategorilerini, aynı kategoriyi paylaşan kişilerin basitçe bir araya toplanmaları olarak görmüyoruz: bu benzerliği açıklar ve kullanacağımız kalıpyargı biçimi bu açıklamadan hareketle oluşur. Diğer bir deyişle, istenilen

açıklama bizim hedeflerimizden ve sosyal durumumuzdan/bağlanmamızdan ileri gelir ve kategorilere ayırma olayının seçimi temeline kurulur. Bu anlamda, kategorilere ayırma iki nedenle soysaldır; gözlemcilerin ideolojik mirasına yerleşir ve etkileşimlere daha iyi işe yaramayı hedefler. Bu bakış açısı sadece kalıpyargıları kullanma sorununu açıklığa kavuşturmaz, aynı zamanda o kalıpyargıların olası değişim ve ortadan kalkma sorununu da açıklar. Öyleyse, bir kalıpyargıyı değiştirmenin zorluğunun sebeplerinden biri, belki de açıklamaya girişmeyi ve bu açıklamayı kuran teoriyi ihmal ettiğimizden kaynaklanmaktadır.

NOT

Bu bölümün kaleme alınması, ilk yazara Fonds National de la Recherche Scientifique tarafından verilen FRFC 2.4542.93 bursuyla sağlanmıştır.

KAYNAKÇA

Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Cambridge, MA: Addison-Wesley.

Allport, G.W. & Postman, L. (1947). *The Psychology of rumar*. New York: Holt.

Anderson, N. H. (1981). *Foundation of information integration theory*. New York: Academic Press.

Andersen, S. M., Klatzky, R. L. & Murray, J. (1990). *Traits and social stereotypes: Efficiency differences*. In *Social information processing*. Journal of Personality and Social Psychology, c. 59/2, s. 192-201.

Andersen, S. M., Klatzky, R. L. (1987). *Traits and social stereotypes: Levels of categorisation in person perception*. Journal of Personality and Social Psychology, c. 53, s. 235-246.

Anderson, C. A., Lepper, M. R. & Ross, L. (1980). *Perseverance of social theories: The role of explanation in the persistence of discredited information*. Journal of Personality and Social Psychology, c. 39/6, s.1037-1049.

Anderson, C.A., & Sedikides, C. (1991). *Thinking about people: Contributions of a typological alternative to associationistic and dimensional models of person perception*. Journal of Personality and Social Psychology, c. 60, s. 203-217.

Asch, S. E. (1946). *Forming impressions of personality*. The Journal of Abnormal and Social Psychology, v. 41/3, s. 258-290.

Asch, S.E. & Zukier, H. (1984). *Thinking about persons*. Journal of Personality and Social Psychology, c. 46, s. 1230-1240.

Ashmore, R.D & Del Boca, F.K. (1981). *Conceptual approaches to stereotypes and stereotyping*. In *Cognitive processes in stereotyping and intergroup behavior*. Edited by D. L. Hamilton, s. 1-35. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Bargh, J. A. (1989). *Conditional automaticity: Varieties of automatic influence in social perception and cognition*. Uleman, James S. & Bargh, J. A.

(Eds.). *Unintended thought: Limits of awareness, intention, and control*, s. 3-51. New York: Guilford.

Bargh, J. A. & Pietromonaco. (1982). *Automatic information processing and social perception: The influence of trait information presented outside of conscious awareness on impression formation*. *Journal of Personality and Social Psychology*, c. 43(3), s. 437-449.

Boudan, R. (1990). *L'art de se persuader des idées douteuses, fragiles ou fauses*. Paris : Seuil.

Brewer, M. B., Dull, V., & Lui, L. (1981) *Perceptions of the elderly: Stereotypes as prototypes*. *Journal of Personality and Social Psychology*, c 41/4, s. 656-670.

Brigham, J. C. (1971). *Ethnic stereotypes*. *Psychological Bulletin*, c. 76/1, s. 15-38.

Bodenhausen G. V. (1990). *Stereotypes as Judgmental Heuristics: Evidence of Circadian Variations in Discrimination*. *Psychological Science*, v. 1, s. 319-322.

Bodenhausen, G.V. & Lichtenstein, M. (1987). *Social stereotypes and information-processing strategies: The impact of task complexity*. *Journal of Personality and Social Psychology*, v. 52, s. 871-880.

Bruner, J. S. (1957). *On perceptual readiness*. *Psychological Review*, v 64/2, s. 123-152.

Bruner, J.S., & Tagiuri, R. (1954). *The Perception of people*, in G. Lindzey (éd.), *Handbook of Social Psychology*, v. 2, Cambridge: Addison-Wesley Massassuchetts.

Cantor N. & Mischel, W. (1977). *Traits as prototypes: Effects on recognition memory*. *Journal of Personality and Social Psychology*, v. 35, s. 38-48.

Carey, S. (1985). *Conceptual change in childhood*. Cambridge, MA: MIT Press.

Cohen C. E. (1981) *Person categories and social perception: Testing some boundaries of the processing effect of prior knowledge*. Journal of Personality and Social Psychology, v. 40, s. 441-452.

Crocker, J., Hannah, D. B., & Weber, R. (1983). *Causal attributions and person memory*. Journal of Personality and Social Psychology, v. 44, s. 55-66. DOI: 10.1037/0022-3514.44.1.55.

Croizet, J.-C. (1991). *Les effets d'amorçage dans la formation des impressions*. Psychologie française, v. 36, s. 79-98.

Darley, J.M. & Gross, P.H. (1983). *A hypothesis-confirming bias in laeling effects*. Journal of Personality and Social Psychology, v. 44, s. 20-33.

Darley, J.M. & Fazio, R.H. (1980). *Expectancy confirmation processes arising in the social interaction sequence*. American Psychologist, v. 35, s. 867-881.

Dovidio, J.F., Evans, N.E. & Tyler, R.B. (1986). *Racial stereotypes: the contents of their cognitive representations*. Journal of Experimental Social Psychology, v. 22, s. 22-37.

Devine, P.G. (1989). *Automatic and controlled processes in prejudice: The role of stereotypes and personal beliefs*. In A.R. Pratkanis, S.J Breckler & A.G. Greenwald (Eds.). *Attitude structure and function*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Devine, P.G. & Baker, S.M. (1991). *Measurement of racial stereotyping subtyping*. Personality and Social Psychology Bulletin, v. 17, s. 44-50.

Diehl, M. & Jonas, K. (1991). *Measures of National Stereotypes as Predictors of the Latencies of Inductive versus Deductive Stereotypic Judgements*. European Journal of Social Psychology, v. 21, s. 317-330.

Ditto, P.H. & Lopez, D.F. (1992). *Motivated skepticism: Use of differential decision criteria for preferred and nonpreferred conclusions*. Journal of Personality and Social Psychology, v. 63, s. 568-584.

Eagly, A.H. (1987). *Sex differences in social behavior*. Hillsdale, NJ:

Erlbaum.

Eagly, & Kite, M.E. (1987). *Are stereotypes of nationalities applied to both women and men?* Journal of Personality and Social Psychology, v. 53, s. 451-462.

Eagly, A.H. & Steffen, V.J. (1984). *Gender stereotypes stem from the distribution of men and women into social roles.* Journal of Personality and Social Psychology, v. 46, s. 735-754.

Eiser, J.R. (1990). *Social Studies*, v. 19, s. 52-62.

Erber, R. & Fiske, S.T. (1984). *Outcome dependency and attention to inconsistent information about others.* Journal of Personality and Social Psychology, v. 47, s. 709-726.

Fiske, S.T. (1992). *Thinking is for doing: Portraits of social cognition from daguerrotype to laserphoto.* Journal of Personality and Social Psychology, v. 63, s. 877-899.

Fiske, S.T. (1988). *Compare and contrast: Brewer's dual process model and Fiske et al.'s continuum model.* In T.K. Srull & R. Wyer (Eds). *Advances in social cognition* (v.1). Hillsdale. NJ: Lawrence Erlbaum.

Fiske, S.T. & Neuberg, S.L. (1990). *A continuum of impression formation from category based to individuating processes: Influences of information and motivation on attention and interpretation.* In M.P. Zanna (Ed.). *Advances in experimental social psychology* (v. 23). New York: Academic Press.

Fiske, S.T. & Taylor, S.E. (1991). *Social cognition: Second edition.* New York: McGraw-Hill.

Ford, T.E. (1992). *The effect of motivation and attribute diagnosticity on stereotype formation.* Thèse de doctorat non publiée, University of Maryland, College Park, MD.

Ford, T.E. & Stangor, C. (1992). *The role of diagnosticity in stereotype formation: perceiving group means and variances.* Journal of Personality and Social Psychology, v. 63, s. 356-367.

Forgas, J.P. (1983). *The effects of prototypicality and cultural salience on perceptions of people*. Journal of Research in Personality, v. 17, s. 153-173.

Friedman, D. (1983). *Normative and rational explanations of a classic case: Religious specialization in academia*. In M. Hechter (Ed.). *The microfoundations of macrosociology*. Philadelphia: Temple University Press.

Gaertner, S.L. & McLaughlin, J.P. (1983). *The aversive form of racism*. In S.L. Gaertner & J.F. Dovidio (Eds.). *Prejudice, discrimination and racism*. Orlando, FL: Academic Press.

Gardner, R.C., Wonnacott, E.J., Taylor, D.M. (1968). *Ethnic stereotypes: A factor analysis investigation*. Canadian Journal of Psychology, n. 22, S. 35-44.

Gilbert, D.T. & Hixon, J.G. (1991). *The trouble of thinking: Activation and application of stereotypic beliefs*. Journal of Personality and Social Psychology, v. 60, s. 509-517.

Ginossar, Z. & Trope, Y. (1980). *The effects of base rates and individuating information on judgments about another person*. Journal of Personality and Social Psychology, v. 16, s. 228-242.

Ginossar, Z. & Trope, Y. (1987). *Problem solving in judgment under uncertainty*. Journal of Personality and Social Psychology, v. 52, s. 464-474.

Gould, S.J. (1983). *La mal-mesure de l'homme: l'intelligence sous la toise des savants*. Le Livre de Poche, Biblio essais.

Grant, P.R. & Holmes, J.G. (1981). *The integration of implicit personality theory schemas and stereotypic images*. Social Psychology Quarterly, v. 44, s. 107-115.

Hamilton, D.L. (Ed.). (1981). *Cognitive processes in stereotyping and intergroup behaviour*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Hamilton, D.L. & Gifford, R.K. (1976). *Illusory correlation in interpersonal perception: A cognitive basis of stereotype judgments*. Journal of Experimental Social Psychology, v. 12, s. 392-407.

Hamilton, D.L. & Rose, T.L. (1980). *Illusory correlation and the*

maintenance of stereotypic beliefs. Journal of Personality and Social Psychology, v. 39. S. 832-845.

Hamilton, D.L. & Sherman, S.J. (1989). *Illusory correlations: implications for stereotype theory and research.* In D. Bar-Tal, C.F. Graumann, A.W. Kruglanski & W. Stroebe (Eds.). *Stereotypes and prejudice: Changing conceptions.* New York: Springer-Verlag.

Hilton, J.L. & Darley, J.M. (1985). *Constructing other persons: A limit on the effect.* Journal of Experimental Social Psychology, v. 21, s. 1-18.

Hilton, J.L. & Darley, J.M. (1991). *The effects of interaction goals on person perception.* In M.P. Zanna (Ed.). *Advances in Experimental Social Psychology* (v. 24). San Diego, CA: Academic Press.

Hoffman, C. & Hurst, N. (1990). *Gender stereotypes: Perception or rationalization?* Journal of Personality and Social Psychology, v. 58, s. 197-208.

Jaspars, J. & Hewstone, M. (1984). *La théorie de l'attribution.* In S. Moscovici (Ed.). *Psychologie sociale.* Paris: Presses Universitaires de France.

Jones, E.E. (1988). *Impression formation: What do people think about?* In T.K. Srull & R.S. Wyer (Eds.). *Advances in social cognition* (v.1). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Jones, E.E. (1990). *Interpersonal perception.* New York: Freeman.

Jones, E.E. & Thibaut, J.W. (1958). *Interaction goals as bases of human inference in interpersonal perception.* In R. Tagiuri & L. Petrullo (Eds.). *Person perception and interpersonal behavior.* Stanford, CA: Stanford University Presse.

Jost, J.T. & Banaji, M.R. (1994). *The role of stereotyping in system justification and the production of false-consciousness.* British Journal of Social Psychology, v. 33, s. 1-27.

Johnston, L. & Hewstone, M. (1992). *Cognitive models of stereotype change, 3: Subtyping and the perceived typicality of disconfirming groups*

members. *Journal of Experimental Social Psychology*, v. 28, s. 360-386.

Kahneman, D. & Tversky, A. (1973). *On the psychology of prediction*. *Psychological Review*, v. 80, s. 237-251.

Katz, D. & Braly, K.W. (1933). *Racial Stereotypes of One Hundred College Students*. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, v. 28, s. 280-290.

Kelly, G.A. (1955). *The psychology of personal constructs*. New York : Norton.

Klein, W.M. & Kunda, Z. (1992). *Motivated person perception : Constructing justifications for desired beliefs*. *Journal of Experimental Social Psychology*, v. 28, s. 145-168.

Krosnick, J.A., Li, F. & Lehman, D.R. (1990). *Conversational conventions, order of information acquisition, and the effect of base rates and individuating information on social judgment*. *Journal of Personality and Social Psychology*, v. 59, s. 1140-1152.

Krueger, J. & Rothbart, M. (1988). *The use of categorical and individuating information in making inferences about personality*. *Journal of Personality and Social Psychology*, v. 55, s. 187-195.

Kruglanski, A.W. (1989). *The psychology of being 'right' : The problem of accuracy in social perception and cognition*. *Psychological Bulletin*, v. 106, s. 395-409.

Kruglanski, A.W. (1990). *Motivations for judging and knowing : Implications for causal attribution*. In E.T. Higgins & R.M. Sorrentino (Eds). *Handbook of motivation and cognition: Foundations of social behavior* (v.2). New York: Guilford Press.

Kruglanski, A.W. & Ajzen, I. (1983). *Bias and error in human judgment*. *European Journal of Social Psychology*, v. 13, s. 1-44.

Kruglanski, A.W. & Freund, T. (1983). *The freezing and unfreezing of lay-inferences : Effects of impressonal primacy, ethnic stereotyping and numerical anchoring*. *Journal of Experimental Social psychology*, v. 19, s. 448-468.

Kunda, Z. (1987). *Motivated inference: Self-serving generation and evaluation of causal theories*. *Journal of Personality and Social Psychology*, v. 53, s. 636-647.

Kunda, Z. (1990). *The case for motivated reasoning*. *Psychological Bulletin*, v. 108, s. 480-498.

Kunda, Z. Fong, G.T., Sanitioso, R. & Reber, E. (1993). *Directional questions direct self-conceptions*. *Journal of Experimental Social Psychology*, v. 29, s. 63-86.

Kunda, Z. & Oleson, K.C. (1993). *Maintaining stereotypes in the face of disconfirmation : Constructing grounds for subtyping*. Manuscript non publié. University of Waterloo.

Kunda, Z. & Sanitioso, R. (1987). *Motivated changes in the self-concept*. *Journal of Experimental Social Psychology*, v. 25, s. 272-285.

Leyens, J.-Ph & Yzerbyt, V.Y. (1992). *The ingroup overexclusion effect: Impact of valence and confirmation on stereotypical information search*. *European Journal of Social Psychology*, v. 22, s. 549-569.

Leyens, J.-Ph., Yzerbyt, V.Y. & Schadron, G. (1992). *The social judgeability approach to stereotypes*. In W. Stroebe & M. Hewstone (Eds.). *European Review of Social Psychology* (v. 3), Chichester: Wiley.

Leyens, J.-Ph., Yzerbyt, V.Y. & Schadron, G. (1994). *Stereotypes and social cognition*. London : Sage.

Linville, P.W., Salovey, P. & Fisher, G.W. (1986). *Stereotyping and perceived distributions of social characteristics : An application to in-group-out-group perception*. In J.F. Dovidio & S.L. Gaertner (Eds.). *Prejudice, discrimination and racism*. San Diego, CA : Academic Press.

Linville, P.W., Salovey, P. & Fisher, G.W. (1989). *Out-group homogeneity: judgements of variability at the individual and group level*. *Journal of Personality and Social Psychology*, v. 54, s. 778-788.

Lippman, W. (1922). *The Lipmann-Terman debate*. In N.J. Block & G.

Dworkin (Eds). *The IQ controversy*. New York : Pantheon Books.

Locksley, A., Borgida, E., Brekke, N.C. & Hepburn, C. (1980). *Sex stereotypes and social judgment*. *Journal of Personality and Social Psychology*, v. 39, s. 821-831.

Maass, A & Schaller, M. (1991). *Intergroup biases and the cognitive Dynamics of stereotype formation*. In W. Stroebe & M. Hewstone (Eds.). *European Review of Social Psychology*, 2 v. New York : Wiley.

Maass, A., Salvi, D., Arcuri, L. & Semin, G. (1989). *Language use in intergroup contexts: The linguistic intergroup bias*. *Journal of Personality and Social Psychology*, v. 57, s. 981-993.

Macrae, N.C., Milne, A.B. & Bodenhausen, G.V. (1994). *Stereotypes as energy-saving devices: A peek inside the cognitive toolbox*, v. 66, s. 37-47.

Markus, H. & Zajonc, R. (1985). *The cognitive perspective in social psychology*. In G. Lindzey & E. Aronson (Eds). *Handbook of Social Psychology*, (v. 1). New York : Random House.

McGarty, C. & Penny, R.E.C. (1988). *Categorization, accentuation and social judgement*. *British Journal of Social Psychology*, v. 27, s. 147-157.

McCauley, C. & Stitt, C. L. (1978). *An individual and quantitative measure of stereotypes*. *Journal of Personality and Social Psychology*, v. 36(9), s. 929-940.

Medin, D.L. (1988). *Social categorization: structure, processes and purposes*. In T.K. Srull & R.S. Wyer (Eds). *Advances in social cognition* (v. 1). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Medin, D.L., Alton, M.W., Edelson, S.M & Freko, D. (1982). *Correlated symptoms and simulated medical classification*. *Journal of Experimental Psychology : Learning Memory and Cognition*, v. 8, s. 37-50.

Miller, A. G. (1982). *In the eye of the beholder : Contemporary issues in stereotyping*. New York: Praeger.

Murphy, G.L. & Medin, D.L. (1985). *The role of theories in conceptual*

coherence. Psychological Review, v. 92, s. 289-316.

Neuberg, S.L. & Fiske, S.T. (1987). *Motivational influences on impression formation : Outcome dependency, accuracy-driven attention, and individuating processes*. Journal of Personality and Social Psychology, v. 53, s. 431-444.

Nisbett, R.E. & Ross, L. (1980). *Human inference: Strategies and shortcomings of social judgment*. Englewood-Cliffs, NJ : Prentice-Hall.

Nisbett, R.E., Zukier, H. & Lemley, R.E. (1981). *The dilution effect : Non-diagnostic information weakens the implications of diagnostic information*. Cognitive Psychology, v. 13, s. 248-277.

Park, B. & Judd, C.M. (1990). *Measures and models of perceived variability*. Journal of Personality and Social Psychology, v. 59, s. 173-191.

Paulis, C. (1994). *L'adoption*. Thèse de doctorat non publiée, Université de Liège.

Pyszczynski, T.A. & Greenberg, J. (1987). *Toward and integration of cognitive and motivational perspectives on social inference: A biased hypothesis-testing model*. In L. Berkowitz (Ed). *Advances in Experimental Social Psychology* (v. 21). New York : Academic Press.

Oakes, P.J. & Turner, J.C. (1980). *Social categorization and intergroup bias: Does minimal intergroup discrimination make social identity more positive?* European Journal of Social Psychology, v. 10, s. 295-301.

Pavelchak, M.A. (1989). *Piecemeal and category-based evaluation: An idiographic analysis*. Journal of Personality and Social Psychology, v. 56, s. 354-363.

Quattrone, G.A. (1986). *Overattribution and unit formation: When behavior engulfs the person*. Journal of Personality and Social Psychology, v. 42, s. 593-607.

Richard Y. Bourhis ve Jacques-Philippe Leyens. (1994). *Stéréotypes, discrimination et relations intergroupes*, 1994, Mardaga, Liège.

Rothbart, M. (1981). *Memory and social beliefs*. In D. Hamilton (Ed.).

Cognitive processes in stereotyping and intergroup relation. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Rothbart, M. & John, O.P. (1985). *Social categorization and behavioral episodes: A cognitive analysis of the effects of intergroup contact*. Journal of Social Issues, v. 41, s. 81-104.

Rothbart, M. & Lewis, S. (1988). *Inferring category attributes from exemplar attributes: geometric shapes and social categories*. Journal of Personality and Social Psychology, v. 55, s. 861-872.

Rothbart, M. & Taylor, (1992). *Category labels and social reality : Do we view social categories as natural kinds?* In G. Semin and K. Fiedler (Eds.). *Language, interaction and social cognition*. London: Sage.

Rucher, J.B. & Fiske, S.T. (1990). *Interpersonal competition can cause individuating impression formation*. Journal of Personality and Social Psychology, v. 58, s. 832-843.

Sanitioso, R., Kunda, Z. & Fong, G.T. (1990). *Motivated recruitment of autobiographical memory*. Journal of Personality and Social Psychology, v. 59, s. 229-241.

Schadron, G. (1991). *L'impact des stéréotypes sur le jugement social : L'approche de la jugeabilité sociale*. Thèse de doctorat non publiée, Université catholique de Louvain.

Schadron, G. & Yzerbyt, V.Y. (1991). *Social Judgeability : Another framework for the study of social inference*. Cahiers de Psychologie Cognitive/European Bulletin of Cognitive Psychology, v. 11, s. 229-258.

Schadron, G. & Yzerbyt, V.Y. (1993). *Les stéréotypes et l'approche de la jugeabilité sociale*. In J.L. Beauvois, R.V. Joule & J.M. Monteil (Eds.). *Perspectives cognitives et conduites sociales* (v. 4). Neuchâtel: Delachaux et Niestlé.

Schadron, G., Yzerbyt, V.Y., Leyens, J.-Ph. & Rocher, S. (1994). *Jugeabilité sociale et stéréotypes : L'estimation de l'origine d'une impression*

comme determinant de l'impact des stéréotypes dans le jugement social. Revue Internationale de Psychologie Sociale.

Schwarz, N., Strack, F., Hilton, D. & Naderer, G. (1991). *Base rates, representativeness, and the logic of conversation : The contextual relevance of 'irrelevant' information.* Social Cognition, v. 9, s. 67-84.

Semin, G.R. & Fiedler, K. (1988). *The cognitive functions of linguistic categories in describing persons : Social cognition and language.* Journal of Personality and Social Psychology, v. 54, s. 558-568.

Simon, B. & Brown, R. (1987). *Perceived intragroup homogeneity in minority-majority contexts.* Journal of Personality and Social Psychology, v. 53, s. 703-711.

Simon, B. & Pettigrew, T.F. (1990). *Social identity and perceived group homogeneity : Evidence for the ingroup homogeneity effect.* European Journal of Social Psychology, v. 20, s. 269-286.

Smith, E.E. & Medin, D.L. (1981). *Categories and concepts.* Cambridge : Harvard University Press.

Spears, R., van der Pligt, J. & Eiser, J.R. (1985). *Illusory correlation in the perception of group attitudes.* Journal of Personality and Social Psychology, v. 48, s. 863-875.

Spears, R., van der Pligt, J. & Eiser, J.R. (1986). *Generalizing the illusory correlation effect.* Journal of Personality and Social Psychology, v. 51, s. 1127-1134.

Stangor, C. (1988). *Stereotype accessibility and information processing.* Personality and Social Psychology Bulletin, v. 14, s. 694-708.

Stangor, C. & Lange, J.E. (1994). *Mental representations of social groups: Advances in understanding stereotypes and stereotyping.* In M.P. Zanna (Ed.). *Advances in Experimental Social Psychology.* San Francisco: Academic Press.

Stangor, C. & McMillan, D. (1992). *Memory for expectancy-consistent and expectancy-inconsistent social information : A meta-analytic review of social*

psychological and social developmental literatures. Psychological Bulletin, v. 111, s. 42-61.

Steinberg, S. (1974). *The American melting pot*. New York : McGraw Hill.

Stephan, W.G. (1985). *Intergroup relations*. In G. Lindzey & E. Aronson (Eds.). Handbook of Social Psychology, (v. 2). New York: Random House.

Stroebe, W. & Insko. C. A. (1989). *Stereotype, Prejudice, and Discrimination : Changing Conceptions in Theory and Research*. In D. Bar-Tal, et al. *Stereotyping and Prejudice: Changing Conceptions*. New York : Springer, s. 3-34.

Snyder, M., Tanke, E.D. & Berscheid, E. (1977). *Social perception and interpersonal behavior : On the self-fulfilling nature of social stereotypes*. Journal of Personality and Social Psychology, v. 35, s. 656-666.

Snyder, M. & Uranowitz, S.W. (1978). *Reconstruction the past : Some cognitive consequences of person perception*. Journal of Personality and Social Psychology, v. 36, s. 941-950.

Swann, W.B. (1987). *Identity negotiation : Where two roads meet*. Journal of Personality and Social Psychology, v. 53, s. 1038-1051.

Swann, W.B. & Ely, R. (1984). *Self-verification versus behavioral confirmation*. Journal of Personality and Social Psychology, v. 46, s. 1287-1302.

Tajfel, H. (1982). *Social psychology of intergroup relation*. Annual Review of Psychology, v. 33, s. 1-39.

Tajfel, H. (1969). *The cognitive aspect of prejudice*. Journal of Social Issues, v. 25, s. 79-97.

Tajfel, H. (1972). *Experiments in avacuum*. In J. Israel & H. Tajfel (Eds.). The context of Social Psychology : A critical assessment. London : Academic Press.

Tajfel, H. & Turner, J.C. (1979). *An integrative theory of intergroup conflict*. In W.G. Austin & S. Worchel (Eds.). *The social psychology of*

intergroup relations. Belmont, CA : Wadsworth.

Tajfel, H. & Wilkes, A.L. (1963). *Classification and quantitative judgment*. British Journal of Psychology, v. 54, s. 101-114.

Taylor, D.M. (1981). *Stereotypes and intergroup relation*. In R.C. Gardner & R. Kalin (Eds.). *A Canadian social Psychology of Ethnic Relation*. Toronto: Methuen.

Taylor, S.E., Fiske, S.T., Etoff, N.L. & Ruderman, A.J. (1978). *Categorical and contextual bases of person memory and stereotyping*. Journal of Personality and Social Psychology, v. 36, s. 778-793.

Terman, L.M. (1916). *The measurements of intelligence*. Boston : Houghton Mifflin.

Terman, L.M. (1923). *Intelligence tests and school reorganization*. Yonkers-on-Hudson, New York: Worl Book Company.

Turner, J.C., Hogg, M., Oakes, P., Reicher, S. & Wetherell, M. (1987). *Rediscovering the social group : A self-categorisation theory*. Oxford : Basil alckwell.

Weber, R. & Crocker, J. (1983). *Cognitive Processing in the revision of stereotypic of self-fulfilling prophecies in interracial interaction*. Journal of Personality and Social Psychologie, v. 45, s. 961-977.

Wilder, D.A. (1984). *Intergroup contact : The typical member and the exception to the rule*. Journal of Experimental Social Psychology, v. 20, s. 177-194.

Word, C.G., Zanna, M.P. & Cooper, J. (1974). *The nonverbal mediation of self-fulfilling prophecies in interracial interaction*. Journal of Experimental Social Psychology, v. 10, s. 109-120.

Yzerbyt, V.Y. (1990). *De l'exploitation des informations dans le jugement social : Vers une approche de la jugeabilité sociale*. Thèse de doctorat non publiée, Université catholique de Louvain.

Yzerbyt, V.Y., Schadron, G., & Leyens, J.P. (1991). *Social judgeability :*

The impact of meta-informational rules on the dilution of stereotypes. Manuscrit non-publié. Université catholique de Louvain.

Yzerbyt, V.Y., Schadron, G., Leyens, J.P. & Rocher, S. (1994). *Social Judgeability :The impact of meta-informational cues on the use of stereotypes.* Journal of Personality and Social Psychology, v. 66, s. 48-55.

Yzerbyt, V.Y., Leyens , J.P. & Bellour, F. (1994). *The ingroup overexclusion effect : Identity concerns in decisions about group membership.* Journal of Social Psychology, v. 24.

Zukier, H. (1986). *The paradigmatic and narrative modes in goal-guided inference.* In R.M. Sorrentino & E.T. Higgins (Eds). Handbook of motivation and cognition: Foundations of social behavior (v. 1). New York: Guilford Press.

Zukier, H. & Pepitone, A. (1984). *Social roles and strategies in prediction : Some Determinants of the use of base-rate information.* Journal of Personality and Social Psychology, v. 47, s. 349-360.

DOĞA BİLİMLERİ, SOSYAL BİLİMLER VE METOT PROBLEMİ

Alper MUMYAKMAZ*

Özet

Doğa bilimlerinin insanı, tarihi ve toplumu ilgilendiren konular üzerindeki hâkimiyeti bugün sosyal bilim dalları olarak kategorize edilen tarih, sosyoloji, siyaset bilimi ve iktisat arasında yapılan keskin ayrımların da nedenlerinden birisidir. Bu durum sosyal bilim dallarının felsefeyle arasındaki bağlarında yaşanan ayrışmayla birlikte pozitivist paradigmanın evrenselci bilim anlayışının bilimsel anlamda tarihsel ve toplumsal alanı hâkimiyeti altına almasından kaynaklanmaktadır. Doğa bilimlerinin bu hâkimiyeti karşısında tarihi ve toplumu farklı bir bakış açısıyla anlamak gerektiğini söyleyen Annales Okulu ise doğa bilimleriyle dayatılan sosyal bilim anlayışının tarihsel ve toplumsal gerçekliği tam anlamıyla kavrayamayacağını ortaya koyan bir çaba niteliğindedir. Bu çalışma doğa bilimleri üzerinden toplumu açıklamaya çalışan paradigmal yaklaşımın yapmış olduğu kategorizasyonun suniliği ve yetersizliği ile bu sosyal bilim disiplinleri arasındaki keskin ayrımın toplumu tam anlamıyla anlamaya imkân vermediğini eleştirel bir yaklaşımla ele almayı amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: *Doğa Bilimleri, Annales Okulu, Sosyal Bilimler, Metodoloji.*

* Yrd. Doç. Dr., Bozok Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, alpermumyalmaz@gmail.com.

**NATURAL SCIENCES, SOCIAL SCIENCES AND METHOD
PROBLEM**

Abstract

Sovereignty of the nature of science on issues like people, history and society is one of the causes of the sharp distinction between political science, history, sociology and economics. In this case, along with decomposition experienced in the bond between philosophy and social sciences, universalist paradigm of the positivist understanding of science stems from the reason to dominate the historical and social space. Against the dominance of the natural sciences, Annales School said that the need to understand the history and society from a different perspective. They claimed that the social sciences approach imposed by the natural sciences can not grasp the historical and social reality. This study tries to understand inadequacy of the paradigm which categorize the social sciences over the natural sciences. Moreover, with a critical approach, this study claims that the sharp distinction between the social sciences that do not allow to understand society.

Key Words: *Natural Science, Annales School, Social Sciences, Methodology.*

“Vico 18. yüzyıl başında tarihi ve toplumu konu alan bir yeni bilim tasarımı ortaya attığında, onun bu girişimi “bilim” denilince doğayı konu alan, doğa bilimini anlayan 18. yüzyılca yadırganmış ve şaşkınlıkla karşılanmıştı. Vico ise kendi girişimi karşısındaki bu şaşkınlık karşısında şaşkındı”.¹ Bilimin doğa bilimiyle eş anlamlı düşünüldüğü, hatta birçok bilim dalının doğa bilimlerinin çatısı altında kendine yer edinmeye çalıştığı bu dönem metodolojik anlamda pozitivist hegemonyasını, belirleyiciliğini gösterir. Bu yüzden Vico’nun ortaya koyduğu bilimsel çaba egemen bilim anlayışının dışında kalan ve ona karşı ortaya çıkan bir karşı çıkış, alternatif bir yaklaşımdır.

Vico’nun karşısında şaşkınlık yaşayanlar, o günden bugüne egemenliğini devam ettiren pozitivist bilim anlayışına dayalı yaklaşımı kendilerine temel almışlardır. Öyle ki bu bilim anlayışı bugün genel olarak ifadelendirilen sosyal bilimlerin metodolojik temelini oluşturur. Metodolojik anlamdaki bu hakim yaklaşım modern dünyaya ait bir girişim olarak sosyal bilimin kökleri üzerinde 16. yüzyıldan bu yana etkisini sürdüren ve gerçeklik hakkında bir biçimde ampirik olarak doğrulanan sistemli dünyevi bilgi üretme çabasına dayanan hatta doğa bilimleri ile iç içe geçen bir yapı olarak anlamı bilgi olan “scientia”yı üretmiştir.² İnsanı ve toplumu doğabilimleri temelinde işleyen, scientia üzerinden bunu açıklamaya çalışan bilimsel yaklaşım, her ne kadar günümüze değin egemenliğini devam ettirebilmiş olsa bile, toplumsal gerçekliğin ne’liğini anlamaya yönelik çaba ve arayış cılızda olsa kendini göstermiştir.

İnsanlar, toplum içerisinde temel toplumsal çerçevelerin oluşturulduğu birimlerde örgütlenir ve buralarda yaşamlarını sürdürürler.³ Dolayısıyla tarih ve toplumu yapan ve ona yön veren insanlardır. Tarihi ve toplumu belirleyen

¹ Doğan Özlem, *Felsefe Yazıları*, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 2002, s.179-180.

² Gulbenkian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın*, Metis Yayınları, Çev: Şirin Tekeli, İstanbul, 1996, s.12.

³ Immanuel Wallerstein, *Sosyal Bilimleri Düşünmemek 19. Yüzyıl Paradigmalarının Sınırları*, Bgst Yayınları, İstanbul, 2013, s.247.

faktörlerin temelinde ise insana ait duygu, tutku, amaç, değer ve normlar, kendi ekonomik, hukuksal, ahlaksal, politik düzen ve düzenlemeleri, kendi alçaklıkları ve kendi yücelikleri vardır. Bu nedenle insan içinde yer aldığı tarihi ve toplumu edilgin ve belirlenmiş bir halde doğaya oranla daha iyi anlayabilme imkânına sahiptir.⁴

Dünyayı determinist ve “doğa yasaları”yla açıklanabilen bir otomata benzeten Descartes’in klasik bilim anlayışı⁵ yani pozitivist paradigma, insan tabiatının dışında, deneye bağlı, açıklamaya dayanan, tabiatın denetim altına alınmaya çalışıldığı ve mutlak doğru bilgiye ulaşmayı amaçlayan temel kabuller üzerine kuruludur.⁶ Bu çerçevede pozitivist paradigma tarihin ve toplumun yasalarına ulaşmaya çalışır. Bunu ise araştırarak, soruşturarak, gözlem yaparak ve bu gözlemlerden genellemelere ulaşarak gerçekleştirir. Pe ki bunların bilgisine, bu genel yasalara sahip olunca ne olacak? Bunun yanıtı yeniçağa egemen olan bilim anlayışından hareketle; toplumu kontrol etme, sosyal değişmeyi yönlendirme, toplumsal hareketleri kanalize etme şansına da sahip olunmasıdır. Bu yönüyle tümelci/nomotetik sosyal bilim tıpkı doğabilimi gibi sadece bilme aşkına, naif bilme tutkusu uğruna “bilmek için bilmek” isteği peşinde değildir. Aksine siyasetçilere yol göstermeye, onların eline kullanabilecekleri gereçler vermeye çalışır. Dolayısıyla sosyal bilim doğa bilimi gibi çıkış itibarıyla zaten saf, naif ve masum bir bilgi faaliyeti türü ve tarzı değildir.⁷ Hatta giderek siyasetin, iktisat politikalarının belirlenip yönlendirilmesinde araçsal roller ve sorumluluklar üstlenmektedir.

Bu çerçevede pozitivist yöntemi benimseyen çağdaş (bilimsel) siyasal ve toplumsal teori, toplumsal dünyanın doğal dünyadan farklı olmadığını, bu

⁴ Özlem, 2002, a.g.e., s.179-180.

⁵ Gulbenkian Komisyonu, a.g.e., s.61.

⁶ Beylü Dikeçligil, “Batıda Değişen Bilim Anlayışı ve Türkiye’de Sosyal Araştırmalar”, *Sosyolojide Son Gelişmeler ve Türkiye’deki Etkileri*, Yay. Haz.: Mahmut Tezcan, Nilgün Çelebi. Unesco Türkiye Milli Komisyonu, Ankara, 1993, s.45.

⁷ Doğan Özlem, “Doğa Bilimleri ve Sosyal Bilimler Ayrımının Dünü ve Bugünü Üzerine”, *Toplum ve Bilim*, Bahar, 1998, s.18.

nedenle doğa bilimlerinde başarıyla uygulanan pozitivist açıklama biçiminden farklı bir açıklama biçiminin toplumsal bilimlerde gerekli olmadığını öne sürer. Bu görüşe göre ister toplumsal ister doğal olsun, bütün bilimlerin amacı ampirik gözlemlerle kanıtlanabilir nitelikte olan genellemeler veya yasalar üretmektir. Bilimselliğin temeli ise öne sürülen yasaların deneyle, gözlemlerle sınanmasına bağlıdır.⁸ Ancak pozitivist bilim anlayışının dayattığı bu yöntemler tarihsel ve toplumsal gerçekliklerin özünü anlamakta yetersiz kalmaktadır. Bunun nedeni doğa bilimlerinin toplumsal alanda kazandığı etkinliğe ve bugün sosyal bilimler olarak tanımlanan bilim dallarının felsefeyle arasına koymuş olduğu mesafeye, diğer bir deyişle ayrılmaya dayanmaktadır. Felsefeden soyutlanan bu bilimsel disiplinlerin pozitivistlerin ilerlemeye dayanan ve kesin sonuçlarla bilimsel faaliyetler ortaya koymasına, bu sayede de evrensel bilgi olarak değer görmesine imkân sağlayacağı düşünülmektedir. Bu sayede insana ve topluma dair evrensel yasalar açıklayıcı roller ifa edecektir. Ancak felsefe olmadan bilimin temeli olamaz. Çünkü felsefe olmazsa bilimsel bilgi denetlenemez.⁹ Bunu yapabilmek için ise bilimin her şeyden önce yönleme ihtiyacı vardır ve doğal olarak onunla tanımlanır. Aksi takdirde yönlemsiz bilgiler herhangi bir değere sahip olamazlar.¹⁰

Bilim için felsefenin zorunluluğu yanında yöntemi bilimin temeli olarak gören Doğan Ergun, toplumsal bilimlerde bilimsel araştırma yapmanın, toplumsal gerçeğin ya da insan olgularının gerçek özünü bulmaya çalışmak demek olduğunu ve bunun özünü bulmak için de uygulanan yöntemin öz'ünün oluşturulmasının, bulunmasının gerektiğini vurgular. Bu sayede gerçeğin özünü araştırarak olan yönteminde bir özü olduğu görülebilecektir.¹¹ Doğal olarak

⁸ İlkay Sunar, *Düşün ve Toplum*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1986, s.15. (T. D. Weldon, *The Vocabulary of Politics, 1953 isimli eserinden*)

⁹ Doğan Ergun, *Yöntemi Bulmak*, İmge Yayınevi, Ankara, 2006, s.22.

¹⁰ Ergun, a.g.e., s.12. Doğan Ergun burada bahsettiği değer ifadesini "yönlemsiz bilgi değersiz para gibidir" söylemiyle örneklendirir.

¹¹ Ergun, a.g.e., s.21.

yöntemi bulmaya çalışmak felsefeyle mümkündür.¹²

“Varsayımlarıyla, yöntemleriyle, araştırma teknikleriyle bir süreç olan bilimsel çalışmalar bilgi olarak bir sonuca varırlar. İşte bu süreci inceleyecek olan da bilim felsefesidir yani epistemolojidir”.¹³ Epistemoloji ise herhangi bir paradigmaya dayanarak onun ontolojik sayıltılarıyla iç içe geçer ve bu çizgide metodolojik sayıltılara sahip olur. İşte bu iç bağıntılar o sosyal bilim anlayışının metodolojisini oluşturur.¹⁴ 18. yüzyıldan bugüne devam eden pozitivist paradigmanın metodolojisi ise determinist, ilerlemeci, deneye ve kesin bilgiye dayanan doğa bilimleri üzerine oturur. Ancak bu metodolojik çerçeve insana ve topluma ait yapıları ve süreçleri anlamada gerçekliği ortaya koymada yetersiz kalmaktadır. Bu yüzden insan dünyasını, tarihi, toplumu konu alan bilimlerin farklı bir bilim paradigmasına ve özgül bir yönleme ihtiyaç duymaları, tarihin ve toplumun değerler, normlar, ekonomik, politik düzenler ve düzen tasarımları gibi anlamlar dünyası ile insan eylemleri arasındaki bağlantısı temelinde kavranabilir.¹⁵ Bu nedenle toplumsal gerçek her şeyden önce tarihsel bir gerçektir ve tarih tekerrür etmez, sosyolojide de deneyle bilgi üretilemez. Çünkü toplumda aynı toplumsal olayları/aynı toplumsal ilişkileri tekrarlama olanağı yoktur.¹⁶

Doğa Bilimlerinin Hâkimiyeti Karşısında Sosyal Bilimler

Geçmişle gelecek arasında bir simetri öngören ve bunları birbirinden ayırmanın gereksiz olduğunu söyleyen Newton fiziğiyle; doğayla insanları, madde ile akli, fiziksel dünya ile sosyal/manevi dünya arasındaki köklü ayrımların olduğunu varsayan kartezyen düalizme dayanan klasik bilim anlayışı¹⁷ sosyal bilim disiplinlerini 19. yüzyılın sonunda modern dünyayı inceleyen dallar ve modern

¹² Ergun, a.g.e., s.13.

¹³ Ergun, a.g.e., s.29.

¹⁴ Beylü Dikeçligil, "Sosyolojide Metodolojik Farklılaşma ve Metodlar Arası İşbirliği", *Dünyada ve Türkiye'de Farklılaşma-Çatışma- Bütünleşme-II*, Cilt. II, 2002, s.5.

¹⁵ Özlem, 2002, a.g.e., s.180.

¹⁶ Ergun, a.g.e., s.37.

¹⁷ Gulbenkian Komisyonu, a.g.e., s.12.

olmayan dünyayı inceleyen dallar olarak ikiye ayırmıştır. Bunlardan modern dünyayı inceleyen dallar; geçmişini inceleyen ve bugünü inceleyen yani nomotetik olarak adlandırılan dallar olarak ikiye ayrılırken, bu sosyal bilimlerden geçmişini inceleyenine tarih, bugünü inceleyenlerini ise iktisat, siyaset bilimi ve sosyoloji olarak belirtmek mümkündür. Ancak bu ayırım 20. yüzyılın ilk yarısında keskin bir ayırım olarak yer etmiş olup 1945 sonrasında bu durum büyük bir tartışma konusu olmuştur.¹⁸ Sosyal bilimlerin felsefeden bağımsızlaşıp kendi disiplinler sınırlarını keskin bir şekilde inşa ettiği bu süreçte ekonomi alanı iktisat bilimine, toplumsal alan sosyolojiye ve iktidar alanı da siyaset bilimine tahsis edilmiştir. Sosyoloji ve siyaset bilimi başlangıcından itibaren biraz otonomi arayışıyla ilgili de olsa, kendi alanının doğası ve metodolojisi üzerine düşünmeyi sürdürmüştür. Bu sayede sosyoloji ve siyaset bilimi felsefi düşünce ile olan bağlarını koparmamayı başarmış, yine bu sayede her iki disiplin daha geniş bir düşünce yelpazesi ile ilişkilerini de sürdürmüştür. Sosyolojinin felsefi düşünce ile teması, eleştirel bir perspektifin bu disiplin içinde yaşamasına imkân sağlamıştır. Siyaset bilimi ise felsefe ile teması sayesinde siyaset felsefesi üzerinden kendini zengin bir düşünce yelpazesine hep açık tutmuştur. İktisatta doğa bilimlerine olan aşırı tutkusu yüzünden ekonomi alanının doğası üzerine düşünme gereği hiç duymamış ve bu alanda nicel büyüklüklerin var olduğundan hareketle tipik bir doğa bilimi gibi teorisini inşa yoluna gitmiştir. Hatta bu konuda iktisatın hayli başarılı olduğu da söylenebilir. Çünkü tarihsel seyri içerisinde teorik söyleminde yer etmiş kalıntı halindeki son felsefi ifadeleri bile terk etmiş ve başarılı bir matematikselleşme sürecine girmiştir. Böylece iktisat matematiği bir araç olmanın ötesinde bizatihi iktisadın dili haline getirmiştir.¹⁹

İktisat tıpkı diğer sosyal bilimler gibi doğa bilimlerini taklitle yola çıkmış ama

¹⁸ Gulbenkian Komisyonu, a.g.e., s.39-40.

¹⁹ Feridun Yılmaz, “Düşünceden Kaçış Çabasının Öyküsü: İktisadın Felsefeden Kopuşu”, *İktisadi Felsefeyle Düşünmek*, İletişim Yayınları, Der: Ozan İşler-Feridun Yılmaz, İstanbul, 2011, s.54-55.

diğerlerinden farklı olarak bu taklit hevesinden de hemen hemen hiç vazgeçmemiştir. O kadar vazgeçmemiştir ki kendi faaliyetinin tipik bir sosyal bilim faaliyeti olarak algılanmasından da hiç hazzetmemiştir. Hatta kendini bilimler hiyerarşisinde doğa bilimlerinin arasında görmeyi yeğlemiştir. Aslında iktisadın doğa bilimleri ile ilişkisi yalnızca bir yöntem taklidinden ibaret değildir. Aksine Schabas'ın bu konudaki (2005) yorumuna göre klasik politik iktisadın temsilcileri J. S. Mill'e kadar yaptıkları bilimsel faaliyetleri doğa bilimlerinin nesnesi olan doğanın bir parçası olarak ele almışlardır. Bu yaklaşıma göre iktisat, insan eyleminin ürettiği bir ilişkiler ağı değil doğanın ürettiği bir alan olarak düşünülmüştür. Ancak bu durumun Schabas, Mill ile birlikte değiştiğini ileri sürer. Bu sayede iktisat, insan ilişkileri ve onların ürettiği kurumların etkileşim alanı olarak yani doğadan ayrı bir şekilde kavramlaştırılmaya başlandığını ileri sürer.²⁰ İktisadın uzunca bir dönem ve hatta bugün dahi doğa bilimi üzerinden işleyen yapısı iktisatta hermeneutiğin pek bir karşılık bul(a)mamasına neden olmuştur. İktisadın bu alana kayıtsız kalmasının nedeni hermeneutiğin sosyal bilimlerde yalnızca bir yöntem önerisi olarak kalmayıp bir birliğe işaret etmesi karşısında kendisini doğa bilimlerden çok da uzak düşmeme gayreti ile açıklanabilir. Bu durum diğer yandan iktisadın kendi ürettiği bilginin doğası üzerine düşünebilme kabiliyetinin de gelişmemesine neden olmuştur. İktisadın felsefeden ayrışan ve doğa bilimi üzerinden şekillenen kimliği karşısında, yine de kendisine bilim felsefesi tartışmaları içerisinde yer bulmuştur. Öyle ki iktisat metodolojisinin bir nevi alt disiplin haline gelmesi bu literatürün büyük ölçüde bilim felsefesindeki dönüşümlerden etkilenmesiyle ilgilidir. Dolayısıyla iktisadın felsefeyle ilişkili görülebilir en belirgin hali iktisat metodolojisi içerisinde yer almaktadır.²¹

Hermeneutik açısından toplumsal dünya doğal bir gerçeklik gibi ele alınamaz. Çünkü toplum doğadan farklı olarak, belirli bir yaşam biçimine, bu yaşam

²⁰ Yılmaz, a.g.e., s.50-51.

²¹ Yılmaz, a.g.e., s.48.

biçimi de belirli bir sembolik anlam veya kültürel sisteme dayanır. Başka bir deyişle doğanın kendiliğinden var olması karşısında toplumsal dünya kültürel temeller üzerine kurulmuştur. Bu nedenle toplumsal yasalar doğal yasalardan farklı olarak genel ve evrensel değil, belirli bir kültürel sisteme özgüdürler. Buna göre eğer toplum farklı bir şekilde kurulmuş olsaydı, yasalar ve kurallarda farklı olurdu. Bu yüzden toplumsal bilimler doğa bilimlerinden farklı olarak nomolojik (yasa bağımlı) ve nedensel bir açıklamaya değil, anlamaya dayanan bir açıklama şeklini benimsemek zorundadırlar. Dolayısıyla hermeneutik toplumsal gerçekliğe uygun bir açıklama biçimidir, çünkü hermeneutik toplumsal yaşamı temellendiren sembolik sistemi anlamaya çalışır.²²

“Bilgi sosyolojine göre her düşünce sistemi içinde üretildiği özgül toplumsal koşullar ile bağımlıdır”.²³ Çünkü toplumsal gerçek aynı zamanda tarihsel bir gerçekliği ifade eder ve bu gerçeklik gözlemlerle açıklanamaz. Yani toplumsal olgular doğal olarak tarihsel olgulardır.²⁴

Doğadan daha hızlı değişen topluma ait her toplumsal olgu tarihsel bir olgudur ya da toplumsal bilimler tarihsel bilimlerdir. Tarih tekerrür değildir; yani bir toplumda koşullar daha hızlı değiştiği için aynı şeylerin (aynı toplumsal olayların-aynı toplumsal ilişkilerin) tekrarlaması mümkün değildir. Buna göre toplumda aynıyla hiçbir şeyin tekrarından bahsedilemez. Hal böyle olunca sosyolojide deneyin bir bilgi kaynağı olması söz konusu olamaz. Bu yüzden de sosyoloji deneysel bir bilim olamaz. Bununla birlikte “sosyolojik olayların ya da sosyolojinin konularının niteliği ve gerçek boyutu deneysellikle bağdaşamaz. Çünkü deneyin ihtiyaçları için kurulan suni laboratuvar ortamı sosyolojik bir anlam asla taşıyamaz. Öte yandan sosyolojinin konusu bireylerarası ilişkilere indirgenirse ve bu suni bir ortamda açıklanıp anlaşılmaya çalışılırsa sosyoloji toplumun temel sorunlarını inceleyemez ve çözümleyemez. Çünkü deney için

²² Sunar, a.g.e., s.15-16.

²³ Sunar, a.g.e., s.31.

²⁴ Ergun, a.g.e., s.35.

yararlanılan laboratuvar ortamı ve öğeleri toplumsal gerçekliğin tümünü hiçbir zaman bir araya getiremez.²⁵

Sosyolojide doğa bilim yaklaşımı veya diğer bir ifadeyle naturalistik yaklaşım sosyal bilimlerin doğa bilimlerine benzemedikçe bilim statüsünü kazanamayacağını bu nedenle sosyal bilimlerin doğa bilimleri gibi katı bilim olmak zorunda kaldığını aksi takdirde bilim olarak yaşama şanslarının olamayacağını göstermektedir.²⁶ Ancak bugün Nomotetik doğa bilimi paradigması bizzat doğabilimciler için savunulacak durumda görünmemesine karşın bu bilim paradigması tarih ve toplumla ilgilenen bilimler için günümüzde hala tutkuyla kabul görmeye devam etmektedir. Çünkü bugün hala tarih ve toplum yasaları peşinde koşan nomotetizm yanlısı sosyologlar, tarihçiler, antropologlar ve ekonomistler vardır.²⁷

İktisat, sosyoloji ve siyaset bilimi ikinci dünya savaşı sonrası dönemde, kısmen doğa bilimlerinin kazandığı zaferlerin gölgesine sığınarak önemli atılımlar yapması ve bu dönemde büyük prestij ve nüfuz elde etmeleri birçok tarihinin de gözlerini sosyal bilimlere çevirmesine neden oldu.²⁸ 1945-1970 döneminde tarihinde doğa bilimlerinin görkemli nüfuzuyla sosyal bilimler çatısı altında kendine yer bulmasının yanında bir bütün olarak bakıldığında Avrupa ve Kuzey Amerika'da egemen olan sosyal bilim düşüncelerinin batı dışı dünyada da egemen olduğu söylenebilir.²⁹

Doğa bilimleri temelinde işleyen sosyal bilimlerin elde ettiği gelişmeler karşısında bugün karşı karşıya kalınan sorunu Wallerstein; “antropoloji, iktisat, siyaset bilimi ve sosyolojiden oluşan dört disiplin arasındaki sınırları nispeten açık ve savunulabilir şekilde temellendirmek için kullanılabilecek herhangi bir kriter var mı?” şeklinde somutlaştırır ve bu sorunun cevabını; “dünya sistemleri

²⁵ Ergun, a.g.e., s.18-19.

²⁶ Dikeçligil, 1993, a.g.m., s.48.

²⁷ Özlem, 1998, a.g.e., s.25.

²⁸ Gulbenkian Komisyonu, a.g.e., s.45.

²⁹ Gulbenkian Komisyonu, a.g.e., s.53.

analizi bu soruya şüpheye yer bırakmayacak şekilde hayır yanıtını veriyor” diyerek açıklamaya çalışır. Wallerstein’ın cevabı bütün bu farz edilen kriterlerin yani analiz düzeyi, konu, yöntemler ve teorik varsayımların ya pratikte artık doğru olmadığını veya sürdürülmeleri durumunda daha fazla bilginin üretimini teşvik etme yerine önünde engel oluşturduğunu söyleyerek vermeye çalışır.³⁰ Hatta Wallerstein bu dört disiplinin aslında tek bir disiplin olduğunu söyleyerek karşımızdaki entelektüel keşmekeşi ortadan kaldırmanın zamanının geldiğini ifade eder. Bu durum bütün sosyal bilimcilerin aynı işi yapması gerektiğini söylemek değildir aksine araştırma alanlarında uzmanlaşmak büyük bir gereksinimdir ve bunun imkânları da vardır.³¹

Doğa Bilimleri Karşısında Annales Okulu

19. yüzyılda sosyal bilimlerin kurumsallaşmasını belirleyen egemen öncüllere karşı bir tepki olarak doğan Annales hareketi³², bugün toplumsal süreçler ve yapılarla ilişkin bilgiyi belirli isimler taşıyan kategoriler dizisine bölmeye alıştığımız antropoloji, ekonomi, tarih, siyaset bilimi ve sosyolojinin ayrı ayrı disiplinler şeklinde gettolaşmasına karşı savaş açan Henri Berr’e³³, akabinde ise Lucien Febvre ve March Bloch³⁴ tarafından devam ettirilen görüşlere dayanmaktadır. Marjinal bir üniversitede marjinal akademisyenler olarak görülen Lucien Febvre ve Marc Bloch’un³⁵ yani Annales’in gerisinde yatan temel düşünce, geleneksel anlatının yerini sorun odaklı bir analitik tarihin alması ve siyasete odaklanan bir tarih yerine ise insan faaliyetlerinin tamamına eğilen bir tarih anlayışının bulunmasıdır. Esas önemlisi de bu iki amacın

³⁰ Wallerstein, a.g.e., s.244.

³¹ Wallerstein, a.g.e., s.244.

³² Kurtuluş Kayalı Türk sosyal bilim literatürüne Annales etkisinin bir yönü itibariyle Wallerstein kanalıyla girdiğini ifade eder. Kayalı’nın bu ifadesi için bkz. Peter Burke’un *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*. Çev: Mehmet Küçük, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2002, s.15.

³³ Henri Berr’in 1900’de kurduğu “*Revue de synthese historique*” isimli dergiye dayandığı ileri sürülür.

³⁴ “*Annales d’histoire economique et social*” (1929).

³⁵ Wallerstein, a.g.e., s.222-223.

gerçekleştirebilmesi için tarihin coğrafya, sosyoloji, psikoloji, ekonomi, dilbilim, antropoloji gibi disiplinlerle işbirliği yapmasıdır. Dolayısıyla tarihin insanı ve toplumu ilgilendiren tüm sosyal bilim disiplinleriyle bir bütün olarak ele alınması kaygısı Annales'in temel düşüncesini oluşturur. Yani bu düşünce Febvre'nin diğer bir şekilde söylediği, “tarihçiler, birer coğrafyacı olun. Hukukçu, sosyolog ve psikolog da olun.”³⁶ söylemine dayanır. Yani Annales hareketi şunu vaaz ediyordu: “tarihçiler, kendinizi sosyal bilimlere ‘açın!’”. Annales hareketinin ikinci pratik mesajı ise tarihin, prensler ve diplomatların hikâyesinden daha fazla bir şey olduğu gerçeğidir. Çünkü tarih zaman içinde ekonomik ve toplumsal örüntülerde görülmesi gereken bir bütün olarak insanların hikâyesiydi. Dahası tarih insanların yaşadıkları biçimiyle gündelik yaşamın örüntülerinde görüldüğü gibi yaşam düzeyindeki hikâyesiydi. Kısacası Annales hareketi şunu söylüyordu: “demografiye, aile tarihine, mentalite’lere (zihniyetler) vs. açık olun.”³⁷ Annales'in bu bakış açısı sosyal bilimlerde disiplinler arası ilişkilerin önemini ve işbirliğinin zorunluluğunu belirginleştirmiş, birbirine karşı keskin hatlarla ayrılaşan sosyal bilimlerin arasında meydana gelen suni bölünmenin ortadan kalkmasına imkân sağlamıştır.

Yaşanan bu metodolojik gelişmeler çerçevesinde pozitivist bilim anlayışının görkemli nüfuzunu, toplum bilimlerinde hermeneutik bakış açısının ve anlama yönteminin tercih edilebilirliğini uzun süre engellediğini göstermektedir. Metodolojik açıdan 1960'larda Thomas Kuhn tarafından geliştirilen bilim eleştirisi Anglo-Amerikan bilim dünyasında pozitivist ve yapısalcı/işlevselci toplum bilimlerini önemli derecede etkilemiştir. Öyle ki bu durum daha önce Comte sosyolojisine karşı oluşan gelişmeler neticesinde ortaya Weber'in anlayıcı sosyolojisinin çıkmasını sağlamıştı. Yaşanan bu krizden sonra

³⁶ Peter Burke, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*. Çev: Mehmet Küçük, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2002, s.4. (Lucien Febvre'nin “Combats pour l'histoire” 1933 yılında yazdığı mektuptan).

³⁷ Wallerstein, a.g.e., s.227.

1970’lerde sosyal bilimler alanında ikinci bir kriz daha yaşandı. Gouldner’in “Batı Sosyolojisinin Krizi” (1970) adlı kitabıyla gündeme getirilen bu yeni krizle Weber’in anlayıcı sosyolojisine ve Dilthey’den sonra Heidegger ve Gadamer ile birlikte yeni bir görünüm de kazanmış olan hermeneutiğe özel bir ilgi ortaya çıkmıştır.³⁸ Sosyal bilimler alanında ortaya çıkan bu kriz eğilimleri aslında yeni bir paradigmat yaklaşımın geliştiğine işaret etmektedir. Batıda sosyal bilimler alanında ortaya çıkan bu gelişmeler insana, topluma ve tarihe yönelik yeni bakış açılarına imkân sağlamış, pozitivizmin toplumsal alandaki çalışma ve yaklaşımlarında bir zayıflamayı da ortaya çıkarmıştır.

Sosyal bilimlerde paradigmalardan üstünlük mücadelesinin 1960’larda Kuhn’un “Bilimsel Devrimlerin Yapısı” adlı eseri ile sona ermesiyle birlikte sosyal bilimlerde sadece bir paradigmanın hâkim olamayacağı, aksine birbirleri ile yarışan paradigmalardan bulunabileceği gerçeğinin benimsenmesi³⁹ farklı bakış açılarının tarihsel ve toplumsal gerçekliğin anlaşılabilmesine yönelik fırsat elde etmesine yardımcı olmuştur.

Sonuç

Bugün adı her ne kadar sosyal bilim şeklinde içselleştirilmiş olsa da bu tanımlamanın insana ve topluma dair gelişme kaydeden bilim dallarını ifade etmek için kullanılması doğa bilimlerinin toplumsal alana yönelik metodolojik hâkimiyetinin etkisini göstermeye yetmektedir. Doğa bilimlerinin bu sosyal bilim disiplinlerinin felsefeyle olan ilişkisinin kesilmesiyle birlikte yaygınlaşması tarihsel ve toplumsal gerçekliklerin hakkıyla anlaşılabilmesini engellemiştir. İnsanın ve toplumsal yapının hızlı değişimi karşısında zaman içerisinde tıkanan ve açıklama girişimlerinde yetersiz kalan pozitivist yaklaşım bu alanda metodolojik bir kriz olarak çeşitli tartışmaları ortaya çıkarmıştır. Daha çok sosyoloji, siyaset bilimi, iktisat ve tarih alanlarında yaşanan bu

³⁸ Özlem, 2002, a.g.e., s.181-182.

³⁹ Dikeçligil, 2002, a.g.m., s.11.

tartışma bu disiplinlerin birbirleriyle ilişkilerine de yansımış ve keskin çizgilerle aralarında hatlar çekilmesine birbirleriyle olması gereken bağıntıların görülememesine yol açmıştır. Bu disiplinler arasında oluşturulan suni ayırım yaşanan metodolojik krizler sonrasında yeni arayışları ve muhalif karşı çıkışların ne dediğinin anlaşılmasını zorunlu kılmıştır. Bu süreçte ortaya çıkan Annales Okulu tarih disiplinini vakanüvis ve belgeci tarihçiliğin ötesinde sosyo-ekonomik yönüyle ve diğer boyutlarıyla kavranılması üzerinden bir anlayışı gündeme getirmiştir. Annales'le birlikte ortaya çıkan bu yaklaşım tarihi ve toplumu doğa bilimleri üzerinden açıklamaya çalışan anlayışa metodolojik bir karşı çıkış olarak görülmüştür. Tüm bu yaşananlar topluma yönelik gelişen sosyal bilim disiplinlerinin doğa bilimlerinin hâkimiyetinden sıyrılarak faaliyetlerine devam etmesini, metodolojik anlamda bir yenilenme fırsatını sağlamıştır.

Sosyal bilimlerin araştırma konuları üzerinde anlamlı sonuçlar elde edebilmek için hakim pozitivist paradigmanın egemenliğini sarsıcı çabalarıyla dikkati çeken Thomas Kuhn'un paradigma değiştirme ve paradigmalar arası geçiş yaklaşımları, uzunca bir süre insana ve topluma yönelik hâkimiyetini devam ettiren doğa bilimlerinin nicel araştırma yöntemleriyle sosyal gerçekliklerin anlaşılmasına yönelik eksiklerini tartışmaya açmıştır. Sosyal bilimlerin araştırma nesnesi olan tarihsel ve toplumsal alanın anlamlı bütünselliğinin anlamsız ayrımlaşmalarla bilimsel alan muhafazakârlığı endişelerine heba edilmemesi için metodolojik gelişmelerin ve farklılıkların işlevselleştirilmesi gerekmektedir. Sonuç olarak hiçbir sosyal bilim disiplini sadece ve sadece kendi alanı içerisinde kalarak ve spesifikleşerek insanı ve toplumu anlayamaz. Bununla birlikte hiçbir sosyal bilim disiplini araştırma nesnesi ve konuları üzerinde bir tekele sahip olamaz. Çünkü sosyal bilimler birbirine geçişleri olan ve birbirlerine ihtiyaç duyan disiplinlerdir.

KAYNAKÇA

- BURKE, Peter. *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*. Çev: Mehmet Küçük, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2002.
- DİKEÇLİGİL, Beylü. “Batıda Değişen Bilim Anlayışı ve Türkiye’de Sosyal Araştırmalar”, *Sosyolojide Son Gelişmeler ve Türkiye’deki Etkileri*. Yay. Haz.: Mahmut Tezcan, Nilgün Çelebi. Unesco Türkiye Milli Komisyonu, Ankara, 1993.
- DİKEÇLİGİL, Beylü. "Sosyolojide Metodolojik Farklılaşma ve Metotlar Arası İşbirliği", *Dünyada ve Türkiye’de Farklılaşma-Çatışma- Bütünleşme-II*, Cilt. II, ss.97-126, 2002.
- ERGUN, Doğan. *Yöntemi Bulmak*. İmge Yayınevi, Ankara, 2006.
- GULBENKIAN KOMİSYONU. *Sosyal Bilimleri Açın*, Metis Yayınları, Çev: Şirin Tekeli, İstanbul, 1996.
- ÖZLEM, Doğan. “Doğa Bilimleri ve Sosyal Bilimler Ayrımının Dünü ve Bugünü Üzerine”, *Toplum ve Bilim*, S.76, Bahar, 1998.
- ÖZLEM, Doğan. *Felsefe Yazıları*, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 2002.
- SUNAR, İlkay. *Düşün ve Toplum*. Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1986.
- WALLERSTEIN, Immanuel. *Sosyal Bilimleri Düşünmemek 19. Yüzyıl Paradigmalarının Sınırları*. Bgst Yayınları, İstanbul, 2013.
- YILMAZ, Feridun. “Düşünceden Kaçış Çabasının Öyküsü: İktisadın Felsefeden Kopuşu”, *İktisadi Felsefeyle Düşünmek*. İletişim Yayınları, Der: Ozan İşler-Feridun Yılmaz, İstanbul, 2011.

LOST IN TRANSLATION?

A RICOEURIAN PERSPECTIVE ON WHAT IS LOST (OR GAINED) WHEN TRANSLATING THE QUR'AN FROM ARABIC

Yusuf Çelik¹ & W.L. van der Merwe²

Introduction

In 1996 at the ceremony of the Franco-German Translation Prize, Ricoeur was invited to give a presentation under the title 'Translation as challenge and source of happiness'³. In his presentation Ricoeur describes the process of translation as a process of *loss and salvaging, mourning and happiness*. Our concern in this article is to ask: to what extent, and how this bivocal vision of Ricoeur on translation can be related to questions pertaining to the translation of the Qur'an, which has always been a problem for Islamic philosophy: "...throughout its long history, it has been the question of the very *TRANSLATABILITY[sic]* of the Qur'ān that has mostly dominated debates over this unique text and particular translation context."⁴ This perennial problem of Islamic philosophy and hermeneutics has gained a new contextual relevance in recent decades because of the increasing encounter of Europe with Islam, and the increasing number of European Muslims who don't have a command of the Arabic language.

By taking recourse to Ricoeur's understanding of meaning, interpretation and translation in general, new light could be shed on the translatability of the Qur'an; an unexpected light coming from another

¹ MA, Lecturer at the Islamic University Europa and Ph-D Candidate Edinburgh University

² Prof. Dr., VU Amsterdam, Faculty of Theology.

³ P. Ricoeur, *On Translation* (New York: Routledge, 2006). p. 3.

⁴ H. Mustapha, "Qur'an (Koran) translation," in *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, ed. M. Baker (New York: Taylor & Francis, 2013), p. 229.

philosophical tradition than those sources dealing with the problem from within Islamic philosophy itself. Promising as it is, such an undertaking is too vast to carry out here, even in a very preliminary and schematic way. Our aim is therefore a very modest one. We don't intend to engage with Ricoeurian scholarship, nor do we propose any original insights into Ricoeur's understanding of meaning, interpretation and translation. Rather, our only purpose is to familiarize a readership in contemporary Islamic philosophy and theology in a few broad strokes with the outline of a possible shift in focus a Ricoeurian perspective could bring to discussions about the translatability – and more specifically the nexus of materiality and meaning – of the Qur'an. In this very restricted sense, directed at a predominantly theological-hermeneutical discussion, we want to ask: how can Ricoeur help us to clarify “*What is lost or (gained) when the Qur'an is translated?*” As such our Ricoeurian attempt to clarify this question is in itself an experiment in intercultural hermeneutics and cross-cultural interpretation, introducing Ricoeur's phenomenological hermeneutics into the discourse of contemporary Islamic philosophy.

From interpretation to translation

Ricoeur's explicit thematization of translation in his later works builds on his understanding of text, discourse, meaning and interpretation in his earlier development of his phenomenological hermeneutics. Ricoeur himself worded this relationship between what can be called his “theory of meaning” and “theory of translation” in a discussion with Derrida as follows: “*This is what translation does. Then the problem is to know what we translate; what we translate is the discourse's meaning. You make it pass from one semiological system to another. What's transferred? The characteristics of meaning. If you, however, lack a theory of meaning, you can't construct a theory of translation*”

either."⁵

Moreover, this successive treatment is a reflection of Ricoeur's own intellectual trajectory. According to Davidson, who relies on Jarvelino's work, Ricoeur's intellectual trajectory has been the result of a successive development of three paradigms: symbol, text and translation. In each phase of this trajectory Ricoeur has relied on earlier mentioned notions and has built upon his earlier work: "*Each paradigm, on Jervolino's reading, comes after the previous one, but does not leave it behind, either. It retains a relation to what comes before by further developing and expanding the treatment of language contained in the preceding development.*"⁶

Our discussion will also follow the arch of this trajectory, thereby explaining key notions in Ricoeur's understanding of translation within the context of his broader hermeneutic phenomenology and its relevance for both the interpretation and translation of the Qur'an. The recurrent themes of "loss" and "gain" are thus also not limited to the notion of interlinguistic communication, but they also occur in the domain of intralinguistic communication. As will become clearer in the course of our discussion, these two notions of loss and gain are consequential to the use/realization of language within a single language, only to be further problematized and gain more dimensions in extension with the notion of translation among languages.

Translation from a traditional Islamic perspective

To truly understand the problem of translation from a traditional perspective in Islam, we need to understand it as a problem that crosses a variety of topics such as theology, aesthetics and literary criticism. But, one of the reigning notions in Islamic theology is the fact that a messenger is

⁵ Derrida citing Ricoeur: E. Pirovolakis, *Reading Derrida and Ricoeur: Improbable Encounters between Deconstruction and Hermeneutics* (New York: State University of New York Press, 2010). p. 173.

⁶ S. Davidson, "Ricoeur's Later Thought: From Hermeneutics to Translation and Back Again," *Philosophy Today* 57, no. 1 (2013): p. 61.

vindicated in his claim to be a messenger by means of a miracle, which is defined as a feat that breaks with the natural habits of things and cannot be imitated by ordinary men⁷. The theologian would claim that while many were a good physician, it was Jesus who broke nature's course through his raising of the dead and curing of the lepers. However, in the case of Muhammad, the claim is being made that *his miracle is the Qur'an*, for it was not medicine that was the center concern of his society, but literary excellence. As for Muhammad being a messenger, the argument goes that the Arabs were challenged to produce something similar to the Qur'an in literary excellence, but despite their magnificent skills in oratory and poetry, they failed to do so⁸. Since this challenge is unmet, the Qur'an is vindicated to be from God, and in turn Muhammad is proven to be a messenger.

What this means for the discourse on translation within a traditional framework is that a translation of the Qur'an will never be from the onset possibly equal or surpassing the Qur'an, because in a circular fashion, it would dissolve the claim on messengership as well as the fact that the Qur'an is the most excellent form of speech. Translation in this sense constitutes a major problem for theology, for the materiality of the text is considered to be divine in itself. This problem has also been called the "doctrinal obstacle"⁹, impeding translation and even bringing the consideration that its blasphemous. Moreover, the problem of equivalence, i.e. whether any produced translation be equal to the original (the Qur'an), becomes a theological problem: can man's writing

⁷ The validating character of a miracle, as well as it being supernatural can be read in al-Jurjani's definition of a miracle as "A matter that breaks with custom, calls for good and happiness, is connected to the claim of prophethood, whereof the purpose is to prove the veracity of the one who claims to be the messenger of Allah." See: Al-Sayyid al-Sharīf al-Jurjānī, *al-Ta'rīfāt* (Beirut: Dar al-kutub al-'ilmiyya, 2000). p. 217.

⁸ J. al-Suyuti, *Al-itqan fi 'ulum al-qur'an*, vol. 5 (n.p.: Majma' al-malak fahd li' tab'ati al-mushaf al-sharif 2005). p. 1877.

⁹ P. France, *The Oxford Guide to Literature in English Translation* (New York: Oxford University Press, 2001). p. 142.

equal that of God?

However, it's not a solemn theological issue but also one of aesthetics and literary criticism. To argue that the Qur'an is a miracle, unsurpassable, is not a satisfying proposition if it's not backed up with the necessary arguments. It's a miracle, but what about it is a miracle? One of the earliest theologians that dealt with this question and lay bare the quiddity of the Qur'an's miraculous nature (*i'jaz*) was al-Baqillani. He argued that the Qur'an was a miracle because it provided information on matters unseen (e.g. future events). Secondly, it was proclaimed by a messenger who was illiterate. Thirdly, the language use of the Qur'an: the beauty of its composition is so excellent that only the divine could have written it and not man¹⁰.

It is this last argument that al-Baqillani sets out to further expound upon by doing a literary critical analysis of the Qur'an in relation to other forms of Arabic discourse, such as poetry. After which, he makes the following conclusion: *"What a far cry there is between that to which man may aspire and what he must renounce in despair (i.e., the poetry of al-Buhturi and the Qur'an), between night and day, vanity and truth, the word of the Lord of the Worlds and the word of man."*¹¹

From this we can infer a few notions with regard to the problem of translation. The Qur'an constitutes the most excellent form of writing when it comes to the beauty of its composition, i.e. aesthetical finesse. The issue of equivalence revolves around the question whether the produced translation is equal in literary excellence. Hence, the problem of translation becomes a problem of literary criticism and to a certain extent of aesthetics.

There are certain problems to be found in the earlier mentioned forms of reasoning, one of them being the fact that a theological theory as a

¹⁰ M. Baqillani, *I'jāz al-Qur'ān* (Faggala: Maktaba Misr, 1994). p. 31-32.

¹¹ M. Baqillani, *A tenth-century document of Arabic literary theory and criticism*, trans. G. E. Von Grunebaum (Chicago: University of Chicago Press, 1950). p. 115.

framework for translation is very constrictive. Certainly, it's not difficult to see it to be a trap for bias and circular reasoning: it defines a priori the status of a translation, rather than asserting its status a posteriori. Moreover, as seen, it had become a doctrinal obstacle to advance the production of translation, which, as we indicated in the introduction, has become a necessity that can no longer be avoided. Also, those who do not believe in this doctrinal assertion will find no meaningful perspective on translation from within such a framework.

The literary critical approach, albeit from the same theological presupposition that the Qur'an can't be surpassed, still moves to an a posteriori judgment through a literary critical analysis of the work the Qur'an is compared to. However, that is the major problem of its approach because it sets out to understand the problem of equivalency not through an inter-linguistic analysis or general philosophy of language/meaning, but from the theological perspective of the Qur'an being the most beautiful speech, because it's a miracle. The only way thereafter to backup such a claim is to do a literary critical analysis of every known translation and every translation that is going to be produced, in order to verify such a claim. This, of course, is an absurd task. Furthermore, taking such an approach as a guideline will open another can of worms as to how objective such an analysis truly is, for what would constitute an objective means of measuring the beautiful composition of a sentence?

A Ricoeurian perspective can help us to free ourselves from this theological presupposition that acts as a constraint on the understanding of the issue of translation by setting out to understand the issue of translation from a general philosophy of language and translation. Furthermore, it can help us to understand the problem of translation without taking recourse to the field of aesthetics, avoiding thereby the problem of objectively measuring the beauty among works. Finally, since it doesn't rely on any theological presuppositions, it can provide a meaningful answer on the issue of translation to those who

don't believe in these doctrinal presuppositions.

Enter Ricoeur

What is at stake is thus this issue of equivalency from a traditional perspective, i.e. man's production can never be equal to God's work, hence a translation can never be equal to the Arabic Qur'an or surpass it. Furthermore, with such presuppositions translation means the necessary loss of the divine character of the text as well as its beauty. However, by taking recourse to Ricoeur's thought we can understand the problem of loss and gain from a different perspective: mainly from the perspective of losing and gaining the surplus of meaning through translating the Qur'an.

Because of the many layered character of Ricoeur's thought, we need to confine ourselves to a brief recapture of only two key-features of his understanding of language and meaning before we proceed to the shift in focus his understanding of translation could bring about.

Language as system and act, structure and event

Following Benveniste in his adaptation of the well-known Saussurian distinction between *langue* and *parole*, Ricoeur understands language as a system and act, structure and event¹², both of which, carry their respective traits. The system of a language is the system of signs containing all the possible words a language contains. Moreover, the system is fixed, atemporal and does not refer to any extralinguistic reality, it only refers "...to other items of the same system, thanks to the interplay of oppositions and differences constitutive of the system."¹³ The system of signs has no subject, it is in this sense "anonymous".

In contrast to the system of signs, the other side of language comprising

¹² P. Ricoeur, "Structure, Word, Event," in *The Conflict of Interpretations: Essays in Hermeneutics*, ed. D. Ihde (Evanston: Northwestern University Press, 1974), p. 95.

¹³ P. Ricoeur, *Interpretation theory : discourse and the surplus of meaning* (Fort Worth: Texas Christian University Press, 1976). p. 6.

of the act, embodies competent language use in order to realize discourse, i.e. create semantical entities through utilizing the system of signs, whereof the smallest entity is a sentence. Moreover, the creation of discourse, unlike the system of signs, is not finite, it is infinite to the extent of man's creativity. Furthermore, it is through realizing discourse that language finally gains a subject, temporal character as well as the ability to refer to an extralinguistic reality. To elucidate the latter with an example: while the pronoun "I" refers in and of itself (within the system) to "the one who speaks", it is through discourse, e.g. using it in a sentence on a certain occasion that it refers to the interlocutor as a subject, to an "I", and not to a simple string of words ("the one who speaks").

Since discourse is realized in time it's an event, therefore suspect to destruction when it's not inscribed: *"The sentence, we have seen, is an event: as such, its actuality is transitory, passing vanishing."*¹⁴ However, unlike the sentence the word *"...survives the transitory instance of discourse and holds itself available for new uses."*¹⁵ It is through the creative usage of a word within discourse that after the discourse the word returns to the system *"...with a new use-value-as minute as this may be..."*¹⁶

Another feature of the event is its dialectical relationship with meaning. When discourse is understood, it is not the event that is understood but its meaning: *"What is communicated in the event of the speech act is not the experience of the speaker as experienced but its meaning. The lived experience remains private, but its sense, its meaning, becomes public through discourse."*¹⁷ According to Ricoeur, this must necessarily be the case, otherwise something could not carry the same meaning that can be identified

¹⁴ Ricoeur, "Structure, Word, Event," p. 95.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ P. Ricoeur, *A Ricoeur Reader: Reflection and Imagination* (New York: University of Toronto Press, 1991). p. 4.

and reidentified¹⁸, for discourse as an event is realized “...temporally and in the present”¹⁹ and entails a “temporal phenomenon of exchange”²⁰.

The surplus of meaning

When discourse becomes text or scripture, the event is recorded, albeit with loss. The main features that are lost are the dialogical situation and the first-order references. In a normal dialogical situation one can verify through dialogue what the intentions of the speaker are, however with text this is not possible. Moreover, the possibility for any ostensive reference becomes lost, for in normal conversation: “*If we cannot point to the thing about which we speak, at least we can situate it in relation to the unique spatio-temporal network which is shared by the interlocutors*”²¹.

Translation can therefore never hope to capture the original event to a full extent; it will always partake in a new event, and be at a distance to the original instance of the discourse (event). In the words of Ricoeur: “*What writing actually does is fix not the event of speaking but the “said” of speaking, i.e., the intentional exteriorization constitutive of the couple “event-meaning.” What we write, what we inscribe is the noema²² of the act of speaking, the*

¹⁸ P. Ricoeur, “Hermeneutical Function of Distanciation,” in *Hermeneutics and the Human Sciences: Essays on Language, Action and Interpretation* (New York: Cambridge University Press, 1981), p. 135.

¹⁹ Ibid., p. 133.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid., p. 141.

²² Ricoeur, borrows this concept from Husserl, which comes to mean the full object of the intentional act of our consciousness (noetic acts), such as the illocutionary force of a discourse: “*Thus, by the meaning of the act of discourse, or the noema of the saying, we must understand not only the correlate of the sentence, in the narrow sense of the propositional act, but also the correlate of the illocutionary force and even that of the perlocutionary action, insofar as these three aspects of the act of discourse are codified and regulated according to paradigms, and hence insofar they can be identified and reidentified as having the same meaning.*” See: *ibid.*, p. 135.

meaning of the speech event, not the event as event."²³

This process of writing does not only bring about loss, but it also allows for new features to be gained: the semantic autonomy of the text as well as the second-order references that constitute the *world of the text*. Firstly, the semantic autonomy of the text allows the discourse to gain an audience of unlimited potential readers, as well as “explode the intention of the author”, because the inscribed discourse is no longer bound to a certain dialogical situation wherein the interlocutor converses with a specific audience. However, because of this distancing from the author as well as a specific audience, the meaning of the text is not behind the text, but *in front of the text*! For this reason in hermeneutics “...*the text must be unfolded, no longer towards its author but towards its immanent sense and towards the world which it opens up and discloses.*”²⁴

Through this distancing the text gains the ability to be interpreted in a manifold ways. While in a normal dialogical situation through verification and ostensive reference the possible ways of ambiguity, and therefore possible ways of understanding can be reduced, a text, because of a lack of the earlier mentioned features, i.e. semantic autonomy, allows for a manifold readings. This is the *surplus of meaning* that accompanies a text, which allows the text to project itself towards the future and transcend its own materiality.

To further elaborate on this notion: often times when we read a text, we stumble upon a word whereof the known meanings make no sense in the context given by the rest of the sentence when we apply a literal reading. To overcome this “semantical impertinence” we can utilize our imagination, which “...*conjoins two semantic fields, making what is predicatively impertinent at a*

²³ Ricoeur, *Interpretation theory : discourse and the surplus of meaning*: p. 27.

²⁴ Ricoeur, "The Task of Hermeneutics," p. 53.

literal level into something predicatively pertinent at a new (poetic) level."²⁵

By having done so we discover a *novel* dimension of meaning and a "...*hitherto unknown relation of meaning and a new dimension of truth...*"²⁶

However, as we had earlier mentioned our creative language use expands the structures of our language by the sheer fact that the word returns after the event to the system with an added meaning. Therefore, after we encounter the first instance of this word, the second time we encounter it, we rely on the secondary meaning we had to creatively construct and not on the first meaning we knew. However, the new value of the word does not only facilitate the reading of the earlier mentioned text, but all the texts that have been read or possibly can be read. Hence, a new reading of something that had been read earlier, can provide new meanings, enlarging the scope of the surplus of meaning that the text contains for us. It is in this sense that the text is projected unendingly towards the future, and it is in this sense that it transcends its own materiality.

Translation

Following though on Ricoeur's notion of the surplus of meaning a few crucial consequences for the (im)possibilities of translation in his view can now be drawn.

Firstly, there is no equivalency among languages, i.e. it's impossible to superimpose one language upon the other, not on the level of semiotics nor semantics²⁷. The foreign and the peculiar are irreducible to each other²⁸. To give an example from Ricoeur's lecture: Chinese has no tenses as for example

²⁵ R. Kearney, "Paul Ricoeur and the Hermeneutic Imagination," *Philosophy & Social Criticism* 14, no. 2 (1988): p. 118.

²⁶ T.M. Van Leeuwen, *The Surplus of Meaning : Ontology and Eschatology in the Philosophy of Paul Ricoeur* (Amsterdam: Rodopi, 1981). p. 94.

²⁷ Ricoeur, *On Translation*: p. 6.

²⁸ *Ibid.*, p. 10.

English has when it comes to verbs²⁹. What this in effect means, is the loss of a part of the *noema* of the meaning where the full meaning of something is intrinsically linked with its linguistic materiality, in the case of our example this would be loss of the intention of time. Theoretically, this can go both ways: it isn't restricted to a loss, but it can also entail an addition to the *noema* if the target language has no other means to render it except with an addition. However, equality of meaning will never be the case, where the equality of linguistic vehicles wherewith this meaning is carried isn't the case.

Secondly, we have no objective way wherewith we can verify equivalency, for "*...the dilemma is the following: in a good translation, the two texts, source and target, must be matched with one another through a third non-existent text.*"³⁰ To be able to objectively claim the validity of a translation, would necessitate a perfect translation already available wherewith it is compared, however since there is no such text, there can't be an objective way wherewith the correspondence of a translation is secured. The only recourse would be the critical reading of a few. However, they would face the same dilemma as they can't objectively verify their critical reading with the third text, i.e. the ideal translation³¹. We must therefore accept that "*...a good translation can only aim at a supposed equivalence that is not founded on a demonstrable identity of meaning.*"³² In the end we are left with the "*Fragile condition which accepts, in place of verification, only that work of retranslation.*"³³

The earlier mentioned irreducibility of the foreign to the familiar and vice versa, results in a resistance to translation, a sad reality a translator has to face from the onset of his work. At the very beginning the translator is already

²⁹ Ibid., p. 36.

³⁰ Ibid., p. 7.

³¹ Ibid.

³² Ibid., p. 22.

³³ Ibid., p. 10.

confronted with giving up the idea of an absolute translation. However, “...it is this mourning for the absolute translation that produces the happiness associated with translating.”³⁴ The reward awaiting the translator after giving up the idea of the absolute translation is the never-ending desire to translate: “When the translator acknowledges the irreducibility of the pair, the peculiar and the foreign, he finds his reward in the recognition of the impassable status of the dialogicality of the act of translating as the reasonable horizon of the desire to translate.”³⁵ Also, the translator will find his happiness in what Ricoeur calls *linguistic hospitality*: “...where the pleasure of dwelling in the other’s language is balanced by the pleasure of receiving the foreign word at home, in one’s welcoming house.”³⁶

A cursory reading would imply that “receiving the foreign word at home” is the mere absorption of lexical items into one’s language. However, there is another segment of Ricoeur’s lecture on translation which clarifies that the acceptance of the foreign word doesn’t entail the mere copying of lexical items wherewith one’s own language is altered (e.g. our usage of *kosher*, despite it being a Hebrew word), but it means the alteration of the configuration of the “home language” through the addition of meaning to already available lexical items. Ricoeur elaborates his point through a working example: the work of the French Sinologist Francois Julien.

In his study Julien comes to the conclusion that Chinese is the “absolute other” of Greek, because for example there are no such things as verb tenses in Chinese, because “...*Chinese does not have the concept of time worked out by Aristotle...*”³⁷ Yet, Julien knows how to speak in French about “what there is” in Chinese. Instead of speaking about time, he spoke of the seasons, occasions, roots and leaves, springs and incoming tides. Thus, he

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid., p. 36.

constructed something which Ricoeur calls “comparables”. In the end he managed to create a glossary out of these comparables. What is noteworthy is the fact that Julien created thereby equivalents, meaning he didn’t *presuppose* equivalent words and therefore the *a priori* self-sufficiency of his language, but he promoted certain words to the rank of equivalents by removing them from their normal usage and context³⁸. In essence this meant the opening of his own language to the foreign, hence the term linguistic hospitality.

With the construction of comparables Ricoeur believes to have provided a different paradigm relating to the problem of translation. This new paradigm proposes to abandon the translatable-untranslatable paradigm for a faithfulness-betrayal³⁹ paradigm. Within this paradigm we can understand the translation process to embody grandeur and risk, betrayal and appropriation: “*Grandeur of translation, risk of translation: creative betrayal of the original, equally creative appropriation by the reception language; construction of the comparable.*”⁴⁰

Translation and the surplus of meaning

At last we have come to the moment wherein we can tie the notion of the surplus of meaning to the notion of linguistic hospitality. Firstly, linguistic hospitality entails the altering of the configuration of one’s language in a way wherewith already available words are provided with an added meaning gained from the creation of the comparable. In a very complex manner this provides a *new futurity* to all works written wherein a word is used whose polysemy has grown thanks to the creation of the comparable, for the semantic autonomy of the text allows for full utilization of polysemy in interpretation, thereby providing more meanings. This allows for new works to be created that transcend the original language and its culture, but it also allows for culture

³⁸ Ibid., p. 37.

³⁹ Ibid., p. 14.

⁴⁰ Ibid., p. 37.

(literature, symbols, etc.) to be reread in new possible ways. In the case of new works, authors will be able to utilize within their poetic strategy the ambiguity that accompanies the usage of polysemic words whose value has come to be extended through translation, in order for audiences to discover new relations of meaning. As for traditional literature, this will be reread from a language that has been re-configured through translation, allowing it to gain new possible readings.

However, as we had earlier mentioned the grandeur of translation and its creative appropriation find their equivalents in the risk and betrayal of the original. To further elaborate this with regard to the translation of the Qur'an, the following is a straightforward example wherein we betray the Qur'an by taking away the surplus of meaning, by reducing it through the inability to also appropriate the ambiguity in the target language, namely: verse 14:4⁴¹ (with its possible modalities of meaning). The first possibility would translate into English as follows: "...God gives guidance to whomever He wills, and leads astray whomever He wills." The second possibility would be: "...God gives guidance to everyone who desires so [i.e. desires guidance], and God leads astray everyone who desires so [i.e. desires a deviant track]." While the first possibility reeks of determinism, the second one considers God's will to run parallel with human volition. These interpretations are possible because the ostensive reference has been lost, there is no being-in the dialogical situation anymore because the event has already passed, therefore the subject that "wills" in the sentence can refer to God but also to "everyone" in the original language. Both are probable. However, in translation one of the two tracks is necessarily chosen because of the inability of the source language to retain the ambiguity.

وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ، لِيُبَيِّنَ لَهُمْ فَيُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ
وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ①

⁴¹ Qur'an 14:4:

Therefore we can conclude that in this case the surplus of meaning of the original is lost to the reader of the translated version.

Conclusion

From a traditional Islamic perspective, the issue of translation is guided by the reality that precedes the text. The text, coming from God, is considered in all of its materiality to be divine. This leads to an impasse, where a dire need exists for the production of translations. However, by reliance upon a Ricoeurian perspective, the issue of translation has moved from a focus on what is behind the text, to what lies in front of the text, i.e. the surplus of its meaning. The earlier mentioned impasse is thereby solved; however the success of a translation remains on the balance of a wager.

Translating the Qur'an means a possible gain of a surplus of meaning as well as the loss thereof. It is a wager that the translator has to undertake, whose creative appropriation or betrayal of the Qur'an will determine the outcome of this wager. There is non-equivalency among languages, hence a translator can never expect his language to a priori accommodate the full meaning of what is to be translated. Moreover, a translator cannot verify the absolute validity of his translation. Therefore, a translator must accept the loss of the absolute translation, but will gain with this a never ending horizon of possible future translations.

If the translator is able to creatively appropriate the Qur'an, i.e. open up his own language through the creation of discourse (translation) that relies on the construction of "comparables", then he will be able to enlarge his own language, extending the value of the already available lexical items (linguistic hospitality). Through this process, the translator will enlarge the possible readings of all of his native literature, for the extended polysemy is a possible drive for new readings of extant works, enabling a new futurity concerning the surplus of its meaning. Moreover, it also enlarges the possible ways of creating new discourse, especially texts that rely on a poetic strategy that utilizes the full polysemy of words.

On the other hand, there is also the risk of losing the surplus of the meaning of the Qur'an. This was demonstrated according to an example, wherein the ambiguity of the original text, the drive behind the surplus of its meaning, was erased by the transference of the original to a translation. The translation necessarily took one possible track of meaning the original contained, because of the limitation of its own language. In effect, the translation had to pay the price of losing a possible reading that the original did contain, and had therefore to forego the surplus of meaning the original embodied.

Bibliography

al-Jurjānī, Al-Sayyid al-Sharīf. *Al-Ta'Rīfāt*. Beirut: Dar al-kutub al-'ilmiyya, 2000.

al-Suyuti, J. *Al-Itqan Fi 'Ulum Al-Qur'an*. Vol. 5, n.p.: Majma' al-malak fahd li' tab'ati al-mushaf al-sharif 2005.

Baqillani, M. *I'Jāz Al-Qur'ān* Faggala: Maktaba Misr, 1994.

———. *A Tenth-Century Document of Arabic Literary Theory and Criticism* [in English]. Translated by G. E. Von Grunebaum. Chicago: University of Chicago Press, 1950.

Davidson, S. "Ricoeur's Later Thought: From Hermeneutics to Translation and Back Again." *Philosophy Today* 57, no. 1 (2013): 61-71.

France, P. *The Oxford Guide to Literature in English Translation*. New York: Oxford University Press, 2001.

Kearney, R. "Paul Ricoeur and the Hermeneutic Imagination." *Philosophy & Social Criticism* 14, no. 2 (April 1 1988): 115-45.

Mustapha, H. "Qur'an (Koran) Translation." In *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, edited by M. Baker. New York: Taylor & Francis, 2013.

Pirovolakis, E. *Reading Derrida and Ricoeur: Improbable Encounters between Deconstruction and Hermeneutics*. New York: State University of New York Press, 2010.

Ricoeur, P. "Hermeneutical Function of Distanciation." Translated by J.B. Thompson. In *Hermeneutics and the Human Sciences: Essays on Language, Action and Interpretation*. New York: Cambridge University Press, 1981.

———. *Interpretation Theory : Discourse and the Surplus of Meaning* [in English]. Fort Worth: Texas Christian University Press, 1976.

———. *On Translation*. New York: Routledge, 2006.

———. *A Ricoeur Reader: Reflection and Imagination*. New York: University of Toronto Press, 1991.

———. "Structure, Word, Event." In *The Conflict of Interpretations:*

Essays in Hermeneutics, edited by D. Ihde. Evanston: Northwestern University Press, 1974.

———. "The Task of Hermeneutics." Translated by J.B. Thompson. In *Hermeneutics and the Human Sciences: Essays on Language, Action and Interpretation*. New York: Cambridge University Press, 1981.

Van Leeuwen, T.M. *The Surplus of Meaning : Ontology and Eschatology in the Philosophy of Paul Ricoeur* [in English]. Amsterdam: Rodopi, 1981.

TRAIT MINDFULNESS AND SMOKING IN TURKISH UNIVERSITY STUDENTS: THE MEDIATING EFFECTS OF DEPRESSION, ANXIETY AND STRESS

Ömer Faruk CANTEKİN¹

The purpose of this study is to investigate the relationship between trait mindfulness and smoking among Turkish university students, as well as the role of depression, stress and anxiety as mediators in this relationship. The study sample was composed of 171 students, 75 % female and 25 % male. The data were collected using Mindful Attention Awareness Scale (MAAS) and Depression, Anxiety, and Stress Scale (DASS). Data analysis was based on a path analysis with a dichotomous outcome. It was found that mindfulness had a direct effect on smoking and anxiety partially mediated this effect. It was also found that high levels of mindfulness were negatively associated with low levels of depression, stress, and anxiety. Findings suggest that heightening the level of mindfulness among university students may indirectly reduce cigarette smoking through lowering their level of anxiety.

Keywords: Trait mindfulness; smoking; mediation; depression; anxiety; stress; path analysis; dichotomous outcome

Introduction

Originating in Buddhist philosophy (Gunaratana, 2002) and adapted and popularized with the efforts of Mark Williams and Jon Kabatt-Zin, among

¹ Dr., Academic Writing Application and Research Centre, Gazi University, Ankara, Turkey, cantekin@gazi.edu.tr

others, mindfulness practices are so widespread in the west that big corporations such as Google (with Search Inside Yourself) promote mindfulness practices for their employees, that universities in the UK (Oxford and Exeter Universities) have research centers and programs for mindfulness, and that there are online programs like www.bemindfulonline.com, teaching general public mindfulness practices. Moreover, there has been a growing research interest in mindfulness in the past few decades both as a psychological construct and as a form of a clinical intervention (Keng et al., 2011; Chiesa, 2013) because mindfulness has been shown to be positively associated with mental health (Mandal et al, 2012), higher levels of life satisfaction, vitality, self-esteem, optimism (Brown and Ryan, 2003), and positive emotion (Miners, 2008) and to be negatively associated with depression (Brown and Ryan, 2003; Williams et al., 2007; Cash and Whittingham, 2010), social anxiety (Brown and Ryan, 2003; Rasmussen and Pidgeon, 2011), stress (Palmer and Rodger, 2009; Chiesa, and Serretti, 2009; Williams and Penman, 2011; Greeson, Toohy, and Pearce, 2015), negative emotion (Miners, 2008), and less nicotine dependency (Vidrine et al., 2009). Contributing to the literature, this study focuses on the relationship between trait mindfulness and smoking, as well as depression, anxiety, and stress as mediators in this relationship in a sample of Turkish university students. It is believed that shedding light on this relationship would help design and delivery of the psychological counselling and cessation programs targeting university student populations.

Mindfulness

Mindfulness can be defined as “an awareness that merges through paying attention on purpose, in the present moment, and nonjudgmentally to the unfolding of experience moment by moment” (Kabat-Zinn, 2003, p.145). It involves directing attention through self-regulation and adopting a specific orientation toward one’s experiences (Bishop, et al., 2004). Trait mindfulness,

also referred to as dispositional mindfulness, refers to the level of mindfulness a person has during daily activities and is different from state mindfulness which can be acquired through mindfulness meditation practices (Cahn and Polich, 2006). It can be conceived “as a trait-like variable, reflecting the extent to which people naturally orient their attention and awareness towards ongoing, moment to moment experiences and bring attitudes of acceptance, self-compassion and non-judgment to these” (Crane, et al., 2010, p, 206). Therefore, the present study considers mindfulness as a trait.

There is a large body of interventional research examining levels of mindfulness; however, there are not many studies into “dispositional mindfulness in non-treatment seeking samples” (Murphy et al., 2012). Further, there is “a main gap in mindfulness research, which is a lack of understanding of the mechanisms linking trait mindfulness to health behavior in naturalistic contexts” (Black et al., 2012). Specifically, there are only a few studies into trait or dispositional mindfulness and its relationship with such variables as smoking in (undergraduate) samples in Turkey. Given the increasing importance of mindfulness-based practices in education and for educators (see for detailed events and practices: <http://www.mindfuled.org> and <http://www.mindfulschools.org>), the current study contributes to understanding trait mindfulness in a different cultural context from western countries and seeing whether it could be associated with the psychological states of undergraduate students in Turkey.

Mindfulness Research in Turkey

Although contemporary interest in mindfulness is on the increase in Turkey (Catak and Ogel, 2010; Ozyesil and Ogel, 2014; Ogel et al., 2014; Celik and Cetin, 2014; Demir, 2015; Korukcu and Kukulcu, 2015), it has been quite a new area of research interest in Turkey, so the number of studies is limited with these recent studies, conducted directly on mindfulness and its relationship with

other variables. Some of these studies give the theoretical background of the concept of mindfulness and describe mindfulness-based practices (Catak and Ögel, 2010; Körükçü and Kukulcu, 2015), while the others are correlation and intervention studies. Conducted with non-clinical samples of undergraduate students, one correlational study aimed to determine if the university students' mindfulness and five factor personality traits scores predict their self-compassion levels with the result that mindfulness significantly predicts self-compassion (Ozyesil, 2011); another study investigated the role of mindfulness and self-consciousness on interpersonal conflict resolution approaches (Celik and Cetin, 2014) and found that mindfulness and sub-dimensions of the self-consciousness as internal state awareness, style consciousness, appearance consciousness and social anxiety have significant roles in the positive and constructive conflict resolution processes. Performed with a clinical sample, another study investigated the factors affecting mindfulness and the role of mindfulness on addiction with the conclusion that despite the significant differences between the levels of factors known to have an effect on mindfulness, including metacognition, repression, impulsivity and physical problems, between groups, there was no significant difference of mindfulness level observed in both the addicted and non-addicted groups (Ogel et al., 2014). The other study set out to see if there was a relationship between mindfulness and coping styles (self-confident approach, optimist approach, self-blame approach, submissive approach and social help searching approach) with depression, anxiety and stress symptoms and found that mindfulness predicted depression, anxiety, and stress (Ulev, 2014). The rest two studies are intervention studies using mindfulness-based therapies. One of them aimed to assess the effectiveness of a mindfulness and acceptance based program for reducing the perceived stress and test anxiety of the university students and the program was found to be effective on reducing the perceived stress and test anxiety (Ozyesil and Ogel, 2014). The other study aimed to assess the

effectiveness of a mindfulness-based cognitive therapy program considering depression level of individuals and found that depressive symptoms of participants' significantly decreased regarding depression scores (Demir, 2015). Consequently, the present study aimed to look at the relationship between trait mindfulness and smoking as well as the possible mediating roles of depression, anxiety and stress in Turkish undergraduate students using path analysis with a dichotomous outcome. This aim helps to bridge the main gap in mindfulness research, concerning how trait mindfulness is associated with psychological disorders as such and smoking in a non-clinical and non-mediating sample.

Smoking, University Students and Mindfulness

Smoking is one of the leading causes of health problems and deaths in the world. It was estimated that 1.3 billion people in the world smoked cigarettes or tobacco-related products (Guindon and Boisclair, 2003). According to World Health Organization's updated fact sheet (July 2015), tobacco kills up to half of its users; it kills around 6 million people each year; more than 5 million of those deaths are the result of direct tobacco use while more than 600 000 are the result of non-smokers being exposed to second-hand smoke; and nearly 80% of the world's 1 billion smokers live in low- and middle-income countries (WHO, 2015). It is also indicated in the report that smokers are in need of help to quit. On the other hand, the great majority of smokers (88%) start smoking before the age of 18, and 99% of them before the age of 26 (US Department of Health and Human Services, 2012). Finally, many of the chronic diseases linked with smoking are more widespread among the people who begin smoking early in life (Peto, 1986).

Current smoking rates in Turkey are appalling. Research has shown that 62,8 % of the males over 15 and 24,3 % of the females over 15 smoke. 43,6 of the general Turkish population smoke. Moreover, it is interesting to note that the more education people receive, the more likely they are to smoke in Turkey.

26 % of those who do not go to school smoke, while 47 % of the primary school graduates, 52 % of the secondary school graduates, 45% of the high school graduates, and 59 % of the university graduates smoke. Categories by profession are: 44 % of the medical doctors, 51 % of the teachers and 64 % of the journalists smoke. A final concern is about the starting age for smoking. 10 % of the smokers start after they are 19 and 5 % of them start after the age of 24, which implies that the children and young adults are the groups at risk (SSV, 2015). Global Adult Tobacco Survey (GATS) Turkey in 2012 also shows that approximately 11.1 million men and 3.6 million women are smokers in the country. Among all adults, 23.8% are daily smokers and 3.3% are occasional smokers. The daily smoking prevalence rate among men is higher than women (37.3% vs. 10.7%) (GATS, 2014).

Smoking is one of the usual health problems of university students (Basen-Engquist, Edmundson, and Parcel, 1996). University students relate smoking with their psycho-social life experiences (Yazici, 2002). Smoking is common among university students in Turkey and the smoking rate among university students is reported to range from 22.5 % to 81.8 % (Boyacı et al., 2003; Ceylan, Yanik, and Gencer, 2005; Ozcan, Durukan, and Gulmez, 2012).

Living in a biological and social period of transition, university students are susceptible to smoking due to a number of reasons. Studies have shown that university students smoke because of stress, boredom, loneliness, social influence, curiosity, pretension, problems encountered, sadness, efforts to deal with responsibilities, living away from family, and with the aim of increasing self-esteem and self-confidence, to get rid of boredom, and harm themselves after a traumatic experience (Boyacı et al., 2003; Ceylan, Yanik, and Gencer, 2005; Talay, Kurt, Tug, 2008; Vatan, Ocakoglu, and Irgil, 2009; Ulukoca, Gokgoz, and Karakoc, 2013; Kop, Culduz, Kaspar, and Sencan, 2015).

A study asked university students how they felt after smoking and found that they felt relaxed at varying degrees (Kop, Culduz, Kaspar, and Sencan,

2015), which shows that they use smoking as a way to cope with difficult situations as a coping or avoidance strategy. In the short run, smoking seems to help diminish the level of stress or other psychological problems, but when employed as a coping strategy, addiction may develop and thus detrimental effects on physical and psychological health. Further, research has shown that nicotine dependency is more common among those with depressive or anxiety disorders (Cilli and Kaya, 2003).

Defined as an enhanced attention to and awareness of present moment experience (Brown and Ryan, 2003), mindfulness “is one protective characteristic that may play a role in cigarette smoking behaviour as it appears to be positively associated with affect regulation competencies” (Black et al., 2012, p.418). In addition, social cognitive theory emphasizes that thoughts, feelings and actions are all associated with smoking (Yazici, 2002). Consequently, if a smoker is in the habit of identifying themselves with their thoughts and they believe that smoking helps them to cope in some way, they probably continue to smoke. At this point, mindfulness as a strategy to separate the perceived self and the emerging thoughts may help such regulation. There has been recent research into the roles of mindfulness in the context of nicotine addiction and smoking cessation with preliminary success (Rogojanski, Vettese, and Antony, 2011). They emphasize the role and effectiveness of mindfulness in coping with smoking cravings (Bowen and Marlatt, 2009).

Depression, Anxiety, and Stress among Undergraduate Students in Turkey

The youth of university mean future for a country as they will be the decision-makers of the [social and political] affairs in the country (Yazıcı, 2003). University life is a period of transition (Arthur and Hiebert, 1996), usually coincides with late adolescence and early adulthood, in which the young are still searching for values and trying to build their philosophies of life with

severe psychological problems encountered during this phase of life (Gectan, 1997). Mental difficulties start to emerge in this period (Lynch et al., 2011). Specifically, Turkish university students are reported to have such psychological problems during their university education as boredom, pessimism, aversion, speaking anxiety, problems in relationships tension, high level of anxiety, sleeping disorders, emotional indecisiveness, maladaptation, sadness, obsessive and addictive behaviors, and feeling of guilt (Yesilyaprak, 1986; Ozguven, 1990; Guler, 1996).

Depression refers to is an affective disorder which manifests itself as high level of emotional, cognitive and physical difficulties (Blackburn, 1992) and is seen as an affective or anxiety disorder that necessitates psychiatric hospital admission (Hjerl, Karen et al, 2004). It is a state that triggers the sense of losing balance. Further, depression is a neurotic disorder, a pathological situation that includes emotional imbalance (Saricaoglu and Arslan, 2013) caused by such psycho-social factors as financial problems, family and work related problems, losing job or status, losing a loved one, serious physical problems, and humiliation (Tuzcuoglu and Korkmaz, 2001). The typical symptoms of depression are pessimism, despair and hopelessness, feelings of guilt, difficulties in social skills and relationships, and cognitive disorders (Koknel, 1989).

Defined as the indistinctive physical or psychological response to stimuli perceived as a threat commonly as a result of misinterpretation (Simsek, 1999; Akgemci, 2001), stress is one of the major problems of today's life. It may be caused by a large number of factors which depend on the social, physical and psychological conditions of the person suffering from stress. Further, it brings about such health problems as hearty disease, migraine, ulcers, depression, abstinence, and workplace accidents, burnout, anxiety and sleeping disorders, alcohol and substance use and abuse, smoking, and aggressiveness (Doğan and Eser, 2013).

Depression, stress and anxiety are facts of university life and have negative effects on university students. First of all, depression is one of the major problems of Turkish university students (17-23% of the general university student population experience depression, Ozbay, 1997). It has a significant negative effect on learning, study habits, and attitudes toward studying (Aydın, 1989), decreasing cognitive performance (Yuksel, 1984). Secondly, stress, caused by such sources as academic, social and those concerning adaptation in university settings in Turkey, is another psychological discomfort. Stressed university students may not want to attend classes, form healthy relationships with lecturers, have enough time for hobbies and interests, have helpful guidance on education at university, and have low life satisfaction, may have difficulty in studying, fail the tests, feel uneasy at university, have problems in making friends, feel lonely, experience problems with family, have financial problems, and face the obligation to obey too many rules (Kocacık, 1988; Çağlar, 1990; Bayhan, 2003; Doğan and Eser, 2013). University students refer to such negative feelings as long duration of boredom, anxiety, sadness and tension, feeling depressed and tense and define it as a combined result of the factors in social life which place a lot of pressure on themselves (Deniz and Yılmaz, 2005). Finally, because university students experience physical and psychological changes in their personal developmental processes, they exhibit symptoms of anxiety during their university education (Bozkurt, 2004). Due to uncertainty brought about by the new conditions for the freshmen and uncertainty about the prospective work and life conditions for the seniors, anxiety emerges along with adaptation problems (Deniz and Sümer, 2010). In addition, anxiety might be about something specific like test anxiety, speaking anxiety, social anxiety, or types of phobias. University students level of anxiety is affected by gender, the monthly income of their parents and the levels of their satisfaction with the education they receive (Yılmaz et al., 2014), a grave concern about unemployment after university (unemployment anxiety) (Dursun

and Aytac, 2009).

It is important to learn how to cope with such negative feelings, emotions, thoughts and behaviors at this stage in life because, with graduation, most of the students start professions, in which they, with more responsibilities of adult life, are likely to face more stressful situations, and they may not be able to spend enough time and effort to learn to deal with such psychological problems as depression, stress and anxiety. However, university students rarely receive preventive psychological health care and are among groups at risk in terms of psychological health (Ozkurkcugil, 1999). As a result, they are vulnerable to such addictions as smoking, drinking and substance use.

Methodology

Participants

Participants were 171 undergraduate university students, 42 males (25 %) and 129 females (75 %) randomly selected from the student population at the Faculty of Sciences at a big university in Ankara in Spring semester, 2015. They participated in the study by completing the scales online. Informed consent was obtained from all participants prior to completing the scales. The data about gender and smoking behavior were collected with closed-ended questions (gender: 1-female; 2-male; smoking: 0-non-smoker; 1-smoker), and the data for mindfulness and depression, stress and anxiety levels were collected through the following scales.

Scales

Mindful Attention Awareness Scale (MAAS)

One of the most widely used questionnaires in mindfulness studies is *The Mindful Attention Awareness Scale (MAAS)* (Chiesa, 2013), developed by Brown and Ryan (2003). It is a 15-item, 6-point Likert scale (1 = *almost always* to 6 = *almost never*) designed to assess participants' frequency of mindfulness over time, specifically the presence or absence of attention to and awareness of

what is happening in the present moment (Brown and Ryan, 2003). The MAAS assesses how mindful individuals are in their everyday lives. Thus, it is a scale for the general adult population that does not require a specialized meditation- or mindfulness-specific vocabulary (Brown and Ryan, 2003). The MAAS can be used in studies with non-meditators (Palmer and Rodger, 2009). Participants' responses on each item are summed to create a total score. Sample items include "I rush through activities without being really attentive to them" and "I find myself doing things without paying much attention." A high score indicates a high degree of trait mindfulness. Cronbach alphas for the MAAS range from .80 to .87 across samples (Brown & Ryan, 2003). In the present study, the Turkish version of MASS, translated and adapted by Ozyeşil, Arslan, Kesici and Deniz (2011), was used to collect data for the identification of the mindfulness levels of the participants. They found the Cronbach alpha was .80 in their study. In the present study, the Cronbach alpha was .89.

Depression Anxiety Stress Scales (DASS)

Developed by Lovibond and Lovibond (1995), the DASS is a set of three self-report scales, each subscale having 14 items. The 42-item questionnaire is designed to measure three negative emotional states -stress (DASS-S), anxiety (DASS-A) and depression (DASS-D). The Likert scale ranges from 0 (did not apply to me at all) to 3 (applied to me very much, or most of the time). Scores for Depression, Anxiety and Stress are calculated by summing the scores for the relevant items. High score shows that the participant has problems in the area measured. The Depression scale measures dysphoria, hopelessness, devaluation of life, self-deprecation, and lack of interest/involvement, anhedonia, and inertia. The Anxiety scale measures autonomic arousal, skeletal muscle effects, situational anxiety, and subjective experience of anxious affect. The Stress scale is about the levels of chronic non-specific arousal. It measures difficulty relaxing, nervous arousal, and being easily upset/agitated, irritable/over-reactive and impatient. As the essential development of the DASS was carried

out with non-clinical samples, it is suitable for screening normal adolescents and adults (Lovibond, 2014). The translation and adaptation of the DASS into Turkish was carried out by Akin and Cetin (2007). Recommended cut-off scores for conventional severity labels are as follows (Lovibond & Lovibond, 1995):

Table 1. Cut-off Scores for DASS

Labels	Depression	Anxiety	Stress
Normal	0-9	0-7	0-14
Mild	10-13	8-9	15-18
Moderate	14-20	10-14	19-25
Severe	21-27	15-19	26-33
Extremely Severe	28+	20+	34+

The Cronbach alpha for the whole scale was calculated as .89, and .90, .92, and .92 for depression, anxiety, and stress, respectively. In our study, the Cronbach alpha for the whole scale was calculated as .96, and .93, .89, and .91 for depression, anxiety, and stress, respectively.

Data Analysis Strategy

Data analysis was based on a path analysis with a dichotomous outcome to test the mediating effects of depression, stress, and anxiety on smoking. Logistic regression and linear regression analyses were used to obtain path coefficients. The path analysis did not contain gender because t-test results suggested that the measurements did not vary according to gender. The assumptions of normality, linearity, homogeneity of variance required for all the analyses above were statistically tested and it was concluded that all the assumptions were met.

As the outcome (smoking) was binary, STATA for binary mediation was used for mediation analysis. The steps suggested by Baron and Kenny (1986) were used in testing the mediator variables. Mediation is said to exist if the

following criteria are met: (a) the predictor (mindfulness) has a significant direct effect on the outcome (smoking); (b) the predictor (mindfulness) has a significant effect on the mediators (anxiety, depression, stress); (c) the mediator (anxiety) predicts unique variance in the outcome (smoking); and (d) the direct effect from the predictor (mindfulness) to the outcome (smoking) is significantly reduced after controlling for the indirect effect produced by the mediator (anxiety).

Data analysis was carried out using STATA/SE 12.0, and the results were considered to be significant at .05 level.

Results

The present study examined the relationship between trait mindfulness and smoking as well as the mediating roles of depression, anxiety, and stress in this relationship in a sample of undergraduate students in Turkey. It was found that high level of mindfulness was negatively associated with smoking and anxiety partially mediated this effect. It was also found, as predicted, that mindfulness was negatively associated with depression, anxiety, and stress. A 1-point increase in the total mindfulness score would bring about .19-point decrease in depression score, .23-point decrease in stress score, and .23-point decrease in anxiety score.

Table 2. Comparison of the scale scores in terms of gender

Variables	Gender	N	Mean	SD	KS	t	P
Mindfulness	Male	42	67.14	14.73	.10	-.95	.35
	Female	129	69.00	9.58	.09		
Anxiety	Male	42	12.95	8.24	.14	1.11	.27
	Female	129	11.43	7.53	.12		
Depression	Male	42	13.88	8.81	.14	.77	.44
	Female	129	12.64	9.09	.15		
Stress	Male	42	17.43	7.92	.14	.33	.74
	Female	129	16.95	8.35	.09		

KS: Kolmogorov-Smirnov Test Statistic

Kolmogorov-Smirnov Test results show that the scores in gender groups were normally distributed ($p>.05$). Mindfulness score for males was 67.14 and 69.00 for females. Though females had a slightly higher score than males, it was not a statistically significant difference ($p>.05$). Anxiety, depression, and stress scores were not statistically significant according to gender ($p>.05$). Considering the levels of anxiety, depression and stress, both female and male students had anxiety at a moderate level, depression and stress at mild levels.

Linear and logistic regression procedures were employed to examine the mediating effects of anxiety, depression, and stress between mindfulness and smoking. The steps for mediation with the results of the analysis are illustrated in Table 3.

Table 3. The steps for mediation

Steps	Outcomes	Predictors	B	Standard B	SE	Test Value	P
1	Smoking	Mindfulness	-.09	-.50	.21	-4.42 ^a	.00
2	Anxiety	Mindfulness	-.23	-.37	.04	- 5.21 ^b	.00
	Depression	Mindfulness	-.19	-.23	.06	- 3.07 ^b	.00
	Stress	Mindfulness	-.23	-.33	.05	- 4.64 ^b	.00
3	Smoking	Mindfulness	-.08	-.37	.02	-3.24 ^a	.00
	Smoking	Anxiety	.20	.57	.06	3.48 ^a	.00
	Smoking	Depression	-.06	-.25	.04	-1.54 ^a	.12
	Smoking	Stress	-.01	-.03	.05	-.20 ^a	.84

^a Wald test ^b t test

It was found that depression and stress had no significant effect on smoking ($p>.05$). On the other hand, other effects were statistically significant. Firstly, mindfulness was found to be negatively associated with smoking. In other words, there was a negative correlation between mindfulness level and smoking, which shows that any increase in mindfulness level would bring about a decrease in the rate of smoking. Secondly, anxiety was found to be positively

associated with smoking. With increased anxiety, students were likely to smoke more. Thirdly, mindfulness was found to be negatively correlated with depression, anxiety, and stress. Any increase in the level of mindfulness would bring about decreases in the levels of depression, anxiety, and stress. To analyze the mediating effects of anxiety, depression, and stress, path coefficients were calculated and the path coefficients are given in the Standard B column in Table 1. They are illustrated in Figure 1.

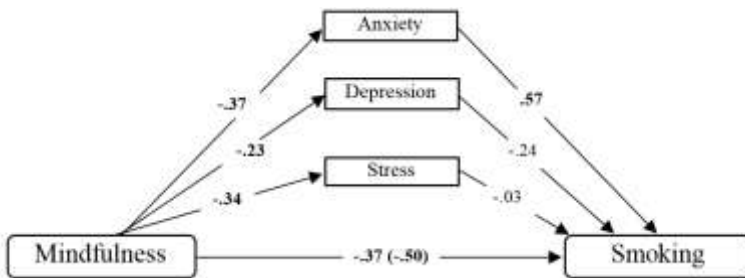

Figure 1. Path coefficients for the effects of mindfulness on anxiety, depression, and stress

The path coefficient between the independent variable (mindfulness) and dichotomous outcome (smoking) was found to be $-.50$ ($p < .01$); however, it was reduced to $-.37$ ($p < .01$) by the mediating effect of the mediator variable (anxiety). Still, this correlation coefficient ($-.37$) was statistically significant, suggesting that anxiety was a *partial mediator* in the correlational relationship between mindfulness and smoking.

Discussion

The study aimed to assess the relationship between trait mindfulness and smoking, investigating the mediating effects of depression, anxiety and stress in Turkish undergraduate students, using a path analysis with a dichotomous outcome. It was found that mindfulness had a direct effect on smoking and

anxiety partially mediated this effect. However, depression and stress were found not to have a mediating role between mindfulness and smoking. It was also found that high levels of mindfulness were negatively associated with low levels of depression, stress, and anxiety, as predicted.

Contrary to the literature which suggests depressive symptoms are predictive of heavy smoking (Escobedo et al., 1998), this study found that depression and stress had no significant effect on smoking ($p > .05$), probably because of the (mild) level of the depression felt by the participants. On the other hand, depression may cause addictions other than smoking as well, which was beyond the scope of this study.

Mindfulness was found to be negatively associated with smoking. In other words, there was a negative correlation between mindfulness level and smoking, which shows that any increase in mindfulness level would bring about a decrease in the rate of smoking. This adds to the current literature on the relationship between trait mindfulness and smoking. Investigating in what way trait mindfulness might influence adolescent cigarette smoking frequency through its effect on depressive affect, anger affect and perceived stress mediators, Black et al. (2012) found that there was a negative correlation between mindfulness and adolescent smoking behaviour and negative affect and perceived stress were the mediators. That is, "trait mindfulness might indirectly reduce smoking frequency by its attenuating effect on negative affect and perceived stress indicators." In the present study, the mediator was anxiety. Anxiety was found to be positively associated with smoking. With increased anxiety, students were likely to smoke more. Thus, it can be concluded that trait mindfulness could indirectly diminish smoking frequency among university students by its attenuating effect on anxiety.

Mindfulness was found to be negatively correlated with depression, anxiety, and stress, as predicted, because it is theoretically and clinically shown to work to reduce depression (Brown and Ryan, 2003; Williams et al., 2007;

Cash and Whittingham, 2010), social anxiety (Brown & Ryan, 2003; Rasmussen and Pidgeon, 2011), stress (Palmer and Rodger, 2009; Chiesa, and Serretti, 2009; Williams and Penman, 2011; Greeson, Toohey, and Pearce, 2015), negative emotion (Miners, 2008), and nicotine dependency (Vidrine et al., 2009). In this respect, the present study confirms the negative correlational relationship between mindfulness and depression, anxiety, and stress. What is new about this result is that this is the case for a sample of non-treatment seeking Turkish university students. This is of great significance for the prospective mindfulness practices, both formal and informal, in Turkey as it emphasizes the role of mindfulness and anxiety in relation to smoking in this type of samples.

This study is the first to suggest anxiety was a *partial mediator* in the correlational relationship between trait mindfulness and smoking. Considering the transitional nature of the period the university students go through, their level of anxiety (moderate) was understandably higher than their levels of depression (mild) and stress (mild). University students may not have enough experience to deal with the responsibilities and situations they newly encounter and thus may not have developed effective psychological strategies to manage difficult situations, all of which bring about uncertainty that triggers anxiety. Through pretension and due to the effects of the social atmosphere (e.g., friends smoking and looking relaxed), they find smoking as a way to deal with the tension they psychologically feel. In other words, assuming that they have not been able to develop effective coping strategies to deal with the uncertainty and other factors causing them to feel anxious, they resort to smoking, which might be giving them a sense of relaxation. In addition, it is known that “individuals who are characteristically more anxiety sensitive may tend toward more suppression and avoidance-oriented coping strategies when dealing with emotional or physical distress” (Carmody et al., 2007). Therefore, findings of the current study imply that heightening the level of mindfulness among

university students may indirectly reduce cigarette smoking through lowering the level of anxiety. Moreover, smokers may be smoking due to positive or negative affective states. Thus, learning to cope with thoughts in such states may better influence the control over smoking, especially when they feel anxious. As in mindfulness “not to change the content of thoughts ... but to develop a different, nonjudgmental attitude or relationship to thoughts, feelings, and sensations as they occur” (Teasdale, Segal, and Williams, 1995) is encouraged, heightening the level of mindfulness seem to offer a powerful tool for managing the thoughts and smoking desire when anxious. A watch-the-thoughts-and-let-the-desire-to-smoke-go-away approach could be adopted through practices that enhance mindfulness. It was suggested that among undergraduate students mindfulness was associated with a lower frequency of negative automatic thoughts and to an enhanced ability to let go of those thoughts (Frewen et al. 2008). As a result, the thoughts that lead to a state of anxiety may not result in the same effect when the mindfulness level is high as when it is low and the rate of smoking could be reduced accordingly.

This study has demonstrated the link between mindfulness and smoking, emphasizing the role of anxiety. “Participation in mindfulness training can aid in reducing students’ state and trait anxiety and reducing overall symptoms of psychological distress, including depression, while increasing empathy and experiences of spirituality” (Shapiro et al., 1998). It is suggested, therefore, that cessation programs designed for university students in Turkey should consider the positive effects of increasing mindfulness and the negative effect of anxiety on smoking.

Students with lower levels of mindfulness may be more likely to experience problems that can harm their psychological well-being. Further research is needed to firmly establish such a relationship in Turkish university students. This study is among the first attempts in Turkey to identify the relationship. In addition, interventional studies may contribute to the

exploration of the nature of the relationship. However, the design and the nature of the mindfulness practices need to be well-adapted to the Turkish cultural content and religion, and context for the effectiveness of the programs. The individual should be helped to develop the effective ways in their own context because there seems to be no prescription that could fit everybody in coping with stress. (Doğan and Eser, 2013). This is the same for anxiety and smoking. Furthermore, “little is yet known regarding *for whom* and *under what conditions* mindfulness training is most effective, but there is some preliminary evidence to suggest that its effectiveness may vary as a function of individual differences” (Keng et al., 2011, p. 1051). Findings of this study suggest that incorporating mindfulness training into programs for university students may be beneficial, as results indicate that trait mindfulness is related to lower levels of depression, anxiety and stress among Turkish university students. Practices shown to cause substantial increase in mindfulness level could be promoted, so that university students could choose among them the most appropriate for their convenience. If students’ ability to deal with the day-to-day stressful situations improves, their level of mindfulness may go up, which may lead to more skillful attitudes toward anxiety in return.

Several limitations should be noted. The homogeneity of the sample limits the generalizability of these results to diverse university populations. The distinctiveness of the sample in the current study results in an inability to generalize the findings outside of a university student population.

Acknowledgements

The author would like to acknowledge and thank Ayla Cantekin for her logistic and motivational support and Assoc. Prof. Dr. Bülent Altunkaynak for his help in data organization and statistical analyses.

References

- Akgemci, T. (2001). Örgütlerde stres yönetimi [Stress management in organizations]. *Ataturk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 15, 301-309.
- Akın, A. and Cetin, B. (2007). Depression anxiety and stress scale (DASS): The study of validity and reliability. *Educational Science: Theory & Practice*, 7 (1), 241-268.
- Arthur, N. and Hiebert, B. (1996). Coping with the transition to post-secondary education. *Canadian Journal of Counselling*, 30, 93–103.
- Astin, J. A. (1997). Stress reduction through mindfulness meditation: Effects on psychological symptomatology, sense of control, and spiritual experiences. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 66, 97–106.
- Aydın, B. (1989). Üniversite Öğrencilerinin Bir Kesiminde Çalışma Alışkanlıkları ve Tutumları ile Depresyon Seviyelerinin İncelenmesi [Investigating university students' study habits and attitudes and levels of depression]. *M. Ü. Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 1, 5-15.
- Baer, R. A. (2003). Mindfulness training as a clinical intervention: A conceptual and empirical review. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 10, 125–143.
- Baron, R. M. and Kenny, D. A. (1986) The Moderator-Mediator Variable Distinction in Social Psychological Research – Conceptual, Strategic, and Statistical Considerations, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 51(6), pp. 1173–1182.
- Basen-Engquist, K., Edmundson, E. W., & Parcel, G. S. (1996). Structure of health risk behavior among high school students. *Journal of Consulting & Clinical Psychology*, 64(4), 764-775.
- Bayhan, V. (2003). *Genç Kimliği: Üniversite Gençliğinin Sosyolojik Profili* [The identity of the young: Turkish university youth's socio-cultural profile]. İnönü Üniversitesi Yayınları, Malatya.
- Bishop, S. R., Lau, M., Shapiro, S., Carlson, L., Anderson, N. D., Carmody, J.,

- et al. (2004). Mindfulness: A proposed operational definition. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 11, 230–241.
- Black, D.S., Milam, J., Sussman, S., and Johnson, C.A. (2012). Testing the indirect effect of trait mindfulness on adolescent cigarette smoking through negative affect and perceived stress mediators. *J Subst Use*. 17(5-6), 417–429.
- Blackburn, I. M. (1992). Depresyon ve başaıkma yolları [Coping with depression]. Translated by N.H. Şahin and R.N. Rugancı. İstanbul: Remzi Ktapevi
- Bodenlos, J. S., Noonan, M. and Wells, S. Y. (2013) Mindfulness and alcohol problems in college students: The mediating effects of stress. *Journal of American College Health*, 61(6), 371-378.
- Boyacı, H., Corapcioglu, A., Ilgazli, A., Basyigit, I. and Yildiz, F. (2003). Kocaeli Üniversitesi Öğrencilerinin Sigara İçme Alışkanlıklarının Değerlendirilmesi, *Solunum Hastalıkları*, 14, 169-175.
- Bozkurt, N. (2004). Bir grup üniversite öğrencisinin depresyon ve kaygı düzeyleri ile çeşitli değişkenler arasındaki ilişkiler [The relationships between the levels of anxiety and depression of a group of university students]. *Education and Science*, 29 (133), 52-59.
- Brown, K.W and Ryan, R.M. (2003). The benefits of being present: mindfulness and its role in psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84,822–848.
- Bumbery W. (1978). Validation of the BDI in a university population using psychiatric estimate as the criterion. *J Cons Clin Psychol*, 46, 150-155.
- Cahn, B.R. and Polich, J. (2006). Meditation states and traits: EEG, ERP, and neuroimaging studies. *Psychological Bulletin*, 132(2),180–211.
- Carmody, T.P., Vieten, C., and Astin, J.A. (2007). Negative affect, emotional acceptance, and smoking cessation. *Journal of Psychoactive Drugs*, 39, 499–508.

- Cash, M., and Whittingham, K. (2010). What facets of mindfulness contribute to psychological well-being and depressive, anxious, and stress-related symptomatology? *Mindfulness*, 1, 177–182.
- Catak, P.D. and Ogel, K. (2010). Mindfulness based therapies and therapeutic processes. *Klinik Psikiyatri*, 13, 85-91.
- Celik, D. A. and Cetin, F. (2015). The role of mindfulness and self-consciousness on interpersonal conflict resolution approaches. *Research Journal of Business and Management*, 1(1), 29-38.
- Ceylan E, Yanik M, Gencer M. (2005). Harran Üniversitesi'ne kayıt yaptıran öğrencilerin sigaraya karşı tutumlarını etkileyen faktörler. [Factors affecting the attitudes towards smoking among the university students enrolled in Harran University] *Toraks Dergisi*, 6, 144-50.
- Chiesa, A. (2013). The difficulty of defining mindfulness: Current thought and critical issues. *Mindfulness*, 4, 255–268.
- Chiesa, A., and Serretti, A. (2009). Mindfulness-based stress reduction for stress management in healthy people: A review and metaanalysis. *Journal of Alternative & Complementary Medicine*, 15,593–600.
- Cilli, A.S., Kaya, N. (2003) Üniversite öğrencilerinde nikotin bağımlılığının psikiyatrik bozukluklarla birlikteliği. *Türk Psikiyatri Derg*, 14, 42-49.
- Crane, C., Jandric, D., Barnhofer, T. and Williams, J.M.G. (2010). Dispositional Mindfulness, Meditation, and Conditional Goal Setting. *Mindfulness*,1(4): 204–214.
- Çağlar, A. (1990). Marmara üniversitesi öğrencilerine uygulanan bir anketin değerlendirilmesi [Evaluation of the questionnaire administered to students at Marmara University]. *M.Ü. Atatürk Eğitim Fak. Eğitim Bilimleri Dergisi*,2, 45-66.
- Demir, V. (2015). The effects of mindfulness based cognitive therapy program on depressive symptoms of individuals. *Psikoloji Çalışmaları Dergisi*, 35(1), 15-26

- Deniz, M. E. and Sümer, A. S. (2010). The evaluation of depression, anxiety and stress in university students with different self-compassion levels. *Education and Science*, 35, 115-127.
- Deniz, M. E., and Yılmaz, E. (2005). Üniversite öğrencilerinde duygusal zeka ve stresle başa çıkma stilleri arasındaki ilişkinin incelenmesi [Examination of the relationship between emotional intelligence and coping styles of the university students]. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 25, 17-26.
- Doğan, B. and Eser, M. (2013). Üniversite öğrencilerinin stresle başa çıkma yöntemleri: Nazilli myo örneği [Coping strategies of the university students: Nazilli vocational high school example], *Electronic Journal of Vocational Colleges*, Special Issue (December), 29-39.
- Dursun, S., and Aytaç, S. (2009). Üniversite öğrencileri arasında işsizlik kaygısı. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 28(1), 71-84.
- Frewen, P. A., Evans, E. M., Maraj, N., Dozois, D. J. A., and Partridge, K. (2008). Letting go: Mindfulness and negative automatic thinking. *Cognitive Therapy and Research*, 32,758–774.
- GATS (2014). *Global Adult Tobacco Survey Turkey 2012*. Ministry of Health Publication No: 948, Ankara.
- Gectan, E. (1997). *Çağdaş yaşam ve normal dışı davranışlar [Contemporary life and abnormal behaviours]*. Istanbul: Remzi Kitabevi.
- Gencdogan, B. (1993). Depresyon ile Kendini Kabul Arasında İlişkiler [The relationship between depression and self-acceptance]. Unpublished master's thesis, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Greeson, J.M., Toohey, M.J and Pearce, M. J. (2015). An adapted, four-week mind-body skills group for medical students: Reducing stress, increasing mindfulness, and enhancing self-care. *Explore*, 11(3),186-92.
- Guindon, G. E., & Boisclair, D. (2003). Past, current, and future trends in

- tobacco use. Available at URL: <http://smtp.sesrtic.org/tfo/files/articles-studies/6-past-current-and-future-treds-in-tobacco-use-who.pdf>. Accessed 29 September 2015.
- Gunaratana, H. (2002). *Mindfulness in plain English*. Boston: Wisdom.
- Guler, M. (1996). Üniversite gençliğinin kişilik özellikleri ve uyum sorunları [Personality traits and problems of adaptation of university students]. *M.Ü. Atatürk Eğitim Fak. Eğitim Bilimleri Dergisi*, 8, 109-119.
- Hede A. (2010). The dynamics of mindfulness in managing emotions and stress. *Journal of Management Development*, 29(1), 94–110.
- Herwig U, Kaffenberger T, Jäncke L, Brühl A.B. (2010). Self-related awareness and emotion regulation. *Neuroimage*, 50(2), 734–741.
- Hjerl, K., Andersen, E. W., Keiding, N., Mouridsen, H. T. Mortensen, P. B. and Jørgensen, T. (2003). Depression as a prognostic factor for breast cancer mortality. *Psychosomatics*, 44(1), 24 – 30.
- Elwafi, H. M., Witkiewitz, K., Mallik, S., Thornhill IV, T. A., and Brewer, J. A. (2013). Mindfulness training for smoking cessation: Moderation of the relationship between craving and cigarette use. *Drug and Alcohol Dependence*, 130, 222-229.
- Escobedo, L.G., Reddy, M., Giovino, G.A. (1998). The relationship between depressive symptoms and cigarette smoking in US adolescents. *Addiction*. 93(3), 433–440. [PubMed: 10328050]
- Jain, S., Shapiro, S. L., Swanick, S., Roesch, S. C., Mills, P. J., Bell, I., and Schwartz, G.E. (2007). A randomized controlled trial of mindfulness meditation versus relaxation training: Effects on distress, positive states of mind, rumination, and distraction. *Annals of Behavioral Medicine*, 33, 11–21.
- Keng, S., Smoski, M. J., and Robins, C. J. (2011). Effects of mindfulness on psychological health: A review of empirical studies. *Clinical Psychology: Science & Practice*, 31(6):1041-56.

- Kocacik, F. (1988). Gençlik ve sorunları [The youth and their problems]. *C.Ü. Fen-Ed. Fak. Sosyal Bilimler Dergisi*, 10-11, 19-34.
- Koknel, Ö. (1989). *Depresyon: Ruhsal çöküntü [Depression: Mental collapse]*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Kop, B., Culdüz, A., Kaspar, C. and Sencan, N. (2015). Yeditepe university faculty of pharmacy students smoking habits: qualitative and quantitative approach. *Marmara Pharm J* 19, 36-42.
- Korukcu, O. and Kukulcu, K.(2015). A Program to Protect Integrity of Body-Mind- Spirit: Mindfulness Based Stress Reduction Program. *Current Approaches in Psychiatry* 7(1),68-80.
- Lovibond, S.H. & Lovibond, P.F. (1995). *Manual for the depression anxiety stress scales. (2nd. Ed.)* Sydney: Psychology Foundation.
- Lovibond, P. (2014). *The depression anxiety stress scales (DASS)*. Accessed on 13.09.2015: <http://www2.psy.unsw.edu.au/dass/>
- Lynch, S., Gander, N., Kohls, B., Kudielka and Walach, H. (2011). Mindfulness based coping with university life: A non-randomized wait-listcontrolled pilot evaluation. *Stress and Health*, 27 (5), 365-375.
- Mandal, S. P., Arya, Y. K. & Pandey, R. (2012). Mental health and mindfulness: Mediatlional role of positive and negative affect. *Journal of Projective Psychology & Mental Health*, 19 (2), 150-159.
- Miners R. Collected and connected: Mindfulness and the early adolescent. *Dissertation Abstracts International: Section B: The Sciences and Engineering*. 2008;68(9-B):6362.
- Murphy, M. J., Mermelstein, L. C., Edwards, K. M. and Gidycz, C. A. (2012). The benefits of dispositional mindfulness in physical health: a longitudinal study of female college students. *Journal of American College Health*, 60(5), 341-348.
- Ogel, K., Sarp, N., Tamar Gurol, D. and Ermagan, E. (2014). Investigation of mindfulness and affecting factors of mindfulness among substance users

- and non users. *Anatolian Journal of Psychiatry*, 15, 282-288.
- Oman, D., Shapiro, S. L., Thoresen, C. E., Plante, T. G., and Flinders, T. (2008). Meditation lowers stress and supports forgiveness among college students. *Journal of American College Health*, 56, 569-578.
- Ozbay, G. (1997). Üniversite öğrencilerinin problem alanlarını belirlemeye yönelik bir ölçek geliştirme geçerlik ve güvenirlik çalışması [Developing an instrument to identify the problem areas of the university students]. Unpublished dissertation. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ozguven, E. Yurtlarda kalan üniversite öğrencilerinin sağlık ve psikolojik sorunları [General health and psychological problems of the university students living in dormitories]. V. *Ulusal Psikoloji Kongresi, Psikoloji-Seminer Dergisi Özel Sayısı*, 8, 47-56.
- Ozkurkcuğil A.C. Bir mediko-sosyal merkezine genel sağlık sorunlarıyla başvuran öğrencilerden psikiyatrik tanı alanlarda bazı sosyodemografik özellikler [Socio-demographic characteristics in terms of the areas of psychological diagnosis of the students consulting a health care center]. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 10, 115-122.
- Ozyesil, Z. (2011). Üniversite öğrencilerinin öz-anlayış düzeylerinin bilinçli farkındalık kişilik özellikleri ve bazı değişkenler açısından incelenmesi [Examination of the self-compassion levels of the university students in terms of mindfulness, personality traits, and some other variables]. Unpublished dissertation, Selçuk University, Konya.
- Ozyesil, Z., Arslan, C., Kesici, S. and Deniz, M.E. (2011). Adaptation of the Mindfulness Attention Awareness Scale into Turkish. *Education and Science*, 36(160), 224-235.
- Ozyesil, Z. and Ogel, K. (2014). A preliminary study on mindfulness: A mindfulness and acceptance based program on university students. *Journal of Psychological Counseling and Education*, 1(1), 1-15.

- Palmer, A. and Rodger, S. (2009). Mindfulness, stress, and coping among university students. *Canadian Journal of Counselling*, 43(3), 198-212.
- Peto, R. (1986). Influence of dose and duration of smoking on lung cancer rates. *IARC Sci Publ*, 74, 23–33.
- Rasmussen, M. K., and Pidgeon, A. M. (2011). The direct and indirect benefits of dispositional mindfulness on self-esteem and social anxiety. *Anxiety, Stress & Coping*, 24, 227–233.
- Rogojanski, J., Vettese, L.C., and Antony, M.M. (2011). Role of sensitivity to anxiety symptoms in responsiveness to mindfulness versus suppression strategies for coping with smoking cravings, *Journal of Clinical Psychology*, Vol. 67(4), 439-445.
- Sarıcaoğlu, H. and Arslan, C. (2013). An investigation into psychological well-being levels of higher education students with respect to personality traits and self-compassion. *Educational Sciences: Theory & Practice*,13(4), 2097-2104.
- Sherer M. (1985). Depression and suicidal ideation in college students. *Psychol Rep*, 57,1061-1062.
- Simsek, M. S. (1999). *Yönetim ve organizasyon [Management and organization]*. Nobel Yayınevi, Ankara.
- SSV [Association for Fight against Smoking] (2015).Smoking profile in Turkey. Accessed: <http://www.ssv.org.tr/ulkemizde-sigara-icme-profil.html> 28.09.2015.
- Steinberg L. (2007). Risk taking in adolescence: new perspectives from brain and behavioral science. *Curr Dir Psychol Sci*,16(2), 55–59.
- Sumer, A.S. (2008). Farklı öz-anlayış (self-compassion) düzeylerine Sahip üniversite öğrencilerinde depresyon anksiyete ve stresin değerlendirilmesi [Evaluation of depression, anxiety, and stress among university students with different levels of self-compassion]. Unpublished master's thesis, Selçuk University, Konya.

- Talay, F., Kurt, B., and Tug, T. (2008). Smoking habits of the elementary school teacher students in education faculty and related factors. *Tuberkiloz ve Toraks Dergisi*, 56(2), 171-178.
- Teasdale, J. D., Segal, Z., and Williams, J. M. G. (1995). How does cognitive therapy prevent depressive relapse and why should control (mindfulness) training help? *Behaviour Research and Therapy*, 33, 25–39.
- Tomkins, S.S. (1966). Psychological model for smoking behavior. *American Journal of Public Health*, 56, 17–20.
- Tuzcuoglu, S. and Korkmaz, B. (2001). Psikolojik danisma ve rehberlik öğrencilerinin boyuneğici davranış ve depresyon düzeylerinin incelenmesi [Investigating the levels of submissive behavior and depression among psychological counseling and guidance university students]. *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 14, 135-152.
- Ulev, E. (2014). *The Relationship Between Mindfulness and Coping Styles with Depression, Anxiety and Stress Symptoms in University Students*, Unpublished Master's Thesis, Hacettepe University, Ankara.
- Ulukoca, N., Gokgoz, S., and Karakoc, A. (2013). Prevalence of tobacco, alcohol, and substance use in Kirklareli university students. *Firat Med J* 18(4), 230-234.
- U.S. Department of Health and Human Services (1990). *The health benefits of smoking cessation: A report of the surgeon general*: publication no. (CDC) 90-8416. Rockville, MD: U.S Department of Health and Human Services.
- U.S. Department of Health and Human Services (2012). *Preventing tobacco use among youth and young adults: A report of the surgeon general*. Atlanta, GA: U.S. Department of Health and Human Services, Centers for Disease Control and Prevention, National Center for Chronic Disease Prevention and Health Promotion, Office on Smoking and Health.
- Vatan, I., Ocakoglu, H., and Irgil, E. (2009). Determining smoking prevalence among uludag University Faculty of Medicine, *TAF Preventive Medicine*

Bulletin, 8(1), 43-48.s

- Vidrine, J. I., Businelle, M.S., Cinciripini, P., Li, Y., Marcus, M.T., Waters, A. J., Reitzel, L.R., Wetter, D.W. (2009). Associations of mindfulness with nicotine dependence, withdrawal, and agency, *Substance Abuse*, 30, 318-327.
- Williams, M. and Penman, D. (2011). *Mindfulness: A practical guide to finding peace in a frantic world*. London: Piaktus.
- Williams, M., Teasdale, J., Segal, Z. and Kabat-Zinn, J. (2007). *The mindful way through depression: Freeing yourself from chronic unhappiness*. New York: The Guildford Press.
- Yazıcı, H. (2002). Bilişsel-davranışçı sigara içmeyi bırakma programının depresyonlu, sosyal anksiyeteli ve normal içicilerden oluşan gruplardaki etkililiği [Effectiveness of a cognitive-behavioral smoking cessation program in groups with depression, social anxiety, and normal smokers]. Unpublished dissertation, Trabzon: KTÜ.
- Yazıcı, E. (2003). *Türk üniversite gençliği araştırması: üniversite gençliğinin sosyo-kültürel profili [Research on Turkish university youth: Socio-cultural profile]*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Yılmaz, i. A., Dursun, s. Guzeler, E.G., and Pektaş, K. (2014). Determining on anxiety level of university students: A case study. *Electronic Journal of Vocational Colleges*, 16-26
- Yeşilyaprak, B. (1986). Üniversite gençlerinin psikolojik sorunları [Psychological problems of the university students]. *Psikoloji Dergisi*, 5(20), 80-83.
- Yüksel, N. (1984). Bilişsel işlevleri yönünden normallerle depresif hastaların karşılaştırılması [Comparing the normal and depressed patients in terms of cognitive functions]. *Psikoloji Dergisi*, 5 (117), 14-15.

OSMANLI MEDRESELERİNDE ARAP BELAĞATININ ÖĞRETİMİ

KLASİK DÖNEM

(1331-1913)

ÖZET

Sultan ŞİMŞEK*

Bu makalede 1331 kuruluş döneminden 1913 ıslahat dönemine kadar geçen süreçte klasik dönem Osmanlı medreselerinde Arap Belağat ilminin öğretim metodu, kullanılan materyaller ve müfredat programları hakkında genel bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır. Bu konuda Osmanlı medrese teşkilatını inceleyen muhtelif eserler, kanunnameler, konuyla genel olarak ilgili makaleler ve medreselerde okutulan belagat eserleri incelenmiştir.

Osmanlı medrese teşkilatının genel çehresini Sahn-ı Seman ve Süleymaniye medreseleri temsil etmektedir. Arap belağatı diğer Arapça ilimleri de dahil olmak üzere Sahn-ı Seman medreselerinde belirli bir sistem içerisinde öğretilmiş ve ıslahat dönemine kadar bu sistem hiç değişmeden devam etmiştir. Osmanlı medreselerinde Arap belağatı ileri düzeyde Türk ve Arap pek çok alim tarafından öğretilmiştir. Alimler belagat tedrisinde es-Sekkâkî'nin Miftahu'l-ulûm adlı eseri ile et-Taftazânî'nin Miftah'a şerh olarak yazdığı el-Mutavval ve el-Muhtasar adlı eseri üzerinde odaklanıyordu. Belağat ilmi ile ilgili ilmî çalışmalarını da bu eserler üzerinden yürütüyorlardı. Hem Türk hem Arap müderrisler ya Miftahu'l-ulûm'a, ya el-Mutavval'a ya da el-Muhtasar'a şerhler yazıyor ya da bu eserlere yazılmış olan şerhlere haşiyeler yazarak belagat tedrisinde bu eserleri kullanıyorlardı. Osmanlı Türk alimleri adı geçen eserleri

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belağatı Ana Bilim Dalı

özümsemeden dini metinleri anlamının mümkün olmadığını ısrarla belirtiyorlardı. Öğretim metodunun belirleyici unsuru okutulan kitaplar ve hocalardı. Kolaydan zora, genelden özele doğru seyreden standart bir öğretim metodu vardı. Derslerin ezberden alınması ve tekrar, öğretim yönteminin en belirgin özellikleriydi.

Anahtar kelimeler: Arap Belağatı, Öğretim, Müfredat, Osmanlı Medreseleri.

ABSTRACT

TEACHING OF ARAB RHETORIC IN THE OTTOMAN MADRASAS CLASSICAL PERIOD (1331-1913)

The aim of this article is to draw a general framework about teaching methods of Arabic rhetoric and used materials and curriculum in the classical period of the Ottoman madrasa from 1331 the period establishment until the 1913 reform period .For that matter, Various studies about the Ottoman madrasas organization and relevant articles and published laws and Arabic rhetoric books were examined.

Sahn-i Seman and Suleymaniye madrasas represent the basic organization of the Ottoman madrasas. Arab Rhetoric sciences, including other Arabic sciences were taught in Sahn-i Seman madrasas in a particular system and this system has continued unchanged until the reform period. Arab rhetoric was taught by many Turk and Arab scholars at an advanced level too in the preparatory schools which were preparing the students to the Sahn-ı Semân madrasas. Scholars of the period focused on Miftahu'l-ulum of al-Sakkaki , and al-Mutavval (as a detailed explanation for Miftah) and al- Mukhtasar of al-Taftazani for teaching of rhetoric. They were also relied on these works in their scientific studies on the rhetoric. Both Turkish and Arab lecturers were either

writing commentaries on these books, or following up them by writing interpretations to the previously written commentaries on these books. Ottoman Turkish scholars also noted insistently that it was impossible to understand religious texts without reading and understanding these works that were mentioned above. Books and the lecturers were two basic factors that determine the arabic rhetoric teachings methods. There was standard teaching method from easy to difficult and from the general information to the detailed. The most common method was the repetition of the texts by writing and memorization.

Key words: Arabic Rhetoric, Teaching, Curriculum, Ottoman madrasa.

Giriş

Türk İslam tarihinin dikkat çeken en büyük ve kapsamlı medreseleri 1067 yılında Büyük Selçuklu Devleti döneminde Nizâmülmülk tarafından Bağdat'ta kurulan sonra diğer şehirlere yayılan Nizâmiye Medreseleri'dir. Bundan sonra Beylikler Döneminde de Anadolu'da medreseler müteselsil bir şekilde yayılmış ve kendi içerisinde bir sisteme sahip olmuştur. İşte bu medrese sistemi Osmanlı medreselerine intikal etmiş ve en sistemli haline bu dönemde kavuşmuştur.¹

Osmanlı'da medreseler İslâmî eğitim sisteminin temel kurumlarıydı. Önceki dönemlere nazaran medreseler bu dönemde gerek fiziki şartlar ve mimari olarak, gerekse öğretim programları açısından ciddi gelişmeler yaşamıştır. Medrese bu dönemde günümüzün ifadeleriyle sıbyan mektebinden sonra ilk, orta, lise, yüksekokul ve üniversite eğitimlerine tekabül eden sisteme verilen addır. 1331-1451 arasında toplam 84 medrese yapılmış olup, 1459'da Eyüp Medresesi, 1470'de Fatih Külliyesi içerisinde Sahn-ı Seman Medreseleri

¹ Nebi Bozkurt, "Medrese", *TDVİA*, XXVIII, 324-327, S. 324.

ve onların tetimmeleri tesis edildi. Bu medreseler müfredat bakımından yüksekokul ve araştırma kurumu hüviyetine sahipti. Daha sonra bu medrese zincirine 1551-1557 arasında inşa edilen Süleymaniye Külliyesi'ndeki Süleymaniye Medreseleri eklendi. XX. yüzyılın başlarına kadar İstanbul'da ve Anadolu şehirlerinde yüzlerce medrese kuruldu. Diğer taraftan fethedilen her yeni bölgede medreseler açıldı.

Osmanlı'nın Selçuklu ve diğer İslam devletlerinden miras aldığı birikimi oluşturan aklî ve naklî bilimlere dair eserler Arapça yazılmıştı. Buna binaen medreselerde Arapça öğretimi temel bir öğretim önceliğine sahip oldu. Arapça öğretiminde sarf, nahiv ve belağat en aşağı seviyeden başlanarak ileri düzeye kadar tedaris ediliyordu. Sarf ve nahivden sonra belağat alanı İslami ilimleri doğru anlamada ve yorumlamada anahtar vazifesi gördüğünden yoğun bir çalışma sahasına dönüştü. Osmanlı medreselerinde eğitim Türkçe'den soyutlanmadan Arapça ağırlıklı olarak devam etti.² Bu makalede kuruluşundan 1913'e kadar yani medreselerin ıslahat dönemine kadarki süreçte medreselerde Arap Belağatı ilminin öğretiliş metodunun, materyallerinin ve müfredat programının izi sürülmeye çalışılacaktır.

I. Osmanlı Medreselerinde Arap Belağatıyla İlgili Dersler

Arapça ilimleri arasında belâgat ilmi sözün, muhatabın içinde bulunduğu halin gerektirdiği duruma uygun olarak, açık, anlaşılır ve güzel bir şekilde söylenmesi ile ilgilenen kendi içerisinde ilmü'l-me'ânî, ilmü'l-beyân ve

² Mehmet İpşirli, "Medrese: Osmanlı Dönemi", DİA, XXVIII, 327-333.

ilmü'l-bedî' olarak üç temel kısma ayrılan ilim dalıdır.³ Belâgat ilminin ortaya çıkışı nahiv ve sarf ilim dallarının ortaya çıkışı ile aynı dönemlere denk gelir. Belâgatın ortaya çıkışının ardında yatan temel neden Kur'ân-ı Kerîm'i, eşsiz üslubunu ve manasını doğru ve incelikli olarak anlama gayretidir.⁴

Belâgat ilmiyle ilgili bu tavır İslâm ilim ve kültür havzasından Osmanlı dönemine de âlimler vasıtasıyla taşınmış olup, belâgat ilmini, medrese düzeninin iyice oturarak kurumsallaştığı Fatih Sultan Mehmet döneminde üzerinde çeşitli çalışmalar yapılan en yoğun ilim dallarından biri haline getirmiştir. Öyle ki, belâgat ilmi bu dönemde vasıta görevi ifa eden ilim dalı sıfatından temel ilim dalı olma sıfatına doğru bir seyir izlemiştir.⁵ Bunun neticesi olarak çok sayıda şerh, haşiye, hamîş ve talikat çalışmaları yapılmıştır.⁶ Ve bu durum daha sonraki asırlarda da devam etmiştir.

İlk dönem Osmanlı medreselerinin daha ziyade ilk döneme başkentlik yapmış olan Bursa ve Edirne şehirlerinde sultanlar tarafından kurulduğu bilinmektedir. Osman Gazi döneminde eğitim ve öğretim cami ve tekkelerde

³ Ayrıntı için bkz. es-Sekkâkî, Ebû Ya'kûb, *Miftâhu'l-ulûm*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut:Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye , 2000), s. 247, 249; Sadeddin et-Teftâzânî, *el-Mutavvel Şerhu Telhîsi Miftâhu'l-ulûm*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut:Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye , 1971), s. 19,166, 506, 640; Eymen Emîn Abdulğânî, *el-Kâfî fi'l-belâğa* (Kâhire: Dâru't-Tevfikîyye li't-Türâs, 2011), s. 41, 167, 327; *Mustafâ Emîn, Ali Cârîm, el-Belâgatü'l-vâdiha, el-Belâgatü'l-vâdiha (Kâhire: ed-Dârü'l-Mısriyyeti's-Su'ûdiyye, 2005)*; İhâb Abdureşîd Süleymân, *el-Belâgatü'l-Musavvera* (Kahire: Merkezu'd-dîvân, 2003), s. 16.

⁴ Hatîb el-Kazvînî, *Telhîsu'l-Miftâh*, s. 38; Çöğenli, *Telhîs ve Tercümesi Kur'ân'ın Eşsiz Belâgatı*, s. 1.

⁵ Fahri Unan, *Fatih Külliyesi: Kuruluşundan Günümüze* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), s. 374.

⁶ XV. ve XVI. yüzyılda Osmanlı'da Arap belâgatına dair eser telif eden alimler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İshakoğlu, *Türklerin XV ve XVI. Asırlarda Arapça Belâgata Yaptığı Katkıları*; Benli, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Fatih Devri Sonuna Kadar Geçen Dönemde Arapça Belâgata Dair Eser Yazan Osmanlı-Türk Alimleri*.

yürütülmüştür.⁷ İlk medrese Orhan Gazi döneminde İznik'te 1331'de kurulmuş olup ilk müderris Dâvûd-i Kayserî'dir. Bu dönem medreselerinin müderrisleri Anadolu Selçuklularının ve İlhanlıların ilim ve kültür havzasının tesirinde yetişmiş alimlerden oluşmaktaydı.⁸

Bu döneme ait medrese müfredat programlarıyla ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmamakla beraber yapılan araştırmalar Osmanlı alimlerinin Arap belâğatına dair pek çok eser telif ettiğini göstermektedir. Alimlerin bu konuda eser vermeleri medrese müfredat programlarının da belâğatta uzmanlaşmaya teşvik edici bir içeriği olduğunu gösterir. Mehmet Sami Benli "*Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Fatih Devri Sonuna Kadar Geçen Dönemde Arapça Belâğata Dair Eserler Yazan Osmanlı Türk Alimleri*" adlı tezinde bu dönem alimlerinin belâğata dair pek çok eser yazdıklarını, ancak bunların halen pek çoğunun el yazması halinde bulunduğunu, tenkitli neşirlerinin yapılarak araştırmacılara sunulmadığını ifade etmektedir.⁹

Medreselerde okutulan ders kitaplarının bir kaçı hariç tümü Osmanlı öncesi alimler tarafından yazılmıştı. Alimler kendilerinden önce yazılmış olan bu kitapların anlaşılma düzeylerini artırmak maksadıyla daha ziyade şerh çalışmalarına yönelmişlerdi. Sistem, alimleri şerh ve haşiye yazımına özendirerek, şerh ve haşiye yazarları o ilim dalının uzmanı olarak kabul ediyordu. Müderrisler bazen yazdıkları eserleri sultana ya da vezirlere ithaf

⁷ Cahit Baltacı, *XV.ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları , 2005), I, s. 71.

⁸ Mefâil Hızlı, "Osmanlı Medreseleri'nde Okutulan Dersler ve Eserleri", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XVII/1 (2008), s. 25-46, s.26; İlk dönem medreseleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Mustafa Sarıbiyık, İlk Osmanlı Medreseleri, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 3, 2003. <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/esosder/article/view/5000067890/> 19.02.2016.

⁹ Sami Benli, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Fatih Devri Sonuna Kadar Geçen Dönemde Arapça Belâğata Dair Eser Yazan Osmanlı-Türk Alimleri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991, s.4.

ederler, eserleri beğenilenler bir üst medreseye tayin edilebilirlerdi.¹⁰

İlk dönem medreselerinde Yıldırım Bayezid devrine kadar geçen sürede yapılan ilmi çalışmalar daha çok eğitim öğretim amaçlı olduğu için mevcut bilginin aktarılması şeklinde tezahür etmiştir. Bu dönemde öğrencilerin ihtiyaçlarına dayalı bir faaliyet yapılmış, belâğatın derin mevzularına girilememiştir. Ancak Yıldırım Bayezid döneminde medreselerin sayısında artış gözlenmiş ve usul ve mantık alimi olan Molla Fenârî (v.834/ 1430)'nin medrese sisteminin başına geçmesiyle birlikte eğitim faaliyetleri de derin bir boyut kazanmıştır. Klasik dil eserlerinden istifade etmenin ötesine geçilmiş, muasır dil çalışmaları dikkate alınmış ve bundan sonra Osmanlı alimlerinin kendileri dil ilimlerine katkı yapmaya başlamıştır.¹¹

Aklî ve naklî ilimlere yoğun ilgiyle bilenen Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'un fethinin ertesi günü ilgilendiği ilk iş medreseler konusu olmuştur. Fatih zamanında Osmanlı medrese teşkilatına asırlar boyu yön verecek sistemi içeren Sahn-ı Semân Medreseleri kurulmuştur. Bu medreseler Fatih Külliyesi'nde bulunup yüksek öğretim seviyesinde Sahn-ı Semân adı verilen sekiz medrese ve onlarla dar bir sokakla ayrılmış olan tetimme medreselerinden oluşuyordu. Tetimme medreselerinin programları, öğrencileri Sahn-ı Semân medreselerinde okumaya hazır hale getirmeyi amaçlıyordu. Bu nedenle “*sahna ulaştırın*” manasında “*mûsile-i sahn*” medreseleri adı ile de anılıyordu.¹² Bu medreseler her ne kadar bağımsız ve birbirinden ayrı kurumlar gibi görünse de programları, okutulan kitaplar ve dersler itibarıyla biri diğeriyle ilişkili

¹⁰ Dursun Hazer, , “Osmanlı Öğretiminde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2002), s. 274-293., s. 286.

¹¹ Şükran Fazlıoğlu, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması (el-Metâlib el-İlâhiyye fi mevzuat el- ulum el-luğaviyye) Tokaylı Hasanoğlu Lütfullah(Molla Lütüfi) Eleştirel Metin ve İnceleme*, İstanbul: Kitabevi, 2012, s. 14-15.

¹² Baltacı, *XV.ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, I, 73; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, (Ankara: , 1988), I-IV, s. 584. Ayrıca, Semaniye Medreseleri ilmi çevresi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ünver, *İstanbul Üniversitesi Tarihi Başlangıcı Fatih Külliyesi ve Zamanı İlmî Hayatı*.

medreselerdi. Bu medreseler bazen okutulan kitaplardan birinin adıyla anılıyor, bazen de o medrese müderrislerine verilen ücretle anılıyordu. Buna göre Fatih dönemindeki medreseler yirmili (Hâşiye-i Tecrid), otuzlu medreseler (Miftah medreseleri), kırklı medreseler, ellili (hariç ve dahil) ve altmışlı medreseler olarak beş gruba ayrılıyordu.¹³ Öğrenci bu medreselere başlamadan önce sıbyan mekteplerinde temel okuma yazma becerisini kazanıyor, hazırlık okullarında, Arapça sarf ve nahiv eğitimini tamamlıyor ve daha sonra en düşük medrese düzeyi olarak kabul edilen yirmili medreselerde eğitimlerine başlıyordu. Öğrenci tetimme medreselerinde sarf ve nahiv öğrenimini başarıyla tamamladıktan sonra belâgat ilmi ile tanışlıyordu. Osmanlı alimleri belâgat ilminin teferruatlı bir şekilde öğretilmesini önemsiyor, tek başına nahiv ve sarf ilminin temel dinî metinleri kavramayı sağlamayacağını düşünüyorlardı. Bu nedenle yüksek düzeyli öğrenime hazırlık kabul edilen tetimme medreselerinden yirmili medreselerde belâgat kitaplarından *Mutavvel ale't-Telhîs*, otuzlu medreselerde *Şerhu'l-Miftâh* ve kırklı medreselerde ise *Miftâhu'l-ulûm* okutuluyordu. Belâgat ilmine dair kazanılan bu bilgiler Sahn-ı Semân ve Ayasofya Medreselerindeki *Keşşâf* ve Beyzâvî tefsirleriyle perçinleniyordu.¹⁴

Kanûnî Sultan Süleyman döneminde asrın ihtiyacına binaen Süleymaniye Medreseleri bina edildi. Süleymaniye Medreseleri 4 medrese, bir daru'l-hadîs ve tıp medreselerinden oluşuyordu. Bu medreselerin kuruluşuyla yeni medrese mertebeleri oluştu. XVI. yy.'da, medrese mertebeleri sırasıyla yirmili, otuzlu, kırklı medreseler, hariç ve dahil medreseleri, Sahn-ı Semân Medreseleri, Süleymaniye Medreseleri, altmışlı medreseler ve Süleymaniye

¹³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s.583-585; Baltacı, *XV.ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, I, 87-88; İpşirli, "Medrese: Osmanlı Dönemi", s. 330; İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, II, 239.

¹⁴ Baltacı, *XV.ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, I, 73, 87-88.

Dâru'l-Hadisi'nden oluşuyordu. XVII. yy.'da bu mertebelerin on iki mertebe olarak ayrıldığı ve XX. yy.'ın başlarına kadar aynen kaldığı bilinmektedir.

Süleymâniye Medreselerinin açılması ve takip eden yüzyılda medreselere yeni mertebelerin eklenmesi belâğat ile ilgili dersleri etkilememiştir. Belâğat öğretiminde Sahn-ı Semân Medreselerinden nakledilen dersler XX. yy.'ın başlarına kadar varlığını korumuştur.

II. Osmanlı Medreselerinde Arap Belâğatının Müfredat Programı

Osmanlı alimleri daha önceki Arap dil bilgileri tarafından yapılan ilim tasnifini kabul etmişler, Arapça ile ilgili ilimleri yüksek ilimlere köprü vazifesi gören alet ilimlerinden saymışlardır. Hatta belâğat ilimleri bir çok Osmanlı alimi tarafından farz-ı kifâye olarak kabul edilmiştir. Mesela İshâk b. Hasan Tokâdî (v. 1100/1689) *Nazmu'l-ulûm* adlı manzum risalesinde medreselerde okutulan otuz iki ilimden bahsederken ilmu'l-meânî tahsilinin farz-i kifâye olduğunu ifade eder ve belâğat kitaplarından; *Muhtasar* ve *Mutavvel* kitaplarını ismen zikrederken *Muhtasar*'ın elden bırakılmaması gereken bir eser olduğunu söyler.¹⁵ Osmanlı eğitim tarzında Arapça öğretimi ile kastedilen şey sarf, nahiv ve belâğat kurallarının teferruatlı kurallarıyla öğretimi ve üst medreselerde okutulacak eserleri anlamaya yönelik bir dil melekesi geliştirmektir. Bu hedefe yönelik olarak Fatih Sultan Mehmed döneminden itibaren medreselerde gerek Arapça ilimleri gerekse diğer ilimler gelişigüzel okutulmamış, bir müfredat programı hazırlanmış ve kanun haline getirilmiştir. Bu güne kadar bu alanda yapılan çalışmalardan elde ettiğimiz bilgiler ışığında Osmanlı dönemi müfredat programıyla ilgili ayrıntılı bilgiler veren çok sayıda resmi evraka rastlanmamakla birlikte gerek Fatih döneminde hazırlatılan tedris kanunundan, gerek dönemin âlimlerinin biyografilerinden, gerekse sonraki yüzyıllarda yazılmış, ancak önceki asırlara atfen de bilgiler

¹⁵ İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, 77-80.

veren eserlerden hareketle genel bir çerçeveye ulaşmamız mümkün görünüyor.

Fatih dönemi medreselerinde okutulan derslerin plan ve programlarından bahseden ilk ve en önemli resmi evrak Fatih Sultan Mehmet tarafından hazırlatılan ve dönemin eğitim öğretim nizamını düzenleyen kanunnâmedir.¹⁶ Bu kanunnâmede diğer bazı ders isimleriyle birlikte Arap belâgatının ve bu ilim dalına ait bazı kitapların da zikredildiğini görürüz. Kanunnâmede konumuzu ilgilendiren ifadeler şöyledir:

“Bir öğrenci olgunluk kazanmak için sarf ve nahiv öğrenip, tertip üzere heyet, hendese, me’ânî, bedî’ ve beyân sahalârında gerekli bilgileri aldıktan sonra danişmend olsun. Yüksek medreselerin aşâğı payeleri ki, 25 akçe ile Hâşîye-i tecrid medreseleridir. Önce onlardan hareket etsin... Kendini göstermiş olsun... Bu şekilde bir yıl kadar hareket edip gücünü gösterdikten sonra Miftâh, Kırklı, Hâric, Dâhil ve Sahn’a varıp ders görsün. Her medresede usûl, furû, tefsir, kelâm, meânî ve başka ilimlerden üçer ders yazılmıştır.”¹⁷

Ve kütüb-ü meşruadan dahi mutavvelâtan, ve muhtasarâtan âdet-i kadîm üzere okuyalar...Fi’l-cümle kitâb-ı sâbık adetçe okunmadan, kitâb-ı lâhika şurû etmeyeler.¹⁸

Bu müfredat programının Ali Kuşçu ve bazı müderrislerce hazırlandığı tahmin edilmekte ve daha sonra Fatih Sultan Mehmed’in onayı ile kanunlaştırıldığı bilinmektedir. Bu programda çizilen çerçeve yaklaşık 3-4 asır

¹⁶ Bu kânunnâme müstakil bir tedris kanunu olarak neşredilmemiş olup teşkilat kânunnâmesi gibi diğer bazı kânunnâmelerin içerisinde yer almıştır. Döneme ait müstakil bir tedris kanununa da ulaşılammıştır. Bkz. Ünver, *Fatih Külliyesi Zamanı İlim Hayatı*, s. 101; İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, 63; Ahmet Akgündüz *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri: Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri* (İstanbul: Fey Vakfı, 1990), I.

¹⁷ Gelibolulu Âli, *Künhü’l-Ahbâr*, Esad Efendi 2162, 116b-118b; Hazer, “*Osmanlı Öğretiminde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları*”, s. 276.

¹⁸ Ünver, *Fatih Külliyesi Zamanı İlim Hayatı*, s. 101; Hazer, “*Osmanlı Öğretiminde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları*”, s. 276.

hiç değişmemiştir.¹⁹ Duraklama ve gerileme dönemlerinde Fatih dönemindeki tedrisat kanununun içeriği tekrar edilerek bu çerçeveden çıkılmaması gerektiğini ifade eden bazı fermanlar çıkmıştır. Bu fermanlardan biri Hezarfen Hüseyin Efendi'nin *Telhîsu'l-beyân fi kavânini Âli Osmân* 'ında yer alır.²⁰

Osmanlı medreselerinin müfredat programları hakkında bilgi edindiğimiz diğer kaynaklar ise; temessük kayıtları,²¹ bizzat Osmanlı âlimleri tarafından yazılmış olan tertîbü'l-ulûm, nazmu'l-ulûm gibi isimlerle yazılmış manzum risaleler ve Osmanlı müderrislerine ait otobiyografik eserlerdir.²² Tertîbü'l-ulûm, nazmu'l-ulûm başlıklarıyla telif edilen eserler ağırlıklı olarak XVIII. yüzyıla rastlayan zaman diliminde karşımıza çıksa da Osmanlı medreselerinde eğitimde Fatih döneminde çizilen genel çerçevenin dört asır boyunca devam ettirildiği, bizzat tedris kanununda da ifâdesini bulan eğitim usûlünde âdet-i kadîme yani geleneğe önem verildiği ve tedris hayatında medreselerin gerileme dönemine kadar köklü değişiklikler yaşanmadığı ifade edilmektedir.²³ Bu nedenle bu manzum risalelerin kendi asırları hakkında bilgi verme ve aynı zamanda daha önceki asırlardan gelen birikimi yansıtmaya özellikleri vardır. Zira XVI. yüzyılda yaşamış olan Sahn müderrislerinden Taşköprîzâde'nin (ö. 968/1561) otobiyografisini incelediğimizde orada zikredilen Arapça ders ya da eser isimlerinin ve tahsil sırasının, XVIII. yüzyılda

¹⁹ Ünver, *Fatih Külliyesi Zamanı İlim Hayatı*, s. 99.

²⁰ İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, s. 67-68.

²¹ Öğrencilerin gördüğü dersler ve başarı durumlarını içeren karne mahiyetindeki evraklar.

²² Bu risalelerin ortak özellikleri; ilmin gerçek gayesinin muhataba hatırlatılması, derslerin ve okutulan kitapların adlarının tedris sırasına göre manzum ifadelerle sıralanması, müderristen öğrenciye ilme teşvik mahiyetindeki nasihatlerin yer alması, ders usullerine işaret edilmesi gibi özelliklerdir. İşhak b. Hasan et-Tokâdî, Saçaklızâde, Nabi Efendizâde, Erzurumlu İbrahim Hakkı gibi âlimler tertîbü'l-ulûm yazarlar arasındadır. Erzurumlu İbrâhim Hakkı'nın *Tertîbü'l-ulûm*'u hakkında geniş bir değerlendirme için bkz. şükran Fazlıoğlu, Ta'lim ile İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı, *Divan İlmî Araştırmalar Dergisi*, Yıl 10, Sayı 18, İstanbul: 2005/1.

²³ Ünver, *Fatih Külliyesi Zamanı İlim Hayatı*, s. 113.

yazılan tertîbü'l-ulûm eserlerinde zikredilen ders isimleri sıralamasıyla ya da yine XVIII. yüzyılda basılmış olan *Kevâkibu's-Seb'a* adlı eserde zikredilen ders isimleriyle ve öğretiliş sıralamasıyla örtüştüğünü görüyoruz.²⁴ Mesela ders isimlerini ve bazı eserleri zikreden âlimlerden biri olan Erzurumlu İbrâhîm Hakkı *Tertibü'l-ulûm*'unda on iki Arapça ilmini sayar ve belâgat eserlerinin isimlerini şu şekilde zikreder.²⁵

“

Bil ilm-i âlet ilm-i Arabîdir

Onikidir, ol cümle adıdır

İlm-i lugattır bil iştiyâkı

Sânî ve sâlis sarf u istiyâkı

İlm-i nahivdir râbi' bil ânı

Oldu beşinci ilm-i meânî

Altıncı çünkü ilm-i beyândır

Vaz u bedi' andan nişândır

.....

İlm-i me'ânî oku mükemmel

Telhîs hıfz et fehmet Mutavvel

²⁴ Taşköprîzâde ile Kâtip Çelebi'nin (ö. 1067/1658) aldığı dersler ile Semaniye medreseleri ve *Kevakibu's-Seb'a*'ya (1741) ait müfredat programlarının mukayesesi için bkz. Baltacı, *XV.ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, I, 87-89.

²⁵ Metinde zikrettiğimiz gibi Erzurumlu İbrahim Hakkı XVIII. yy.'da yaşamış bir alimdir. Ancak Fatih'in kurduğu medrese geleneğinin ana çatısının hiç değişmeden 3-4 asır devam ettiğini bildiğimiz için bu eserlerin eğitimde hem kendi dönemlerini hem de Fatih döneminden ve daha da öncesinden gelen geleneği yansıttığını düşünüyoruz.

İlm-i beyândır bil istiâre

Vaz' ve bedi'i hem anda ara'²⁶

Bu şekilde Osmanlı müfredât programı hakkında dolaylı olarak bilgi edindiğimiz kaside örneklerini çoğaltmak mümkündür. Osmanlı dönemini medreselerinde ders isimleri arasında belâğatın bir sonraki uygulama aşaması olması gereken Arap edebiyatı derslerine rastlanmamaktadır. Ancak edebî metin örnekleri klasik belâğat eserleri içinde örnek olarak geçmiştir. Ve bu alanda gelişmek medrese eğitiminden sonra öğrencinin kendi ihtiyarına bırakılmıştır. Medrese öğrencileri belâğat uygulamasını daha çok belâğat tefsirleri üzerinden yapmıştır.

Her Bilimin Kendi İçinde Aşamalı Öğretilmesi Prensibi ve Belâğat İlminin Öğretiliş Sırası

Medreselerdeki eğitim ve öğretim hayatı ile ilgili önemli kaynaklardan biri olarak kabul edilen *Kevakibu's-Seb'a*'da²⁷ eskilere atıfla geleneksel olarak ilimlerin iktisâr, iktisâd ve istiksâ olmak üzere üç mertebede okutulduğundan ve her mertebenin kendi içerisinde üç mertebeye ayrıldığından bahsederek bu sistem ayrıntılı bir şekilde anlatılır. Bu sistemi aşağıdaki tabloyla somut olarak ifade etmeye çalıştık.²⁸ Her ilim dalından kitaplar kendi içinde kıyaslanarak iktisâr (ilk düzey), iktisâd (orta düzey) ve istiksâ (ileri düzey) gruplarına ayrılmıştır. Medrese eğitiminde bu kitaplardan her bölüm için

²⁶ İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, 91.

²⁷ Bu eser 1741'de Fransız büyükelçiliğinin isteği üzerine kaleme alınmıştır. Yazarı bilinmemektedir. Osmanlı medreselerinin müfredat programları için önemli kaynaklardan biri olarak kabul edilir. Bkz. İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, II, 245.

²⁸ İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, 76.

belirlenmiş olanları tertibe göre okutulmuş olup alanla ilgili bütün kitapların değil, belirli seviyelerde belirli kitapların okutulması planlanmıştır. Bu planın hedefi öğrencinin ilim dalında istidâd geliştirmesi olmuş, gerisi öğrenciyi bırakılmıştır. Zira bir ilim dalı ile ilgili eserler, şerh ve haşiyelerin sayısı oldukça fazladır. Bu sisteme göre her bir ilim dalı toplam dokuz öğretim basamağından oluşur. Belâğat ilimlerinde ise her bir rütbe üç aşamalı olmak üzere; iktisar rütbesinde Telhîsu'l-Miftâh, iktisad rütbesinde Muhtasar ve Mutavvel, istiksâ rütbesinde ise Miftâhu'l-ulûm veya şerhleri okutuluyordu.

Öğrenciler her ilimde bu dokuz basamağın tamamına, bazen de belli bölümlerine riayet ederek *“tekmîl-i mevâd”* rütbesine ulaşır. İlimlerdeki rütbeleri tamamlamış öğrenci o ilim dalında kemale ermiş kabul edilir. Zira Osmanlı alimleri gerek alet ilmi kabilinden sayılan belâğat ilimlerini, gerekse asıl hedef olan yüksek ilimleri bir yolculuğun tek bir güzergahı ya da bir bütünün ayrılmaz parçaları olarak değerlendirmiş olup, belâğat ilimleri dahil bütün ilimleri hakikate erişmek ve kemal bulmak için çıkılan basamaklar olarak görmüşlerdir. Nebî Efendizâde'nin ilimlerle ilgili kasîdesinde medrese öğrencilerine hitaben söylediği şu beyitler bu durumu yansıtan güzel bir örnektir:

“Bunları tahsil idersen sana olur feth-i bâb

Her ne fenden okudursan okud her ne kitâb

Sana öğretdüm tarikin hasbeten lillah için

Sen de tahsil eylesün bunları Allah için.

Kadı ya müftî müderris olmak için okuma

Hem dahi hasma galebe çalmak için okuma

İlmile âmil olup eyle kitaba iktidâ

Her işinde muttasıl ire sana ‘avn-i Hüdü

Çünkü tahsilin tarikin itti istiksâ sana

Şükr ide Allah dahi eyle Derûnî'ye duâ."²⁹

Kevakibu's-Seb'a'da özetlemeye çalıştığımız bu öğretim programlaması ayrıntılı bir şekilde anlatılırken belâgat ilimlerini de kapsayan Arapça ilimlerin tahsilinin diğer ilimler arasındaki öğretim sırasından şu şekilde bahsedilmektedir:

*“Tertibinden ayrılmayıp nahiv ilmini tamamladığı gibi sözün halin icabına uymasından bahsettiği için meânî ilmine başlamak gerekirdi. Ama dâlliyyet, medlûliyyet ve mutabakata mubahaseli ve dikkatli bir ilim olduğundan delil getirmek için suğra ve kübra bilmeye bağlı olduğundan nahivden sonra mantık ilmine başlayıp iktisârın aşağı rütbesinden mantığın en meşhur konu başlıklarını zikreden Îsâgocî risalesini okur.”*³⁰

Kitap bu süreçte öğrencinin ne kadar cevval bir zekaya sahip olup olmadığını ortaya çıktığından bahisle belâgat konusuna devam eder. Öğrencinin tartışmada yanlıştan sakınmak için âdâb ilmini iktisâr, iktisâd ve istiksâ derecelerinde okuduktan sonra ancak belâgat ilimlerine geçtiğini anlatır ve belâgat öğretiminden şu şekilde bahseder:

“...Bundan sonra hocalar için iki yol vardır. Bazıları manaya başlatıp iktisâr rutbesinde olan Telhîs metnini, sonra iktisâd rutbesinde olan Şerh-i Muhtasar Kitabı'nı, sonra istiksâ rutbesinde olan Mutavvel'i yahut İzâh-ı meânî Kitabı'nı okutur. Mutavvel kırk elli cüzden ibaret fennine mütekeffil çok değerli bir kitaptır. Pek çok haşiyesi vardır. Getirdiği deliller ile iddia edileni anlamak pek çok ilme bağlıdır. Onun için bazıları hikmet ilimlerini ve öbür alet

²⁹ İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, 97.

³⁰ İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, 71.

ilimlerini meânîden önceye alır. Daha sonra meânî okutur. Muhtasar ve Mutavvel beyân ve bedî' ilimlerini içine aldığından galiba onun için başka kitap okumazlar. Belki meânî, beyân ve bediyi ihtiva eden Elfiyye-i Halebî'yi ezberlerler.³¹

Bu metinden anlaşıldığına göre tetimme medreselerinde belâgat öğretiminde izlenen iki yol vardı. Mantıkla ilgili eserler ve şerhler bittikten sonra ya meânî, beyan ve bedî' ilimleri sırasıyla okutulurdu. Ya da belâgat ilminin en çetrefilli dalı olan meânî ilmini anlamak için geniş bir bakış açısı kazandırmak üzere mantık, hikmet, âdâb, beyân ve bedî' ilimleri okutulur nihayetinde zihni olgunlaşan ve anlayış kapasitesi artan öğrenciye en son meânî ilmi okutulurdu.

Osmanlı Medreselerinde Arap Belâgatının Öğretim Metodu

Varolduğu süre boyunca Osmanlı medreselerinin en önemli iki unsuru müderris ve kitap idi. Müderrisler her ilim dalında azımsanmayacak kadar çok olan eser, haşiye ve şerhlerden hangisini okutacağını seçme konusunda muhayyerdi.³² Öğretim sürecinde öğretim metodu müderris ve kitap unsurlarına göre şekillenirdi. Bir kitabın konu başlıkları dersin günlük haftalık ve yıllık planını belirlerdi. Eserler özet bilgiler içerenlerden ayrıntılı bilgiler içerenlere doğru sıralanırdı. İlim dalının bütün meselelerine değinme gayreti öğretim süreci boyunca okutulan kitap sayısını da kabartmıştır. Bir kitapta bulunmayan veya müphem bırakılan bir konu daha iyi anlaşılсын diye başka bir kaynakla takviye edilmiştir.

Gerek Fatih döneminde gerekse takip eden asırlarda Arapça ilimlerinin öğretimi bizzat kanunnâmenin yönlendirmesiyle âdet-i kadîm üzere devam etmiştir. Müderrisler kendi hocalarından nasıl bir metotla öğrenmişlerse aynı metodu kendi öğrencilerine uygulamışlardır. Bu yönetime göre öğrenciler

³¹ İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, 72.

³² Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", s. 41.

haftada beş ders okurlardı. Her ders birkaç satırdan ibaret olup bu derse önceden hazırlanırlar, müderris huzurunda öğrenciler sırayla ibâreleri okuduktan sonra müderris ibârelere mana verir sonra da herkes görüşünü söylerdi. Müderris sorulara cevap verir ve geçmiş dersleri öğrencilerden ezber olarak dinlerdi. Dersten sonra öğrenciler odalarına dönerler ve gelecek derslere çalışırlardı.³³ Özellikle belâgatla ilgili çalışmalarda klasik Arap edebiyatına ve bu alandaki ilk dönem eserlerine gönderme yapıldığından ve pek çok kapalı ifade bulunduğundan, eseri anlaşılır kılan, ibareleri açıklayan müderrisin rehberliğinde bu kitapların okunması gerekliliği müderrisi vazgeçilmez bir konuma oturtmuştur. Öğrenciler hocalarının adıyla anılır olmuştur. Osmanlı alimlerinin biyografileri incelendiğinde sadece okudukları kitaplara değil, kimden okuduklarına da yer verildiği görülür.³⁴ Ayrıca belâgat kitaplarının üzerinde fazlaca durulur; bazen bir kitap iyice anlaşıldığından emin olana kadar birkaç hocadan tekraren okunabilirdi.

Arap belâğatı öğreniminde okunan derslerin ve eserin öğrenci tarafından baştan sona yazılması da sıkça uygulanan bir ders çalışma yöntemi idi. Bu yöntemin izleri Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tertibu'l-ülûm'unda şöyle belirir:

*“ Her ne okursan ger çok ger az
Her bir kitabı sen ders be ders yaz
Sâbit yaz ve tok yaz kitabın
Ölmez oğuldur kalsın sevabın ”*³⁵

Arapça belâgat öğretiminde diğer pek çok ilim dalında da olduğu gibi ezber yönteminin ağırlıklı olarak uygulandığını görürüz. Özellikle iktisar rütbesinde öğrencilerin karşısına çıkan kitaplar ezber yöntemine uygun olarak

³³ İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, s.76-77.

³⁴ Hazer, “*Osmanlı Öğretiminde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları*”, s. 280-281.

³⁵ İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I,s.87.

hazırlanmış şematik bilgiler içeriyordu. Yine aynı tertîbu'l-ulûm'da Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın her ders için ezberi ayrı ayrı şöyle tavsiye etmişti:

“.....
Emsile hıfz et çok okumaktan
Andan binâyı hıfz eyle muhkem
İzzî'yi hıfz et i'lâlini yap
İlm-i nahivden hıfz et Avâmil
Kâfiye hıfz et Câmi işit hiç
Şâfiye hıfz et Çarpendi'ye git.
Hem ilm-i hattın hıfzın tamam it.

.....
İsâgôcî bul hıfz et mukaddem
Hıfz et Emâlî hem Fıkh-ı Ekber
Telhîsi hıfz et, fehm et Mutavvel”³⁶

Osmanlı medreseleri ezber yöntemini kullanması hasebiyle günümüzde yapılan bazı araştırmalarda tenkide uğramış olup, dil öğretiminde ezbere dayanan medrese sisteminin diğer ilimlerin öğretim metodunu da etkilediği, dolayısıyla Osmanlı medrese sisteminden mütefekkir ve düşünürler değil her ilmin ayrıntılarına vakıf ama üretken olmayan alimler yetiştiği ifade edilmiştir. Buna göre medrese alimleri dili iletişim için de bilimsel üretkenlik için de aktif bir şekilde kullanamamıştır. Ancak kanaatimizce altı asra yayılan bir serüveni tek bir genelleme ile değerlendirmek doğru bir sonuca ulaşmak noktasında en büyük engeldir. Gerileme ve yıkılış sürecinde her kurumda olduğu gibi medreselerde de bir takım bozulmalar olsa da yüzyıllar boyu Osmanlı alimlerinin pek çoğunun Arapça eser verdiği ve ilmî çevrelerde Arap dilini Arapları hayran bırakacak derecede fasih ve belîğ bir şekilde kullandıkları kaynaklara yansımıştır. Mesela Mekkeli alimlerden Kutbuddîn Mekkî, Ebû

³⁶ İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I,s.90.

Suûd Efendi(v.982/1491)'yi ziyarete gelmiş, görüşme esnasında Ebû Suûd Efendi'nin En'am suresinin girişinden bir bahsi, sonra da fıkhi bir bahsi fasih ve beliğ bir Arapçayla anlattığını, kendisinin onu hayranlıkla dinlediğini ifade etmiştir. Ayrıca Arapça şiir yazar Osmanlı alimleri arasında olan Ebu Suud Efendi'nin Mîmiyle kasidesi ünlü olup, ona ait Türkçe beyitlerin edebi açıdan Arapça beyitleri kadar parlak olmadığı da ifade edilir.³⁷ Bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür. Özellikle Fatih ve Kanûnî dönemindeki medreselerin ilmî etkinlik bakımından oldukça dinamik bir yapıya sahip olduğu göz önünde bulundurulursa, daha sonraki dönemlerde yaşanan sıkıntıları salt medreselerde kullanılan yöntemlerden biri olan ezbere bağlamak yerine sistemde meydana gelen genel değişikliklere bakmak gerekir.

Öğrenciler kendi ders programlarına devam ederken özellikle belâgat ilimleri ile ilgili okudukları ibareleri pekiştirmek ve uygulama alanı bulabilmek için hocaları nezaretinde seviyelerine uygun fıkıh, akâid ve hadis kitaplarını takviye dersler şeklinde okuyabiliyorlardı.

Ders esnasında eğitim dili olarak Türkçe kullanılıyor, dilde de tercüme yöntemi takip ediliyordu. Kitapların neredeyse tamamı Arapça idi ama, Arapça eserlerin Türkçe'ye çevirilmesi Fatih döneminden önce başlamış ve müderrisler arasında Arapça dersleri tercüme yöntemiyle işleme yaygın hale gelmişti. Dil öğretiminde ibarelerin üzerinde tek tek durulması, kırık manaya önem verilmesi nedeniyle de tümevarım yönteminin hakim olduğunu söyleyebiliriz.

Medreselerde ilim dallarında ilerleyen öğrenciler kendilerinden alt kademedekilere ders okutur ve yardımcı olurdu. Sahn-ı Semân medreselerinde danışmend adı verilen yüksek öğretim öğrencilerinin yanına yeni başlayan ve sarf mollası veya çömez diye isimlendirilen öğrenciler verilir, sarf mollaları danışmendlere temizlik ve yemek hizmetinde bulunur, danışmenler de onlara

³⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s.677-678.

ders verirdi. Tertîbu'l-ulûm şiiirlerinde alimlerin 'okuduğunu okut' tavsiyelerine rastlamamız bunun öğretim hayatının bir parçası olduğuna da işaret eder.³⁸

Osmanlı Medreselerinde Okutulan Temel Belâgat Kitapları

Gerek Fatih dönemindeki gerekse ilerleyen dönemlerdeki medreselerde belâgat öğretiminde okutulan kitaplara baktığımızda bunların neredeyse tamamının ya Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm*'unun ya bizzat kendisi ya özeti ya özetinin şerhi ya da şerhinin şerhi olduğunu görürüz.³⁹ Bunların en başta gelenleri ve medreselerde en çok okutulanları⁴⁰ aşağıdaki tabloda gösterilmiş ve ardından eserler hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir:

ESER ADI	MÜELLİFİ	MİFTÂHU'L-ULÛM'LA İLİŞKİSİ
<i>Miftâhu'l-Ulûm</i>	Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî	-
<i>Telhîsu'l-Miftâh</i>	Hatîb el-Kazvînî	Miftâh'ın 3. Kısmının özetidir.
<i>el-Îzâh fi'l-meânî</i>	Hatîb el-Kazvînî	<i>Telhîsu'l-Miftâh</i> 'ın Şerhi
<i>el-Mutavvel ale't-telhîs</i>	Saduddin et-Teftâzânî	<i>Telhîsu'l-Miftâh</i> 'ın Şerhi
<i>Şerhu'l-Miftâh</i>	Saduddin et-Teftâzânî	<i>Miftâh</i> 'ın Şerhi
<i>Muhtasaru'l-Meânî</i>	Saduddin et-Teftâzânî	<i>el-Mutavvel ale't-telhîs</i> özetidir.
<i>el- Misbâh</i>	Seyyid Şerîf el-Cürcânî	<i>Miftâh</i> 'ın Şerhi

³⁸ İpşirli, "Medrese: Osmanlı Dönemi", s. 331.

³⁹ Osmanlı döneminde, bir kitap üzerine yapılan çalışmaları adlandırmak için *şerh*, *haşiye*, *ihtisar*, *talikât*, *telhis* kavramlarının çok sık kullanıldığını görüyoruz. Bu kavramlar sırasıyla; **şerh**: bir eserin ana metnini esas alarak bunun üzerine açıklama ve genişletmeler yapma; **hâşiye**: bir eserin anlaşılmasını sağlayan kavram ve konularını berraklaştırmak için kenarına ve altına açıklamalar getirme; **ihtisar**: sadeleştirme, özetleme, **talikât**: bir kitabın açıklanması gereken yerler için kenarına notlar koymak veya ayrı bir kitap yazmak; **telhis**: oldukça geniş anlatımla hazırlanan eserleri muhatap kitlenin daha rahat anlaması için özetlenmesi anlamlarına gelir. bkz. Ergün, "Ders Programları ve Ders Kitapları Tarihi, Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları", s.9.

⁴⁰ Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", s. 35; Baltacı, *XV.ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, I, 87-88; Hazer, "Osmanlı Öğretiminde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", s. 291-292,

1. ***Miftâhu'l-ulûm:*** Müellifi 1160(h.555) yılında Hârizm'de doğmuştur ve tam adı Sirâcuddîn Yûsuf b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Ali el-Hârizmî es-Sekkâkî'dir. Yazılış tarihi 1180-1219 tarihleri arasına rastladığı bilinen Miftâhu'l-'ulûm şöhretini sarf ve nahiv ilimlerinin yer aldığı bölümüyle değil belâğat ilimlerinin yer aldığı 3. Kısmıyla yakalamıştır. Sekkâkî bu kısımda kendine özgü bir belâğat anlayışı ortaya koymuş olup daha önce edebî zevke ve duyguya dayalı bir sanat olarak kabul edilen belâğatı , kelâm, felsefe ve mantığın akılcı yöntemini uygulayarak ilmî bir disiplin haline getirmiştir. Sekkâkî bu eseriyle belâğatı sırf tadılan, hissedilen ancak anlatılamayan bir husus olmaktan çıkarıp anlatılabilen, izah edilebilen bir ilim dalına dönüştürmüştür. Bununla beraber belâğatı bir ilmî disiplin haline getirirken onda zevk ve hissin otoritesini, yerini ve önemini inkar etmemiştir. Edebî zevkten hâli olan belâğatın kuru bir tanımlamalar manzumesinden ibaret kalacağını ifade etmiştir. İbn Haldûn Sekkâkî'nin bu eserini Arap belâğat ilminin tekamülünün bir gereği ve sonucu olarak değerlendirmiştir.

2. ***Telhîsu'l-Miftâh:*** Hatîb Dımaşk Celaleddin Muhammed b. Abdurrahman el-Kazvîni (v.739/1338)'nin Miftâh'ın 3. Kısımına yazdığı özetidir. Mustafa Kılıçlı, N. Hafız Yanık ve Sadi Çöğenli tarafından *Telhîs ve Tercümesi Kur'ân'ın Eşsiz Belâğatı* adıyla günümüz Türkçesine çevrilmiştir. el-Kazvîni, Telhîs'in önsözünde Miftah'ın düzen, yazılış ve temel kuraları bir araya toplama açısından üstün bir eser olduğunu, belâğat alanının en faydalı ve en büyük kitabı olduğunu söyler. Daha sonra kitapta bazı yerlerde itnaba, bazı yerlerde de fazlaca icaza rastlandığından kitabın bazı ayıklamalara ve eklemelere ihtiyaç duyduğunu görerek Telhîs kitabını yazdığını ve kitaba bazı ek bilgiler ilave ettiğini dile getirir.⁴¹ Bu eser tespitlere göre 1260-1316

⁴¹ Bkz. Hatîb el-Kazvîni, *Telhîsu'l-Miftâh*, (Beyrut:el-Mektebetu'l-asriyye , 2011),s.37.

arasında İstanbul'da altı kez, 1297-1932 arasında Kahire'de dokuz kez, 1302'de Beyrut'ta bir kez basılmıştır.⁴²

3. **el-Îzâh fi'l-meâni** : Bu eser Hatîb el-Kazvîni'nin *Telhîsu'l-Miftâh*'ına yazdığı bir şerh çalışmasıdır. *Îzâhu'l-izâh* adıyla Muhammed el-Aksarâî(v.775/1375) tarafından ve Şemseddin en-Niksârî tarafından şerh edilmiştir.1949 ve 1993'te basılmıştır.⁴³

4. **el-Mutavvel ale't-telhîs**: Saduddin et-Teftâzânî'nin *Telhîsu'l-Miftâh*'a yazdığı şerhtir. Medreselerde en çok okutulan kitaplardan biri olup, 1872'de İstanbul, 1854'te Tahran ve 1878 ve 1889'da Lucknow'da basılmıştır. Bu eser üzerine yirmiye yakın kişi tarafından haşiye yazılmıştır.

5. **Şerh-i Miftâh**: Saduddin et-Teftâzânî'nin *Miftâh*'a yazdığı şerhtir. Bu şerhle beraber Seyyid Şerif Cürçânî ve İbn Kemal'in *Miftah*'a yazdığı şerhler Osmanlı medreselerinde ne yaygın olarak okutulan şerhlerdir.⁴⁴

6. **Muhtasaru'l-Meânî**: Bu eser Saduddin et-Teftâzânî'nin kendi eseri olan *el-Mutavvel ale't-telhîs*'e yazdığı özetidir. Bu eser de medreselerde en çok okutulan belağat eserleri arasına girmiştir.⁴⁵

7. **el- Misbâh**: *Şerh'ul- kısmı's-sâlis min Miftâhu'l-ulûm* adıyla da bilinen bu eser Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin *Miftâh*'a yazdığı şerhtir. el-Cürçânî bu şerhi Semerkand'da ders okuturken talebelerinin isteği üzerine h. 803 yılında kaleme almıştır. Saduddin et-Teftâzânî'nin *el-*

⁴² Hatîb el-Kazvîni, *Telhîs ve Tercümesi Kur'ân'ın Eşsiz Belağatı*, Çevirenler: Çöğenli ve Diğerleri, İstanbul: Huzur Yayınevi, 2002, s.IV.

⁴³ Hatîb el-Kazvîni, *Telhîs ve Tercümesi Kur'ân'ın Eşsiz Belağatı*, s.IV.

⁴⁴ Ergün, "Ders Programları ve Ders Kitapları Tarihi, Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları", s.6.

⁴⁵ Hazer, "Osmanlı Öğretiminde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", s.292.

Mutavvel'ine nazire olarak yazdığı rivayet edilir. ⁴⁶Bizzat bu şerhe Osmanlı alimleri tarafından pek çok şerh ve haşiye yazılmış olup, en çok okutulan belağat eserleri arasına girmiştir. ⁴⁷

Asırlara göre medreselerde okutulan Arap belağatı eserlerinin değişmeden devam ettiğinin örneği olması açısından bazı Osmanlı alimlerinin okuduğu belağat eserleri otobiyografilerinde geçen bilgilere göre aşağıdaki listede verilmiştir:

Otobiyografilerine Göre Bazı Osmanlı Alimleri ve Medreselerde Okuduğu Arap Belağatı Eserleri⁴⁸

Taşköprülü-zâde Ahmed (v. 968/1561)	Şerhu Miftah- Seyyid Şerif Cürcânî/ Keşşâf(Belağat Tefsiri)
Katip Çelebi (1067/1657)	Beyzâvî (Belağat Tefsiri)
Nebî Effendizâde (v.1200/1785)	Muhtasar ve Mutavvel
Şeyhülislam Feyzullah Efendi (v.1115/1703)	Keşşâf ve Beyzâvî tefsilerine ait Haşiyeler
Bursalı İsmail Hakkı(v. 1137/1725)	Miftâhu'l-ulûm, Mutavvel
Abdullah Ahîskâvî (v. 1218/1803)	Muhtasaru'l-Meânî, Keşşâf, Beyzâvî(Belağat Tefsiri)
Ahmet Cevdet Paşa (v.1312/1895)	Mutavvel

Sonuç

Osmanlı medreseleri genel olarak değerlendirildiğinde Sahn-ı Seman ve Süleymaniye medreselerinin Osmanlı medrese eğitim sisteminin bel kemiğini

⁴⁶ Yüksel ÇELİK, “Şerif Cürcânî'nin Arap Dili Ve Belâğatı Alanındaki Çalışmaları”, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 3, Sayı: 16, Eylül 2015, s. 189-202
<http://www.asosjournal.com/> 13.03.2016; s. 191-192

⁴⁷ Ergün, “Ders Programları ve Ders Kitapları Tarihi, Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları”, s.6.

⁴⁸ İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, s. 93-109

teşkil ettiği görülür. Arap Belağatının da içinde olduğu Arapça ilimleri İslam ilim havzasından Osmanlı medreselerine intikal etmiş, Sahn-ı semân medreselerinde adet-i kadimi takip ederek belirli bir sistem üzere öğretilmiş ve bu öğretim tarzı XX. yy.'ın başlarına kadar etkisini ve geçerliliğini korumuştur. Başlangıçta basit düzeyde öğretilen belağat ilimleri tarihsel seyir içinde diğer ilim dallarıyla bağlantılı olarak derinleşmiş, hem telif hayatında hem de eğitim öğretim hayatında yoğun çalışma yapılan alanlardan biri olmuştur. Osmanlı medreselerinde İslâmî ilimleri anlamının anahtarı olarak görülen belağat ilimleri inceleme, araştırma, ezber ve tekrar yöntemleri kullanılarak ileri düzeyde öğretilmiştir. Bu öğretim süreçlerinden geçen alimler Arap Belağatına dair pek çok eser telif etmiştir ve Arap belağatını etkin bir dille kullanma yetisine sahip olmuştur. Arapça ilimlerinin temelini oluşturan sarf nahiv ve belağatın, belağat ayağına Osmanlı döneminde büyük bir önem atfedildiğini ancak günümüzde Arapça öğretiminde bu hususun ihmal edilen alanlardan biri olduğu ve Arapça'nın uzun süre sarf ve nahiv alanlarına indirildiği görülmektedir. Arapça öğretiminde sağlıklı bir dil mantığının oturması için zaruri olan ve hakettiği ilgiyi göremeyen bu alan gerek öğretim metodları gerekse müfredat programı ve materyaller açısından gözden geçirilmek üzere alanın uzmanlarının ilgisini beklemektedir.

Kaynakça

Akgündüz, Ahmet- Öztürk, Sait, *Bilinmeyen Osmanlı: 700. Yılında* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1999).

_____, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri: Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri* (İstanbul: Fey Vakfı, 1990), I.

Akgündüz, Murat, *Osmanlı Dersîamları* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2010).

Alak, Musa, *Sekkâki ve Miftâhu'l-ulûm Adlı Eseri* ([y.y.: y.y.], 2011. İstanbul: Sayfa Fotokopi & Dijital Baskı).

- Ali el-Cârim, Mustafâ Emîn, *el-Belâgatü'l-vâdiha* (Kâhire: ed-Dârü'l-Mısriyyeti's-Su'ûdiyye, 2005).
- Ali, Gelibolulu Mustafa, *Künhü'l-Ahbâr*, Süleymaniye, Esad Efendi-12162.
- Baltacı, Cahit, *XV.ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri* (İstanbul:M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları , 2005), I.
- Benli, Sami, *Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Fatih Devri Sonuna Kadar Geçen Dönemde Arapça Belâgata Dair Eser Yazan Osmanlı-Türk Alimleri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991.
- Bozkurt, Nebi, "Medrese", *TDVİA*, XXVIII, 323-333.
- el-Cürcânî, Seyyid Şerîf, *el-Misbâh fi şerhi'l-Miftâh*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hz. Halid 159.
- ÇELİK, Yüksel "Şerif Cürcânî'nin Arap Dili Ve Belâgatı Alanındaki Çalışmaları", Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 3, Sayı: 16, Eylül 2015, s. 189-202
<http://www.asosjournal.com/> 13.03.2016; s. 191-192
- Demiryak, Kenan, *Arap Edebiyatı Tarihi Osmanlı Dönemi* ,(Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2015.)
- Durmuş, İsmail, "Sekkâkî", *DİA*, XXXVI, 332-334.
- Ergün, Mustafa, "Ders Programları ve Ders Kitapları Tarihi, Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları", *A.K.Ü. Anadolu Dil Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Afyon 1996. (Türkiye Sanal Eğitim Bilimler Kütüphanesi, www.egitim.aku.edu.tr, Erişim Tarihi: 09.12.2014)
- Eymen Emîn Abdulğânî, *el-Kâfi fi'l-belâğa* (Kâhire: Dârü't-Tevfikiyye li't-Türâs, 2011).
- Fazlıoğlu, Şükran, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması (el-Metâlib el-İlâhiyye fi mevzuat el- ulum el-luğaviyye) Tokaylı Hasanoğlu Lütfullah(Molla Lütfi) Eleştirel Metin ve İnceleme*, (İstanbul:Kitabevi, 2012.)
-, Ta'lîm ile İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı, *Divan İlmî Araştırmalar Dergisi*, Yıl 10, Sayı 18, İstanbul:2005/1.
- Hazer, Dursun, "Osmanlı Öğretiminde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2002), s. 274-293.
- Hızlı, Mefâil, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserleri", *Uludağ*

Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XVII/1 (2008), s. 25-46.

İhâb Abdureşîd Süleymân, *el-Belâgatü'l-Musavvera* (Kahire: Merkezu'd-dîvân, 2003).

İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (İstanbul: IRCICA, 1998), II, 223-361.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Fatih Külliyesi Medreseleri Ne Değildi? Tarih Yazıcılığı Bakımından Tenkit ve Değerlendirme Denemesi”, *İstanbul Armağanı I: Fetih ve Fatih* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995), s. 105-136.

İpşirli, Mehmet, “Medrese: Osmanlı Dönemi”, *TDVİA*, XXVIII, 327-333.

İshakoğlu, Ömer, *Türklerin XV ve XVI. Asırlarda Arapça Belâgata Yaptığı Katkıları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004.

İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim: Riyazi İlimler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), I.

Kayadibi, Fahri, “Fatih Sultan Mehmed Döneminde Eğitim ve Bilim”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (2003), s. 1-18.

el-Kazvîni, Hatîb, *Kur'an'ın Eşsiz Belâgatı Telhîs ve Tercümesi*, haz. Nevzat H. Yanık, Mustafa Kılıçlı, M. Sadi Çöğenli (İstanbul: Huzur Yayın Dağıtım, [t.y.]).

el-Kazvîni, Hatîb, *Telhîsu'l-Miftâh* (Beyrut:el-Mektebetu'l-asriyye , 2011).

Özkan, Selim Hilmi, “Osmanlı Devletinde Yabancı Dil Eğitimi”, *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish*, Volume 5/3, Summer 2013. (www.turkishstudies.net, Erişim tarihi:9.20.2014)

Sadeddin et-Teftâzânî, *el-Mutavvel Şerhu Telhîsi Miftâhu'l-ulûm*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut:Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye , 1971).

Sarıbıyık, Mustafa, İlk Osmanlı Medreseleri, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 3, 2003. <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/esosder/article/view/5000067890> 19.02.2016.

es-Sekkâkî, Ebû Ya'kûb, *Miftâhu'l-ulûm*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut:Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye , 2000).

Şaban, İbrahim, *Türk Osmanlı Alimlerinin Arap Belağatına Yaptıkları Katkıları XVII-XVIII.Asırlar*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul:2007.

Şevkî Dayf, *el-Belağat: Tatavvur ve Tarih*, 9. Baskı (Kahire:Dâru'l-Meârif , 1965).

_____, *Şerhu Miftâhu'l-'ulûm*, Süleymaniye Kütüphanesi, Beşirağa (Eyüp) 170.

Unan, Fahri, *Fatih Külliyesi: Kuruluşundan Günümüze* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003).

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, (Ankara: , 1988), I-IV.

Ünver, Süheyl, *Fatih Devri İlim, Sanat ve İctimâî Tekâmül Hamlelerine Umûmî Nazar*, (İstanbul: İstanbul Fethi Derneği, 1953).

Ünver, Süheyl, *İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç: Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi, 1946).

Zorlu, Tuncay, “Klasik Osmanlı Eğitim Sisteminin İki Büyük Temsilcisi: Fatih ve Süleymaniye Medreseleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6/12 (2008), s. 611-628.

FİNANSAL KAYNAKLARIN ETKİN VE VERİMLİ KULLANILMASINDA KAMU İHALE MEVZUATININ OLUMSUZ YÖNLERİ

Uğur GÜRSU*, İlyas SÖZEN**

Öz: Çalışmada, kamu harcamaları için elde edilen finansal kaynakların, etkin ve verimli kullanılmasında Kamu İhale Mevzuatının eksik yönleri ve hatalı uygulamaları içerik analizi ve doküman taraması yapılarak incelenmiştir. 2010-2014 yılları arasında yayımlanan Kamu Alımları İzleme Raporları taranarak Kamu İhale Kanunu kapsamında gerçekleştirilen ihalelerin yıllar itibari ile sözleşme tutarları ve tenzilat oranları ile iptal oranları tespit edilmiş, EKAP sisteminde kayıtlı ihale dokümanlarından ilansız gerçekleştirilen ihaleler ayrıntılı olarak incelenmiştir. Söz konusu ihalelerden iptal edilenlerin sebepleri de araştırılarak, 4734 sayılı Kamu İhale Kanununun eksik hükümler ve hatalı uygulamalar sebebiyle finansal kayıplara yol açtığı, kaynakların etkin ve verimli kullanılmasına yönelik olarak değiştirilmesi ve ilave edilmesi gereken kanun maddeleri ve uygulamaların bulunduğu görülmüştür. Bu kapsamda çalışmamız sonucunda; değişiklik yapılması gerekli görülen kanun maddeleri ve ilave uygulama esasları net olarak ortaya konarak, yıllık 2.8 milyar TL'ye yaklaşan kaynak tasarrufunun sağlanması ve 11.2 Milyar TL'ye yakın kaynağın daha verimli ve etkin kullanımı için çözüm önerileri getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kamu İhale Kanunu, Etkin Kullanım, Finansal Kaynak

Negative Aspects of the Effective and Efficient Use of Financial Resources Public Procurement Legislation

* İhale İşlemleri Yetkilisi, Yüksek Lisans Mezunlu, Finans ABD,
ugurgursu@yahoo.com

** Doç. Dr., Beykent Üniversitesi, İ.İ.B.F. İktisat Bölümü, isozen@beykent.edu.tr

Abstract : *In this study, the shortcomings of the Public Procurement Legislation and wrong practices in effective and efficient use of financial resources obtained for public expenditures were investigated with a content analysis and a document review. The Public Procurement Monitoring Reports published between 2010 and 2014 were reviewed to find out the contract amounts and depreciation rates of the procurements performed under the scope of the Public Procurement Law by years and the procurements without notice registered on the EKAP system were examined in detail. The reasons for the cancelled ones of the procurements in question were investigated and it was understood that the Public Procurement Law no. 4734 caused financial losses due to lacking provisions and wrong practices and there are articles and practices that need to be altered and added in relation with the effective and efficient use of resources. In this scope, as a result of the study, the articles that need to be altered and the additional practice principles were clearly revealed, and recommendations were made to secure a resource saving up to TRY 2.8 billion annually and ensure the effective and efficient use of resources in the amount of about TRY 12.2 billion.*

Key Words : Public Procurement Law, Efficient Use, Financial Resources

GİRİŞ

Finansal kaynaklar; işletmelerin kar elde etme amacında oynadığı kilit rol kadar, devletlerin hizmet üretme çabasında da önemli bir yere sahiptir. Kaynakların doğru, yerinde ve verimli kullanılması, bireyler ve devletler için mucize sonuçlar ortaya koyduğu gibi, verimsiz ve yanlış bir şekilde harcanması da iflas ve ekonomik krizleri beraberinde getirebilmektedir. Bu sebeple finansal kaynakların elde edilebilmesi veya korunması için tarih boyunca devam eden birçok savaş, bunalım ve krizler yaşanmıştır. Kaynaklara ulaşmada yaşanan

zorluklar ise beraberinde bu kaynakların en etkin ve verimli nasıl kullanılabileceği hususunda bir düzen arayışını beraberinde getirmiş ve sayısız yasalar, kurallar, uygulamalar ortaya konmuştur.

Ülkemizde ise kaynakların verimli ve etkin kullanımını sağlamak amacıyla tarihte birçok gider ve ihale kanunları yasalaşmış, 01.01.2003 tarihinde yürürlüğe giren 4734 sayılı Kamu İhale Kanunu ise halen uygulanmaya devam etmektedir. Kanun kapsamındaki idare ve kuruluşlar her yıl bütçe gelirlerinin önemli bir bölümünü Kanunda yer alan usul ve esaslara göre kullanmaktadır. Toplam kaynakların, toplam giderleri karşılayamadığı ve sürekli borçlanma gereksinimi duyulan ülkemizde zor şartlarla sağlanan finansal kaynakların verimli ve etkin kullanılmasında 4734 sayılı Kamu İhale Kanununun olumsuz etkilerinin ortaya konması ve etkin kullanımı engelleyen uygulamalara çözüm önerileri getirmek amacıyla bu çalışmaya ihtiyaç duyulmuştur. Araştırma konumuz üzerinde yapılan literatür taramasında; Kamu İhale Mevzuatı ve Uygulamalarına ilişkin 2003-2015 yılları arasında yirminin üzerinde çalışma yapıldığı ancak bu çalışmaların İnşaat Mühendisliği ve Hukuk alanlarında yoğunlaştığı, genel itibari ile firmaların yapım işi ihalelerinde karşılaştığı sorunların ve ihalelere karşı itiraz ve şikayet başvuru yöntemleri üzerinde durulduğu görülmüştür. Kamu İhale Mevzuatının Finansal ve Ekonomik sonuçları hakkında ise Rıza Cem ERTAŞ tarafından hazırlanan bir çalışma ile karşılaşılmıştır. Bizim çalışmamızda söz konusu çalışmalardan farklı olarak sadece ihale usulleri değil kanunun tamamının uygulanmasında kaynakların etkin kullanımını olumsuz etkileyen hususlar incelenmiş ve bu eksik ve hatalı uygulamaların finansal sonuçları ortaya konmuştur.

İhtiyaçların karşılanması için mal ya da hizmet üreten veya pazarlayan sonucunda da bu faaliyeti yerine getirenlere belirli bir kar sağlamayı hedefleyen ekonomik birimler işletme olarak nitelendirilmektedir. İşletmelerin kuruluşundan, üretim politikalarına kadar hemen hemen her süreçte kararlarını etkileyen en önemli faktör, işletmenin elde edebileceği ya da işletmeye

sağlanan finansal kaynakların büyüklüğü, koşulları ve ulaşılabilirliğidir. Bazı yönleri ile büyük bir işletmeye benzeyen Devlet de aynı işletmeler gibi amaçladığı hizmet ve üretime kavuşabilmek için belirli bir finansal kaynağa ihtiyaç duyar.

Ülkeler, toplumlar ve hatta bireyler sahip oldukları sınırlı kaynakları ile sınırsız olarak ifade edilebilecek büyüklükteki ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırken kaynaklarını optimal kullanmak zorundadır. Kaynakların optimal kullanımı ise; mevcut şartlar altında eldeki kaynaklardan en yüksek fayda ve verimin elde edilmesi için en az ve en doğru kaynağın kullanımını ifade etmektedir. (APAK ve DEMİREL 2013, 69)

İşletmeler açısından öz kaynakları ve dış kaynakları olmak üzere iki başlıkta incelenebilen finansal kaynaklar, konu devlet olunca oldukça karmaşık ve fazladır. Devlet; sürekli ve artan nitelikteki hizmet üretme zorunluluğuna karşın hep bir kaynak yaratma çabası ve gayreti içinde olmaktadır. Kamu açısından finansal kaynaklar; kamunun hizmet üretme kapasitesini ayakta tutmak ve arttırabilmek için gerek duyduğu maddi ve maddi olmayan her türlü gelir ve borçlanma araçlarıdır diyebiliriz.

Ülkeler sağladıkları kaynakları dengeli ve adil bir şekilde vatandaşlarına aktarabilmek ve kamu hizmetlerini yerine getirirken yapmak zorunda olduğu harcamaları planlamak maksadıyla bütçeler oluştururlar. Uygulandıkları topluma göre farklı kurallara bağlı olarak, yıllık ya da üç yıllık gibi zaman dilimleri için oluşturulan bütçelerde hedef genel anlamda gelir ve giderlerin denk olabilmesidir.

Bireylerin ihtiyaçları, gruplara, topluluklara ve hatta milletlere göre birçok farklılıklar gösterse de temel ihtiyaçlar olan barınma, yiyecek, enerji, su, yol, ulaşım, şehirleşme arttıkça, bireyler bir ülke ve devlet mensubu haline geldikçe artık o devletleri yöneten hükümetlerin, kralların ya da başkanların da sorunu olmuştur. 21.yy dünyasında devlet başkanları ülkelere kaynak bulmak için başka ülkeleri savaşla ele geçirmek yerine, ticaret yapmayı, kendi ülke

kaynaklarını başka ülkelere pazarlamayı ya da kaynakları yetersiz kaldığında ucuz faizle kredi kanalları bulmayı amaçlamaktadır. Bazen acımasızca geçen bu kaynak arayışları ülkelerin kendi gelirleri ile kendi harcamalarını finanse edememelerindedir. Aslında bu harcamaların finansman kaynakları, genel anlamda kamu gelirlerinden oluşmakta, ancak kamu gelirleri yetmediğinde borçlanılmaktadır.

Tablo 1. Türkiye Cumhuriyeti Merkezi Yönetimi Gelir ve Kazanç Üzerinden Alınan Vergi Gelirleri Dağılımı (2009-2014) (Bin TL)

Bütçe Gelir Çeşidi	2009	2010	2011	2012	2013	2014
MERKEZİ YÖNETİM GELİRLERİ	291.346.678	355.408.614	428.432.578	511.164.085	591.371.380	660.638.154
Vergi Gelirleri	224.504.298	273.471.884	332.491.753	366.963.795	423.438.661	471.415.754
Teşebbüs ve Mülkiyet Gelirleri	10.485.840	10.949.422	9.723.380	14.721.799	15.187.608	16.979.133
Bağış ve Yardımlar	814.131	965.735	1.068.434	1.651.816	1.095.659	1.284.489
Faiz, Pay, Cezalar	45.920.541	57.636.461	70.905.220	110.921.209	125.559.631	141.800.740
Sermaye Gelirleri	2.052.975	3.402.991	2.533.655	2.083.939	10.109.505	9.554.658
Alacaklar	313.140	232.874	346.569	1.356.964	230.840	904.721
Özel Bütçe Gelirleri	5.271.457	6.684.751	9.072.889	10.939.276	12.784.705	15.175.882

Düz. ve Denetleyici Kurum Gelirleri	1.984.296	2.064.496	2.290.678	2.525.287	2.964.771	3.522.777
-------------------------------------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Vergi Gelirleri Dağılımı (2009-2014)

http://www.gib.gov.tr/fileadmin/user_upload/VI/GBG/Tablo_19.xls.htm

Kamu gelirlerin en büyük bölümünü 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanununda belirtildiği üzere, devletin egemenlik ve yaptırım gücüne dayanarak elde ettiği gelirleri oluşturur. Vergi, resim, harç vs. gelirler bu gruba örnektir. Ancak devlet egemenlik hakkını kullanmaksızın kişilerin elde ettikleri gelirlere benzer, piyasa ekonomisi kuralları içerisinde ve özel hukuk kurallarına uygun bir şekilde gerçekleştirmiş olduğu faaliyetlerden de gelir elde edebilir ki bunlara "özel ekonomi gelirleri" denilmektedir. Mülk ve teşebbüs gelirleri bu guruba verilebilecek örnektir. Nihayet bazı gelir kalemlerinde ise hem bir ölçüde zorlayıcılık hem de özel kesim gelirlerine özgü nitelikler bulunabilir. Örneğin şerefiye ve katılma payları gibi. Kamunun harcamaları için yarattığı en önemli finansal kaynak ise vergilerdir. Harçlar, resimler, şerefiyeler, cezalar, borçlanma, para basılması gibi diğer bazı gelirler de finansal kaynak bulmada kullanılan yöntemlerdir.

Türkiye Cumhuriyeti 2009-2014 yılları arası Bütçe sonuç raporlarından derlediğimiz Tablo1'deki bütçe gelirleri tablosundan da anlaşılacağı üzere, vergi gelirleri toplam gelirlerin yaklaşık %75'ini oluşturmaktadır. Ancak vergilerin toplanması direk halkın gelirinden pay alınması anlamını taşıdığından, devlet vergi direnci ile karşılaşmakta ve vergilerin artırılması siyasi açıdan hep büyük risk taşımaktadır. Bu sebeple devletler harcamaların finansmanında en büyük kaynak olan vergilerin artışını harcamaların artışına oranla daha az yerine getirebilmekte ve kalan kısmı borçlanmaktadır. Tablo1'de sunduğumuz 2009,2010 ve 2011 yıllarındaki vergi gelirlerinin toplam gelirlere oranı %77'lerde iken, 2012,2013 ve 2014 yıllarında bu oran % 71'lere gerilemiş ancak harcamalar bu oranda azalmamış tam aksine artmıştır. Yani

harcamaların artışına rağmen vergi gelirleri aynı oranda arttırılamamıştır.

FİNANSAL KAYNAKLARIN KAMU HARCAMALARINDA KULLANIMI

Kamu harcamaları nedir? Gibi bir soru karşısında bireylerin çoğu en yakın zamanda kullandığı ya da çevresinde en fazla yararlandığı kamu hizmetleri için yapılan harcamalardan bahseder. Örneğin; sağlık hizmeti alan bir birey hastane için yapılan harcamalardan, ya da adliyede işi olan bir birey adli işlemler için yapılan binalardan hizmetlere kadar yapılan harcamaları sayabilir. Gerçekten de bu tür hizmetler devletin sorumluluğunda olan ve devletin bu sıfatını koruyarak varlığını devam ettirmesi için yapması gerekli hizmetlerdir. Dolayısıyla devletin sorumluluğu gereği ve varlığını devam ettirmek için yapması gereken kamusal hizmetleri sağlamak adına yaptığı harcamaları kamu harcamaları olarak tanımlayabiliriz. Daha basit anlamda yapılacak başka bir tanımlama ise; devlet bütçesi ile yapılan harcamaların kamu harcamaları olarak ifade edilmesidir.

Tablo 2. Türkiye’de Kamu Harcamalarının Seyri

Yıllar	Cari Harcamalar	Yatırım Harcamaları	Transfer Harcamaları	Toplam
1960	4.02	2,79	1,49	8.30
1965	5,36	2,68	2.11	10,15
1970	5.43	2,53	2,86	10.82
1975	6.18	2.87	4.19	13.24
1980	6,60	3,13	6,60	16,38
1984	4.87	2,71	6,89	14.47
1985	4,29	2,51	6,96	13,76
1989	5.43	1,92	5,36	12,72
1994	7,71	2,16	8,54	18,41

1997	6,48	1,29	12,18	19,95
1999	7,39	1,42	13,43	22,24
2000	8,77	1,48	16,60	26,85
2001	8,17	1,48	18,37	28,02
2002	8,51	1,73	23,30	33,54
2005	7,14	1,75	13,63	22,51
2007	7,81	1,96	14,43	24,20
2008	7,71	2,28	13,89	23,88
2009	9,00	2,56	16,59	28,16
2010	8,33	2,98	15,48	26,79
2011	8,15	2,90	13,19	24,24
2012	8,40	2,83	14,21	25,44

Kaynak: Maliye Dergisi

http://dergiler.sgb.gov.tr/calismalar/maliye_dergisi/yayinlar/md/166/166-15.pdf

Kamu harcamalarının asıl finansman kaynağı vergiler olduğundan, devlet ne kadar çok kamu harcaması yaparsa sonuçta o kadar çok vergi alacak demektir. Vergi ekonomideki üretici güçlerin, ürettiği değerlerden devlet tarafından zorla alınan bir paydır. Gelirlerini sürekli olarak artırma arzusunda olan üretici güçlerin fazla vergi ödemek istememeleri de doğaldır. Vergilerin az olması, sonuçta kamu harcamalarının da az olması anlamına gelir. Bu yüzden, devletin fazla vergi almasına karşı çıkan çevreler, doğal olarak kamu harcamalarına da karşı çıkmışlardır. (PEHLİVAN 2014, 65)

Tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de devletin toplum içindeki sorumlulukları arttıkça, sorumlulukları yerine getirebilmek için yaptığı harcamaları da artmıştır. 1960 yılından buyana ülkemizde gerçekleşen kamu harcamalarının seyrine Tablo 2’de yer verilmiştir. 1980 yılında % 16’lar düzeyindeki Kamu Harcama oranı sonraki dönemde tekrar düşüş eğilimine geçmiş olduğu görülmektedir. Bu eğilimin en temel nedeni olarak yüksek faizli

iç borçlanmaların getirdiği faiz yükü ve yüksek personel giderleri görülmektedir. 2002 yılına kadar Kamu Harcamalarının GSMH'ya oranı % 33 düzeylerine kadar yükselmiştir. Bu artışa sebep olarak yüksek faiz, oynak kur, aşırı borçlanma ve yaşanan ekonomik krizleri sayabiliriz. 2002 yılından itibaren oluşan siyasi istikrarın etkisiyle, yenilenen maliye politikaları ve Avrupa Birliği (AB)'ne uyum çerçevesinde yapılan bazı yapısal düzenlemeler kamu harcamalarının, GSMH'ye oranında azalan bir seyir yaratmıştır. (KABAKLARLI ve ER 2014, 268:285)

Kaynakların Kullanılmasında Uygulanan Hukuk

Kamu görevlilerinin ve yöneticilerin, kendi geliri ile sağlanmamış olan kaynakları harcamadaki hafiflik ve rahatlıkları, ancak kesin ve net hükümler içeren kurallar, belki de cezalar ile engellenebilir. Bunun farkındalığı içinde olan devletler çok katı ve ayrıntılar içeren mevzuatlarla kamu harcamalarının ne şekilde yerine getirileceğini belirlemişlerdir.

Ülkemizde de kamu harcamalarının yerine getirilmesinin şekli, Anayasamız başta olmak üzere birçok kanun ve yönetmelik ile belirlenmiştir. Zaman içerisinde uygulamalarda görülen ihtiyaçlarla birlikte geliştirilen bu hukuki dayanaklar, günümüzde uygulanan mevzuat hükümleri çerçevesinde aşağıda anlatılmıştır.

“Anayasa” “yasaların anası”, yani “yasaların kendisinden doğduğu yasa” anlamına gelmektedir. Bu düşünce ile tüm kanunlar anayasadan güç alır ya da doğar, sonuç olarak anayasa olmadan hiçbir kanunun olamaz. (TURİNAY 2011, 276) Tarihimize bakacak olursak Osmanlı'dan buyana Türk anayasa tarihinde beş anayasa yapılmıştır. Bunlar sırasıyla, 1876, 1921, 1924, 1961 ve 1982 Anayasalarıdır. Halen yürürlükte olan 1982 Anayasasında Kamu Kaynaklarının elde edilmesi ve harcanmasına yönelik birçok hüküm yer almaktadır.

Kamu harcamalarına ve gelirlerine dair planlamaların yapıldığı süreç

olan Bütçe süreci Anayasamızın 161. Maddesindeki “Devletin ve kamu iktisadi teşebbüsleri dışındaki kamu tüzelkişilerinin harcamaları, yıllık bütçelerle yapılır” amir hükmü gereği, anayasal bir süreç olarak yürütülmektedir. (T.C. ANAYASA MAHKEMESİ BAŞKANLIĞI 2013)

Anayasamızın dördüncü kısım, birinci bölümünde yer alan bütçeye ilişkin hususlar “Bütçenin hazırlanması ve uygulanması, Bütçenin görüşülmesi, Bütçelerde değişiklik yapabilme esasları, Kesin Hesap ve Kamu İktisadi Teşebbüslerin Denetimi” başlıkları altında detaylı olarak anlatılmaktadır. Ayrıca Anayasamızda bütçeye ilave yük getiren yasa tekliflerinin, ancak kaynak gösterilmek suretiyle TBMM’ne sunulabileceğini de hüküm altına almıştır. (KARAARSLAN 2013, 52)

Kaynakların Kullanımına Yön Veren Yasalar

Kanunlar, Anayasaların yetkili kıldığı organlar tarafından çıkartılan yazılı, genel, soyut ve sürekli hukuk kurallarıdır. (KARAARSLAN 2013, 54) Ülkemizde kanun çıkarma yetkisi Anayasamızın 87’inci maddesi gereği TBMM’ne verilmiştir. Hayatın olağan akışı içinde uyguladığımız birçok kurala kaynak olan kanunlar, aynı şekilde ekonomi, ticari, iktisadi ve kamu yönetimi alanlarında da birçok uygulamanın kaynağını teşkil etmektedir. Aşağıda kısa başlıklar altında yer verilen kanunlardan bazıları, Kamunun Mali Yönetim Esaslarını, bazıları Kamu Kaynaklarının Kullanımında Uygulanacak Usul ve Esasları belirlemektedir.

5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu

5018 Sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu (KMYKK) ülkemiz kamu mali yönetiminde devrim niteliğinde bir değişimi başlatan kanun olma özelliğine sahiptir. 1050 sayılı Muhasebe-i Umumiye Kanunu ile geleneksel bir yapıya sahip olan kamu mali yönetimimiz, 5018 SK’ la birlikte performans esaslı bir yönetime kavuşmuştur. 5018 sayılı KMYKK’ nun çıkarılmasındaki temel amaç, “kamu kaynaklarının etkili, ekonomik ve verimli

bir şekilde elde edilmesi ve kullanılmasını, hesap verebilirliği ve malî saydamlığı sağlamak üzere, kamu malî yönetiminin yapısını ve işleyişini, kamu bütçelerinin hazırlanmasını, uygulanmasını, tüm malî işlemlerin muhasebeleştirilmesini, raporlanmasını ve malî kontrolü düzenlemektir.” (5018 Sayılı Kamu Mali Yönetim ve Kontrol Kanunu 2003)

Söz konusu kanun ile birlikte Kamu kaynaklarının kullanımında görevli ve sorumlu olanlar baştan sona kadar tanımlanmıştır. Kesin Hesap Uygulaması ve Performans sorgulaması ile birlikte, devletin kurumlarında artık hedeflerine ulaşp ulaşmadıkları bütçelerinde öngördükleri kaynakları verimli kullanıp kullanamadıkları sorgulanmaya başlanmıştır. Kanunun amacında da belirtildiği gibi “kaynakların verimli kullanılması” yani harcamaların yerinde, zamanında ve doğru şekilde yapılabilmesi 5018 SK ile kanun koyucuların sağlamak istediği önemli bir ekonomik tedbirdir.

5018 sayılı KMYKK kapsam yönünden, ekonomik anlamda en geniş alana yön veren kanun olma özelliğini de taşımaktadır. Merkezi yönetim kapsamındaki kamu idarelerine ilave olarak Mahallî idarelerden oluşan genel yönetim kapsamındaki kamu idarelerinin de kanun kapsamında olduğu düşünülürse yıllık 384 milyar TL’lik (2014 yılı Faiz hariç Merkezi Yönetim Bütçe Gideri) kamu harcaması bu kanunun yön verdiği şekilde gerçekleşmektedir. (T.C. Maliye Bakanlığı Muhasebat Genel Müdürlüğü 2011)

Bütçe Kanunları

Bütçe Kanunları kamu hizmetlerinin finansmanında önemli bir aracı olmaktadır. Kamu giderleri ve gelirleri için ön koşul bunlara ilişkin izin ve yetkinin bütçe kanunu ile verilmiş olmasıdır. Bütçe kanunu yıllık olduğu için bu izin ve yetkinin bütçe kanunu ile her yıl yasama organınca yürütme organına verilmiş olması gerekir. Bütçe tasarısının görüşüldüğü ve onaylandığı yer TBMM’dir. (ÖZBİLEN, Devlet Bütçesi 2013, 7,8)

Bütçenin uygulanmasından yürütme organı sorumludur. Bu durum her

yıl yayımlanan Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu'nun son maddesinde; "TBMM, Sayıştay, Cumhurbaşkanlığı ve düzenleyici denetleyici kurumlar hariç genel ve özel bütçeli idarelerle ilgili hükümlerin yürütülmesi yetkisi ilgili bakana ve Maliye Bakanına verilmiştir." şeklinde ifade edilmiştir. Maliye Bakanlığı ise bu görevi çeşitli kurumları ile yerine getirmektedir. Merkezde Bakanlık, Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, Muhasebat Genel Müdürlüğü, Gelir Politikaları Genel Müdürlüğü ve Milli Emlak Genel Müdürlüğü gibi teşkilatları, taşrada ise Muhasebe, Saymanlık Müdürlükleri ve Vergi dairesi teşkilatları ile bütçenin uygulanması görevini yerine getirmektedir. (EDİZDOĞAN ve ÇETİNKAYA 2014, 220)

Bütçe Kanunları hem gelir hem de gider politikalarını belirlediği için ekonomik kapsam alanı parasal anlamda en büyük kanundur. Örneğin; 2014 Mali yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanununda 446.865.730.000 TL'si gelir ve finansman, 480.047.818.000 TL'si giderler olmak üzere toplam 926.913.548.000 TL'lik bir kaynağın elde edilmesi ve harcanmasına yönelik planlamalar ve tahsisler söz konusu kanun ile yapılmıştır. (Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü 2013)

Kamu Tedarik Yasaları

Kamu kaynaklarının kullanılmasında gerçekleşen rakamların büyüklüğüne bakacak olursak, bu harcamaların da gerçekleştirme şeklinin belirlenmesi gerekliliği rahatlıkla görülmektedir. 2014 yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu ile devlet kurumlarına büyüklüğü 500 Milyarlara yaklaşan bir kaynak tahsis etmektedir. Bu tutara bütçe dışında özel bütçeli kamu idareleri ve bankalarda dahil olduğunda yapılan harcamanın boyutu daha da artmaktadır.

Ülkemizde ise kamu kaynaklarının kullanılmasında uygulanacak alım ve satım yöntemleri başlıca iki kanun ile belirlenmiştir. Bunlardan kamu alımlarına yönelik olarak uygulanan 4734 sayılı Kamu İhale Kanunu, kamu satımlarına yönelik olarak uygulanan ise 2886 sayılı Devlet İhale Kanunu'dur.

2003 yılına kadar hem kamu alımları hem de kamu satışları 2886 sayılı Devlet İhale Kanunu kapsamında yerine getirilirken, Avrupa Birliği uyum çalışmaları kapsamında 2886 sayılı Devlet İhale Kanunu'nun alıma yönelik maddeleri yürürlükten kaldırılmış yerine 4734 sayılı Kamu İhale Kanunu çıkarılmıştır.

4734 sayılı Kamu İhale Kanunu 04.01.2002 tarihinde yasama organı tarafından kabul edilmiş ve 22.01.2002/24648 sayılı resmi gazetede yayımlanarak 01.01.2003 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Kanunun yayımlanmasından sonra yürürlük tarihine kadar birçok eğitim ve seminerler düzenlenerek Kanun uygulayıcılarına mevzuat farkları anlatılmaya çalışılmıştır. Çünkü bu yeni kanun, eski 2886 sayılı Devlet İhale Kanunundan çok farklı ve yeni uygulamalar getirmiştir.

4734 sayılı Kamu İhale Kanununun hazırlanmasında ve kabul edilmesinde eski kanununun değiştirilmesine gerekçe olarak; 2886 sayılı Devlet İhale Kanununun çağın gerekliliklerine yeterince cevap veremediği, kanunun uygulanmasında oluşan sorunların giderilmesinin çok güç olduğu, kanun kapsamında olmayan çok fazla kurumun bulunduğu, Avrupa Birliği adayı olan bir ülke olarak mevzuatın AB ve uluslararası ihale uygulamalarına paralellik göstermediği belirtilmiştir. Kamu kaynakları kullanılarak yapılan harcamalara ilişkin işlerde yeni usul ve esasların belirlenmesi ve uygulamaya geçirilebilmesi, bunun sonucunda da harcama yapılması ve gelir elde edilmesine yönelik ihalelerin özelliklerinden dolayı ayrı ayrı mevzuat ve kanunlarla düzenlenmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Kamu İhale Kanununun uygulamaya konulması ile "ihalelerde saydamlığın, rekabetin, eşit muamelenin, güvenilirliğin, gizliliğin, kamuoyu denetiminin, ihtiyaçların uygun şartlarla ve zamanında karşılanmasının ve kaynakların verimli kullanılmasının en geniş şekilde sağlanması, kamu kurum ve kuruluşlarının kullanımlarında bulunan her türlü kaynaktan yapacakları ihalelerde tek bir yasal düzenlemeye tabi olmaları, tahmini bedel baz alınarak indirim yapmak suretiyle ihaleye çıkılması yerine, işlerin istekliler tarafından

piyasa rayiçlerine uygun fiyatlara göre tespit ve teklif edilen gerçekçi bedeller üzerinden ihale edilmesi” amaçlanmıştır. (ÜÇİŞİK, ARSLAN ve HAKKAKUL 2014, 1)

Tablo 3. Kamu İhale Kanunu Kapsamında Yapılan Alımlar (2010-2014)

İhalelerin Gerçekleştiği Yıllar	Yıl İçinde Gerçekleşen Toplam İhale Miktarı (Adet)	Yıl İçinde Gerçekleşen İhalelerin Toplam Tutarı (TL)
2014	123.778	113.494.916.000
2013	129.093	105.504.100.000
2012	127.701	94.398.722.000
2011	136.926	91.771.406.000
2010	120.451	69.510.284.000

Kaynak: Kamu İhale Kurumu 2010-2014 yılları Kamu İzleme Raporları

http://www.ihale.gov.tr/ihale_istatistikleri-45-1.html

Kamu İhale Kanunu kapsamında son beş yıl içerisinde gerçekleştirilen ihale tutarlarına Tablo 3’de yer verilmiştir. Görüldüğü gibi yıllar itibari ile sürekli artan kamu alımları 2014 yılı sonu itibari ile 114 Milyar TL’ye yaklaşmıştır. Bu rakam Türkiye Cumhuriyeti Devleti 2014 yılı Gider Bütçesinin yaklaşık % 25’ine tekâmül etmektedir.

KAMU İHALE MEVZUATININ KAYNAKLARIN ETKİN KULLANIMINI OLUMSUZ ETKİLEYEN YÖNLERİ VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Kamu İhale Mevzuatının Kapsam Yönünden İncelenmesi

Amacı Kanununun 1. Maddesinde “kamu hukukuna tâbi olan veya kamunun denetimi altında bulunan veyahut kamu kaynağı kullanan kamu kurum ve kuruluşlarının yapacakları ihalelerde uygulanacak esas ve usullerini

belirlemek” olarak tanımlanan kamu ihale kanunu uygulanmaya başlandığı tarihten bu yana birçok kez değişikliğe uğrayarak, ilk yasalaşma gerekçesinden çok farklı noktalara gelmiştir. Kanunun halen hatalı ve eksik yönleri bulunmakta ve idarelerin ihtiyaçlarına cevap veremeyen alım şekilleri yer almaktadır. (ERDOĞDU 2014)

Kamu İhale Kanununun kapsam yönünden bazı kurum ve kuruluşlar ile kat karşılığı inşaat işlerini kapsamamaktadır. Kanun kapsamının belirlenmesinde idarelerin yapısından çok ihtiyacın çeşidi ve yapısının belirlenmesi, kanun dışında olmasına gerekçe olarak idarenin özellikleri değil de ihtiyacın özelliklerinin anlatılması daha yerinde olacaktır.

Zira kanun kapsamı dışına çıkarılan bir idarenin çok basit anlamdaki kalem, kağıt, temizlik malzemesi gibi ihtiyaçları, kanun kapsamındaki bir idareden farklı özellik taşımamaktadır. Örneğin kamu sermayeli iki kuruluşu ele alalım, Türkiye İhracat Kredi Bankası A.Ş. (Türk Eximbank) ve T.C. Ziraat Bankası, ikisi de sermayesi hazine tarafından ödenmiş kamu bankasıdır. Ancak Türkiye İhracat Kredi Bankası A.Ş. ihtiyaç duyduğu temizlik malzemesini kanun kapsamında tedarik ederken, aynı temizlik malzemesini T.C. Ziraat Bankası A.Ş. ise kanun kapsamında tedarik etmek zorunda değildir. İşte tam bu noktada yüzlerce örnek saymak mümkündür. Çünkü basit anlamdaki bu ihtiyaçlar her yerde ve her kurum için aynıdır, yani kalem her yerde kalem, tuvalet kâğıdı her yerde tuvalet kâğıdıdır, hal böyle iken bir kurumun tuvalet kâğıdına ulaşma şekliyle diğerinin farklı olmasında hiçbir fayda bulunmamaktadır. Zira bu kamu kurumları arasında farklı uygulamalar ve farklı maliyetlere katlanılma durumundan başka bir sonuç sağlamayacaktır.

Yukarıda basit örnekle açıklamaya çalıştığımız konu; kanunun kapsamının belirlenmesinde idarelerin ayrıma tabi tutulmaması gerektiğidir. Kanunun ilk yayımlandığı haliyle, Kamu Kaynaklarının kullanılarak elde edildiği her türlü gelir harcanırken Kamu İhale Kanununun kapsamında olmalıdır. Zira harcayan kurum ya da kuruluş kadar kaynağın sahibi de önemlidir. Kaynak

kamu kaynağı ise bu kaynağın harcanması da mutlaka kamunun belirlediği usul ve esaslar dâhilinde olmalıdır.

Sonuç itibari ile 4734 sayılı Kamu İhale Kanununun kapsamını belirleyen 2. Maddesine (f) bendi olarak, “ *Kamu Kaynağı kullanılarak elde edilen her türlü gelirin harcanması, idarenin yapısı ve sermayesine bakılmaksızın bu kanun hükümlerine tabidir.*” şeklinde bir ibarenin ilave edilmesi ile kanun kapsamına alınmak istenenin herhangi bir idare, kuruluş ya da belediye teşkilatı değil, aslında **kamu kaynağı** olduğu açıkça gösterilmelidir. Bu sayede özellikle KİT’ler ve BİT’ler ile kamu sermayeli kuruluşlar, dernekler, vakıflar ya da şirketler, her fırsatta kanun kapsamı dışına çıkma gayreti ile hükümetlerin karşısına çıkamayacaklardır.

Kanun kapsamının genişletilmesi ile birlikte, diğer kamu idareleri ve kamu kaynağı kullanan şirket, müessese ve derneklerin gerçekleştirdikleri yıllık 300.000.000,00 TL’ ye yakın kaynak, daha verimli, şeffaf ve güvenilir şekilde kullanılabilir. Bu rakam 2014 yılı Kamu Alımları Raporunda; kanun kapsamı dışındaki idarelerin EKAP (Elektronik Kamu Alımları Platformu) kaydına aldıkları alımları içermektedir. Diğer vakıf, dernek ve tüzel kişiler ile birlikte kaydı yapılmayan alımlar ilave edildiğinde söz konusu kaynak miktarının 500.000.000,00 TL’yi aşacağı değerlendirilmektedir. (2014 Yılı Kamu Alımları Raporu 2015)

Kanun Kapsamı Dışındaki İşlemler

Kamu Kaynağı Kullanılmadan Gerçekleştirilen Alımlar

Günümüzün en sık rastlanan inşaat ve yapım faaliyetlerinden biri olan kat veya arsa karşılığı yapım işleri kamu idarelerince de kullanılabilir. Söz konusu yapım işlerinin gerçekleştirilmesi için bütçeden herhangi bir kaynak harcanmadığı sürece 4734 sayılı Kamu İhale Kanunu Kapsamında yapılma zorunluluğu yoktur.

Kamu İhale Kanununda bir harcama yapılabilmesi için o işe ait

ödeneğinin bulunması, yaklaşık maliyetin parasal olarak ifade edilebilir olması gerektiği belirtilse ve kat/arsa karşılığı yapılan inşaatlar için kamu harcaması yapılmadığı düşünülse de, söz konusu işlerdeki kamu kaynağı aslında kat karşılığı yükleniciye verilen arsadır. Çünkü kamu varlıkları ve kaynakları sadece ödenekten ibaret değildir. Kamunun kaynağa çevrilebilir arsa ve kıymetleri de kamu kaynağı niteliğinde değerlendirilmeli ve bunlar üzerinden sağlanan gelir ve giderler de kanun kapsamında ihale edilerek sağlanmalıdır.

İstisna Uygulamaları

Kamu İhale Kanununun kabul edildiği ilk halinde istisna edilen iş kalemleri altı bentte sıralanarak belirtilmiştir. Ancak günümüze gelindiğinde bu istisna bentlerinin sayısı yirmiye ulaşmıştır. Bazı istisna maddelerinin ise, kanunda yer verilen diğer ihale usulleri ile yapılabilme imkanı olduğu halde yasalastığı görülmektedir. Örneğin; Kanunun 21'inci maddesinin (b) ve (c) bentlerinde birçok özel ve acil durumun, doğal afetlerin, beklenmeyen ve öngörülemeyen işlerin, savunma ve güvenliği ilgilendiren özel durumların gerektirdiği ivedi alımların ilansız ve davet edilen firmalar aracılığı ile yapılmasına müsaade edilmiş idarelerin işlemleri kolaylaştırılmıştır. Buna rağmen 3/b istisna maddesi ile güvenlik ve savunmaya yönelik gizliliği olan mal ve hizmet alımları kanun kapsamı dışına çıkarılmıştır. Aynı şekilde 3/j istisna maddesi ile deniz ve çevrenin zarar görmesini önlemek amacıyla acil olarak alınacak tedbirlerde kanun kapsamına çıkarılmıştır. Bu kapsamda; Söz konusu istisna maddelerinin iptal edilmesi ve alımların Kanun kapsamında 21 (b) ve (c) maddesi dahilinde tedarik edilmesi amaçlanmalıdır.

Bakanlıkları tarafından savunma, güvenlik veya istihbarat konuları ile ilgili olduğundan, gizli olarak yapılması gerektiği değerlendirilen mal ve hizmet alımları ile yapım işleri dışında, bakanlık onayı gerektirmeyen ve idarelerin takdir yetkisine bırakılan bazı 3/b istisna uygulamalarında ise net kriterler getirilmelidir. Devlet güvenliğine ilişkin temel menfaatlerin korunmasına

yönelik alım kararı her idarenin karar verebileceği ya da yetkisinde olan bir konu değildir. Bu sebeple bakanlık onayı gerektirmeyen bazı 3 (b) istisna alımlarında her mali yıl başında güncellenen bir alım listesi yayımlanmalı ve idareler bu listede bulunan ihtiyaçlarını gerekiyorsa istisna şeklinde tedarik etmelidir.

Amacı 3/e maddesi kapsamındaki kuruluşları desteklemek ve rekabet edebilir seviyeye çıkarmak olan bu bent ise, maalesef kaynakların verimli kullanılması aşamasında başarısız kalmaktadır. İdareler; çoğu zaman ihale düzenlemenin zorluklarından kaçmak için, 3/e kapsamındaki idarelerden ihtiyaçlarını karşılama yoluna gitmektedir. Örneğin; idarelerin büyük bir kısmı büro mobilyası, kırtasiye, temizlik malzemesi, bilgisayar, taşıt, yazılım gibi ihtiyaçlarını fiyatlarını hiç sorgulamadan Devlet Malzeme Ofisinden almayı tercih etmektedir. Bazı dönemlerde ise DMO fiyat listesinin, ürünlerin piyasa fiyatından bile yüksek kaldığı durumlar olmaktadır. DMO mevzuatı gereği, tedarik ettiği ürünlere, belirli bir kar oranı dahil ederek satış fiyatını belirlemekte ve bu sebeple satış fiyatları, bazı idarelerin ihale fiyatlarından bazen de piyasa fiyatından yüksek kalmaktadır.

Nitekim T.C. Sayıştay Başkanlığı'nın DMO Genel Müdürlüğü 2012 yılı raporunda da *“DMO'nun piyasa ile rekabet eder duruma gelmesi gerektiği ancak yapılan satışlardan Hazineye temettü ve Maliye Bakanlığına vergi olarak aktarılması gereken paylar olduğundan satış fiyatlarının yüksek belirlendiği, bunun ise kısmen de olsa piyasada referans alınan DMO satış fiyatlarının daha yüksek bir düzeyde dengelenmesine neden olduğu bunun ise kamu kuruluşlarının hem DMO'dan, hem de tedarikçilerden yaptıkları alımların fiyatlarının da daha yüksek bir düzeyde gerçekleşmesine ve kamu maliyesine ilave yükler getirmesine yol açtığı”* belirtilmiştir. (T.C. Sayıştay Başkanlığı 2013)

Bu kapsamda 3 (e) istisna alımlarında aşağıda belirtilen bazı tedbirlerin alınmasında fayda olacağı değerlendirilmektedir.

- ✓ 3/e maddesinde belirtilen kuruluşlardan yapılacak alımlarda, piyasa fiyat araştırması zorunlu hale gelmelidir. Söz konusu kuruluşların satış fiyatlarının piyasa fiyatından en az % 5-10 gibi bir oran kadar ucuz olması halinde istisna olarak ihalesiz alım yapılabilmelidir.
- ✓ Söz konusu kuruluşlardan yapılacak her türlü alım sonucu, ilgili muayene ve kabul yönetmelikleri kapsamında muayene edilerek ürünlerin teslim alınması zorunlu olmalıdır.
- ✓ İdareler adına söz konusu kuruluşların ihale yapma yetkisinin kaldırılması gerekmektedir. Zira idareler DMO aracılığı ile marka belirtip ihale açılmasını talep edebilmektedir.

Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu kapsamındaki taşınır ve taşınmazlar için uygulanan 3/i istisna uygulaması ile vakıf kültür varlıkları için uygulanan 3/k istisna maddeleri, Kanunun 20. Maddesi olan belli istekliler arasında ihale usulü veya 21/e maddesi pazarlık usulü ile rahatlıkla ihale edilebilecek nitelikte işlerdir. Zira istisna kapsamına alınma gerekçelerinde, alım konusu işlerin uzmanlık gerektiren işler olması ve tahmini fiyat belirlenmesinde güçlük yaşanması gibi nedenlerden bahsedilmektedir. Belli istekliler arasında ihale usulü ve Pazarlık usulünün (e) bendi de tam bu noktada yeterlilikleri belirlenen firmalarla çalışma fırsatı sunabilecek esnekliğe sahiptir. Özellikle 21(e) bendi ile yapılacak ihalelerde yaklaşık maliyetin ve işin teknik boyutunun tespit edilememesi ihale usulünün kullanılabilmesi için ön koşul olarak istenmektedir. Sonuç itibari ile 3/i ve 3/k istisna hükümleri yerine idarelerin Kamu İhale Kanununun 21/e pazarlık usulü veya 20. Maddesi belli istekliler arasında ihale usulünü tercih ederek kanun kapsamında işlemlerini yürütmesi şeffaflık ve rekabet ilkelerine uyum sağlamak açısından çok daha faydalı olacaktır.

Söz konusu değişikliklerin finansal boyutu hakkında net bir yorum yapmak mümkün olmamakla birlikte, değişiklik veya iptal edilmesinde fayda görülen 3/b, 3/j, 3/e, 3/i ve 3/k istisna uygulamaları ile yapılan alımların son beş

yıllık ağırlıklı ortalamaları hesaba katılarak yapılacak bir çalışmada, en düşük iskonto oranına sahip pazarlık usulü ile bile alımların gerçekleşmesi durumunda yıllık 330 Milyon TL'ye yakın tasarruf sağlanabileceği ve kaynakların daha verimli kullanılmasına katkı sağlanacağı değerlendirilmektedir.

Tablo 4. İstisna Kapsamında Yapılan Alım Tutarları (2010-2014)

(Bin TL)

Açıklama	2010	2011	2012	2013	2014
İstisna Alım Tutarları	9.352.169	11.870.195	7.121.725	9.213.471	8.393.401
Toplam Kamu İhaleleri	% 13,5	% 12,93	% 7,54	% 8,73	% 7,40

Kaynak: 2010-2014 yılları arasındaki Kamu Alımları İzleme Raporları

http://www.ihale.gov.tr/ihale_istatistikleri-45-1.html

3 (b)(e)(k)(i) Yıllık Toplam Ortalama Alım Tutarı: 3.285.802.000 TL

Pazarlık Usulü İskonto Oranına Göre: $3.285.802.000 \times \%10 = 328.580.200$ TL

Belli İstekliler İskonto Oranına Göre: $3.285.802.000 \times \%24 = 788.592.480$ TL

Açık İhale Usulü İskonto Oranına Göre: $3.285.802 \times \%20 = 657.160.400$ TL

Ortalama ortaya çıkabilecek iskonto tutarı: 591.444.360 TL

4734 sayılı Kamu İhale Kanununun gerekçeleri arasında kamunun yapacağı harcamalardaki ihalelerinde, standart ve uygulama bütünlüğü sağlamak olduğu düşünüldüğünde, istisna uygulamalardaki artış ile farklı uygulama ve farklı mevzuat sayısında da artış yaşanacağı ve esasen bu durumun Kamu İhale Kanununun amacını sabote ettiği söylenebilir. Tüm idareleri ve tüm uygulamaları tek kanunda birleştirmeye çalışan Kamu İhale Kanununun, sadece istisna uygulamaları için 2013 yılı sonuna kadar 58 farklı yönetmelik

yürürlüğe girmiştir. Maalesef aynı mal ya da hizmet devlet tarafından 58 farklı şekilde alıma konu olmuş ve her idare kendine göre bir alım şekli belirlemiştir.

Kamu İhale Mevzuatın Temel İlkelerine İlişkin Eleştiriler

Kamu İhale Kanununun, saydamlık, rekabet, eşit muamele, güvenilirlik, gizlilik, kamuoyu denetimi, ihtiyaçların uygun şartlarla ve zamanında karşılanması, kaynakların verimli kullanılması gibi temel ilkeleri genel itibari ile AB ve diğer gelişmiş ülkelerin ihale mevzuatıyla uyumlu aynı zamanda ihale kavramıyla da aynı hedeflere sahip ilkeleridir.

Ancak; açık ihale usulü ve belli istekliler arasında ihale usulünün kanun kapsamındaki idarelerce temel ihale usulü olarak benimsenmesine ilişkin kanunda yer alan ilke, kanun uygulamalarına bakıldığında sadece yazılı metinden ileriye gidememiştir. Söz konusu ihale usullerinin kullanım sıklığı incelendiğinde en çok tercih edilen ihale usulünün % 75,3 ortalama ile açık ihale usulü olduğu, ikinci sırada tercih edilen ihale usulünün % 24,2 ile pazarlık usulü olduğu ve kanunda temel ihale usulü olarak kullanılması istenen belli istekliler arasında ihale usulünün ise, % 0,5 oran ile en az tercih edilen ihale usulü olduğu görülmektedir.

Kanunda alım usullerinin hangi hallerde ve nasıl kullanacağı belirlenmiş olmasına rağmen, ayrıca temel ilkelerin içinde bunların ayrıma tabi tutulması ve bu ilkeye uyulması ya da uyulmaması halinde idarelere uygulanacak ceza ve ödül sisteminin açıklanmamış olması ilkeyi geçersiz kılmıştır. Bu sebeple kanunun temel ilkeleri içinde ihale usullerine öncelik sırası verilmesi yerine, ihalelerdeki rekabet ve şeffaflığın sağlanması açısından olmazsa olmaz olarak görülen ilan ve duyuruların yapılmama gerekçelerinin kanunda sorgulanması amaçlanmalıdır. İdarelerde ihale yetkilisinin onaylayacağı ve ihtiyaç sahibi birim tarafından hazırlanan bir rapor veya teknik açıklama onay belgesine eklenmeli ve ilan edilmeme gerekçesine de ihale onay belgesinde yer verilmelidir.

Bu kapsamda kanunun 5. Maddesinde yer alan “.....ihalelerde açık ihale usulü ve belli istekliler arasında ihale usulü temel usullerdir. Diğer ihale usulleri Kanunda belirtilen özel hallerde kullanılabilir” ibaresinin tamamının kanundan çıkarılarak, yerine “**İdareler ihale usulünü belirlerken, ihtiyaçlarının özelliğine göre kanunda belirlenen ihale yöntemlerini kullanacaklar ve ilan edilmeme gerekçelerine ihale onay belgesinde yer verecekleridir.**” ibaresine yer verilmesinin, hem kanunun temel ilkelerine olan güvenilirliğini hem de uygulayıcılar açısından kullanılabilirliğini arttıracığı değerlendirilmektedir.

Temel ilkelere ilişkin diğer önerimiz ise; ihalelere çıkılmadan önce, ihale konusu iş için ödenek tahsis edilmesini zorunlu kılan ilkedir. Ödeneği olmadan ihalelere çıkılmayacağına ilişkin temel ilkelerde yer verilen ibare, “kat veya arsa karşılığı yapılan inşaat” işlerinin kanun kapsamı dışında değerlendirilmesine olanak sağladığından, söz konusu ibarenin kat karşılığı veya arsa karşılığı inşaat işlerini ihale kapsamı dışında tutmayacak şekilde yeniden düzenlenmesinde büyük kamu yararı olacaktır. Bu kapsamda “**Ödeneği bulunmayan hiçbir iş için ihaleye çıkılamaz.**” ibaresi yerine “**Ödenek tahsisi yapılmamış ya da karşılığında kamu kaynağı ayrılmamış hiçbir iş için ihaleye çıkılamaz**” şeklinde bir değişiklik yapılarak, ihalenin sadece ödenek gerektiren işler için değil kamu kaynağı kullanılan her türlü alım için kullanılması gerektiği temel ilkelerde kayıt altına alınmış olacaktır.

Kamu İhale Mevzuatının Uygulanmasına İlişkin Esaslarının İncelenmesi İhale Komisyonunun Oluşturulması ve Görevleri

Kamu İhale Kanununda, kanun kapsamında yapılacak ihalelerde bir ihale komisyonu oluşturulması zorunlu kılınmıştır. Söz konusu komisyon oluşturulurken; ihalenin özelliğine göre alıma ilişkin teknik bilgisi olan en az iki üyenin işin uzmanı olarak görevlendirilmesi, mali ve muhasebe işlerinden sorumlu en az bir üyenin mali uzman olarak yer alması ve komisyona başkanlık

edecek üye dahil toplam beş kişiden teşkil edilmesi gerektiğine yer verilmiştir. (T.C. Resmi Gazete 2002)

Kamu İhale Kanunu kapsamındaki idarelerin son beş yıl içerisinde gerçekleştirdiği yıllık ihale sayısı ortalama 166 bin adet civarındadır. Bu ihalelerden iptal edilen ihale sayısı ise yıllık ortalama 32 bin adet civarındadır. Bu veriler her yıl gerçekleşen ihalelerin neredeyse % 20'sinin iptal olduğu anlamını taşımaktadır. Bu oran, şikayet ve başvuru sürecine ilişkin koşulların Kamu İhale Kurumu tarafından zorlaştırılmasından önce 2010-2011-2012 yıllarında %26'lara kadar yükselmiş ve yapılan her dört ihaleden biri iptal edilmiş duruma gelmişti. İhale iptallerinin farklı sebepleri bulunsa da, hemen hemen her iptalin gerekçesinde ihale dokümanının hatalı hazırlanması, ihale komisyonunun hatalı ve eksik değerlendirmeleri gibi görevlilerden kaynaklı gerekçeler bulunduğu görülmektedir. (Kamu Alımları İzleme Raporu 2010,2011,2012,2013,2014)

Ancak 4734 sayılı Kamu İhale Kanununun ihale komisyonu oluşturulmasına ilişkin 6. Maddesinde, ihale komisyon üyelerinde yer alması gereken özellik ve vasıflardan hiç bahsedilmemiş, sadece her ihalede ihale konusu işin uzmanı olan iki üye ve bir mali üye bulunması gerektiği belirtilmiştir. İhale Komisyon Başkanı kimdir, hangi bilgi ve beceriye sahip olmalıdır, herkes komisyon başkanı olabilir mi? bunlar kanunda yer almamaktadır. Kaldı ki ihale komisyon üyelerinin sadece ihaleye katılıp zarfları açmak dışında, bu tekliflerin değerlendirilmesi, gerekirse açıklama istenmesi, aşırı düşük sorgulama yapılması, sınır değer tespiti, yeterlilik belgelerinin değerlendirilmesi, yasaklı teyidi gibi birçok kontrol ve denetimi kanun hükümlerine göre yerine getirmesi ve buna ilave olarak da tüm ihale işlemleri ve tebligatları EKAP sistemine veri girişi yaparak gerçekleştirmesi gerekmektedir. Bir ihale işleminde başlangıcından sözleşmenin imzalanmasına kadar yaklaşık otuz adet işlem süreci yer almaktadır. Bu süreçlerin mevzuat hükümlerine uygun yürütülmesi ve ihale iptaline meydan vermeyecek hatalara

düşülmemesi için, ihale komisyonun bütün üyelerinin ihale konusunda uzman görevliler olması zorunlu tutulmalıdır. Söz konusu personele her görev ünvanı (Komisyon Başkanı/Üye/İşin Uzmanı/Mali Üye) için Kamu İhale Kurumu (KİK) tarafından ayrı ayrı sertifika verilmeli ve bu sertifikaya sahip personel tarafından ihale süreci ve EKAP işlemleri yerine getirilmelidir.

Sonuç itibari ile her ihale iptalinin bir hukuki sonucu olduğu kadar, finansal sonucu da vardır ve bu sonuç çoğu zaman finansal kaynakların kaybıdır. Yılda ortalama 32 bin adet ihale iptali sebebiyle boşa ödenen ihale ilan bedeli yaklaşık 70 Milyon TL'dir. (Kamu Alımları İzleme Raporu 2010,2011,2012,2013,2014)

Bu rakama ihale iptal ilanı için ödenmesi gereken iptal ilan bedeli dahil değildir. Söz konusu kayıpların yaşanmaması için ise kanunun 6. Maddesi ile belirlenen ihale komisyon üyelerinin, nitelik ve görevlerini belirleyen ayrıca bir yönetmelik hazırlanması ve bu yönetmelikte her bir komisyon üyesinin sahip olması gereken vasıf ve özelliklerinin belirtilmesi, hatta komisyon başkanlarının idarelerde kadro açılarak istihdam edilmesi ve bu sayede deneyimli personel havuzu oluşturulmasının faydalı olacağı değerlendirilmektedir.

İhtiyacın Belirlenmesi ve Önemi

Kaynakların verimli ve ekonomik kullanılmasında en önemli ilke ihtiyaçların doğru ve gerçekçi bir şekilde tespit edilmiş olmasıdır. İhtiyaçların belirlenmesi ihale sürecinin temel taşıdır. Yanlış ve eksik yapılan tespitler ihale sürecinin sağlıklı ilerlemesini engellemenin dışında ihalenin iptaline de sebebiyet verebilmektedir. Örneğin araç parkındaki taşıtları için kışlık lastik ihalesine çıkan bir belediye, mevcut araçları için gerekli lastik ebatlarını yanlış tespit ederek ihtiyaçlarını olması gerekenden farklı şekilde tespit ederse, ihale sonucu teslim edilen lastikleri kullanabilmesi de imkansız hale gelir, ya da bir yapım işi için gerekli keşiflerin gereğinden fazla tespit edilmesi, 1000 m2 lik

fayans işinin 2000 m2 olarak gösterilmesi kaynakların israfına ve kamu zararına sebep olabilir. Bu sebeple yapılacak işe ya da alınacak malzemelere ilişkin ihtiyaçların işin uzmanları tarafından dikkatlice tespit edilmesi hayati öneme sahiptir.

Tedarik sürecinin başlangıç noktası olarak kabul edilen ihtiyaçların belirlenmesi, maalesef 4734 sayılı Kamu İhale Kanunda yer almamaktadır. Oysaki bu süreç en az ihale süreci kadar önemli ve yolsuzluk riski yüksek bir süreçtir.

Doğru bir ihtiyaç tespiti için; ihtiyaç sahibi birimde görevli konusunda uzman personel dışında, mal saymanı/ demirbaş sorumlusu/ depo sorumlusu personel tarafından da ihtiyaç listeleri görülmeli ve istenen ürünlerin depoda olup olmadığı, ya da ihtiyaç miktarlarının her yıl depodan sarf edilen kayıtlarla uyumlu olup olmadığı sorgulanmalıdır. İhtiyaçların liste haline getirilmesini müteakip ihale yetkilisinin de onayı alınmalıdır. İhtiyaç listeleri standart form halinde KİK tarafından yayımlanmalı ve mal alımlarına ilişkin geliştirilen formlarda; ihtiyaç duyulan mal/ ürünlerden idarenin elinde ne kadar bulunduğu, yıllık ihtiyaç miktarı, ihale ile alınması istenen miktarlar ayrı sütunlarda belirtilmelidir. Yıllık ihtiyaç miktarının ve depodaki miktarın ihtiyaç listesinde yer verilmek istenmesindeki amaç; ihtiyaç listesi eline ulaşan ihale komisyonunun ihtiyaç miktarının durumuna göre ihtiyacın bölünüp bölünmediğini sorgulayabilmesi ya da ürünün depo miktarına göre alım süresini tespit edip, ihale süreci için ne kadar zamanı olduğunu görebilmesi içindir. Bu uygulama sayesinde; kanunun temel ilkelerinden ya da ihale usullerinin sürelerinden habersiz ihtiyaç sahibi birimin yanlış ve hatalı işlemlerine, mevzuat hükümlerine hâkim komisyon üyelerinin müdahale edilebilme şansı çoğalacaktır.

Tablo 5. Merkezi Yönetim Mal ve Hizmet Alımları Aylık Bütçe Gerçekleşme

Tutarları (2010-2014) (Milyon TL)

DÖNEMLER	2010	2011	2012	2013	2014
OCAK	735	901	863	1.114	1.346
ŞUBAT	1.343	1.741	1.987	2.067	2.259
MART	2.124	2.131	1.868	2.219	2.755
NİSAN	2.214	2.593	2.935	2.754	3.185
MAYIS	2.141	2.317	2.304	2.695	2.795
HAZİRAN	1.959	2.708	2.390	2.491	2.866
TEMMUZ					
AĞUSTOS	2.372	2.902	3.071	3.328	3.528
EYLÜL	1.843	1.939	2.513	2.589	2.970
EKİM	2.319	2.936	2.616	2.668	3.301
KASIM	2.334	2.606	3.021	3.581	4.082
ARALIK	7.215	6.359	6.503	8.375	8.694
TOPLAM	26.599	29.133	30.071	33.881	37.781

Kaynak : T.C. Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü Aylık Bütçe Gerçekleşme Raporları (2010-2011-2012-2013-2014)

<http://www.bumko.gov.tr/TR,917/aylik-butce-gercekleme-raporlari.html>

İhtiyaçların belirlenmesindeki diğer önemli husus ise, ihtiyaçların belirlenme zamanıdır. Aylar itibari ile gerçekleşen ihale tutarlarının belirtildiği Tablo 5'te, her yılın Aralık ayında diğer aylardan 2 bazen de 3 katı fazla ihale ve harcama yapıldığı görülmüştür. Bu ise idarelerin ihtiyaçlarının tespitinde ne kadar geç davrandığını, paranın zaman değerini göz ardı ederek, kaynakların verimli kullanmadığını göstermektedir. Yıllık enflasyon ve faiz oranının % 10'ların altına düşmekte zorlandığı ülkemizde, borçlanılarak elde edilen kaynakların bir yıla yakın bir zaman kullanılmayarak, daha fazla mal ya da hizmet almak yerine, zamana karşı değerini yitiren ödenekler ile daha az mal ve

hizmetin alınması kaynakların israfı anlamını taşımaktadır.

Maalesef bu davranışta 5018 sayılı Kamu Mali Yönetim ve Kontrol Kanunu'nun 20. Maddesinde ödeneklerin kullanılmasına ilişkin yer verilen bazı maddeler ve uygulamasının da etkileri büyüktür. Özellikle 20. Maddenin (f) bendinde yer verilen cari yılda kullanılmayan ödeneklerin yılsonunda iptal edileceğinin belirtilmesi idarelerin tahsis edilen ödenekleri sonuna kadar kullanmaya itmektedir. (T.C. Resmi Gazete 2003)

Bütçe ile tahsis edilen kaynakların zamana karşı değerini yitirilmesinin önüne geçmek maksadıyla, acil ve zorunlu ihtiyaçlar dışındaki genel ihtiyaçların yılın ilk 3 ayında belirlenerek, ihale planlarının ihale yetkilisine sunulması gerektiği kanunda yer almalıdır. Bu sayede yıllık ortalama 6 milyar liraya yakın kaynağın yılsonuna kadar kullanılmayarak zamana karşı değer kaybetmesinin önüne geçilmelidir.

İdarelerce Yaklaşık Maliyetin Belirlenmesi

Yaklaşık maliyet, basit anlamda alınmak istenen mal ya da hizmetin piyasa fiyatını ifade eder. Piyasa fiyatının görülebilmesi için de en iyi tespit yöntemi piyasadaki gerçek fiyatların araştırılması ile olur. Kamu İhale Kanununda da yaklaşık maliyetin tespitinde piyasadan fiyat toplanmasını bir yöntem olarak benimsemiştir. Ancak piyasadan fiyat toplanmasında uygulanması gereken yöntem ve kurallar ele alınmamıştır. Bu sebeple idareler farklı uygulamalar ile aynı ürün için birçok farklı yaklaşık maliyet ortaya koyabilmektedir. İstanbul'un Anadolu Yakasında açılan bir ihale ile Avrupa yakasında açılan bir ihalede aynı ürün için çok farklı yaklaşık maliyet ve çok farklı ihale sonuçları oluşabilmektedir.

Tablo 6'de aynı tarihte, aynı ilde, aynı iş için ihaleye çıkan farklı idarelerin ihale için tespit ettikleri yaklaşık maliyetler örnek olarak sunulmuştur. Bu gibi daha birçok örnek ile karşılaşmak mümkündür. Kaldı ki örneğini verdiğimiz alım Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'nca her gün litre

satış fiyatı yayımlanan ve fiyatı bilinen mazot alımıdır. (Kamu İhale Kurumu 2015)

Tablo 6. Yaklaşık Maliyet Karşılaştırma Tablosu

İHALEYİ YAPAN İDARE	İhale Tarihi	Toplam Yaklaşık Maliyet	Miktarı (Litre)	Litre Yaklaşık Maliyet
Cerrahpaşa Tıp Fakültesi	30.04.2015	220.660,30	70.000	3,152
İstanbul İl Sağlık Müdürlüğü	20.04.2015	2.287.260,00	700.000	3,267
İller Bankası A.Ş.	06.02.2015	446.340,23	145.000	3.078
İstanbul Otobüs İşl. Tic. A.Ş.	06.02.2015	195.560,20	60.500	3.232

Kaynak: Kamu İhale Kurumu /Elektronik Kamu Alımları Platformu

<https://ekap.kik.gov.tr/EKAP/Ortak/IhaleArama2.aspx>

Günümüzde firmalar tarafından ihalede yüksek yaklaşık maliyet oluşması için bilinçli olarak çok yüksek fiyat teklifi sunulmaktadır. İdareler bu sebeple kimi zaman gerçekçi fiyat bulamayıp res'en fiyat belirme yoluna bile gitmektedir. Ancak bu uygulamaya sadece hizmet alımları uygulama yönetmeliğinde yer verildiği için mal alımlarında res'en fiyat belirlenememekte ve firmalardan alınan fiyatların ortalaması yaklaşık maliyet olarak kullanılmaktadır. Bu sebeple mal alımlarında da idarelerce res'en fiyat belirlenebilmesine ilişkin değişikliğin yapılmasında fayda olacağı değerlendirilmektedir. (T.C. Başbakanlık 2009)

Yaklaşık maliyet tespitinde en önemli kaynak olarak yer alması gereken diğer idarelerin ihale sonuç fiyatları bu sebeple çok önemlidir. Bu kapsamda; İdarelerin ihale sonuçlarını EKAP sistemine KDV hariç toplam sözleşme bedeli olarak girmesi yerine (Akaryakıt alımı ihalesi sonucu sözleşme bedeli KDV Hariç 300.000,00 TL gibi), birim fiyat bazında EKAP sistemine

girmesi (Dizel 3,29 TL, Kurşunsuz Benzin 3,65 TL gibi) sağlanmalı ve her bir kalem mal ya da hizmetin ihale sonuç fiyatı, birim fiyat bazında sonuç ilanı ile yayımlanmalıdır. Bu uygulama sayesinde idareler her an ulaşabilecekleri, gerçek tedarik fiyatlarının yer aldığı çok kapsamlı bir fiyat havuzuna kavuşacaklardır.

Bazı firmalarca yaklaşık maliyetin ifşa olması için danışıklı olarak ihalede hatalı ve eksik teklifler sunularak, ihale sonunda yaklaşık maliyet kolayca öğrenilmektedir. Firmaların bilinçli olarak eksik ve hatalı teklif sunmasından dolayı geçerli teklif kalmayan ve tekrar ihaleye çıkan idareler ise çoğu zaman aynı yaklaşık maliyetle ya da çok küçük değişiklikler ile ihaleyi yapmak zorunda kalmaktadır.

Sözleşme imzalanana kadar yüklenicinin değişme gösterebildiği ihale sürecinde, sürecin tamamlanması ancak sözleşmenin imzalanması ile son bulmasına rağmen yaklaşık maliyetin ihalenin daha 1. oturumunda, en avantajlı teklife bile karar verilmemişken tüm isteklilere açıklanması, bu danışıklı tekliflere de davet çıkarmaktadır. Bu kapsamda, 4734 sayılı Kamu İhale Kanununun 36. ve 47. Maddelerinin, yaklaşık maliyetin sonuç ilanı ile birlikte yayımlanacağı, bu süre içerisinde gizliliğinin korunacağı şeklinde değiştirilmesinin uygun olacağı değerlendirilmektedir.

Yaklaşık maliyetlerle ilgili hatalı belirlenme ve gizliliğin bozulması idarelerin çalışanlarına yapılan anket çalışmalarında da ortaya çıkan önemli bir sonuç olmuştur. Yaklaşık maliyetin öğrenilmesi ya da öğrenildiği izlenimi bütün herkesi şüphe altında bırakmaktadır. Dolayısıyla yaklaşık maliyetin gizliliği konusu ihalelerde yolsuzluk riski olarak önemli bir konu olmaktadır. (ÇETİNKAYA 2014, 107)

2010 yılı Kamu Alımları izleme raporlarında sunulan toplam yaklaşık maliyet tutarı ve toplam sözleşme bedeli oranını inceleyecek olursak, 67 milyara yakın bir maliyet ile tedarik edilmesi planlanan ihtiyaçlar ve bu kapsamda ayrılan ödeneklerin aslında 54 milyar gibi bir bütçe ile

karşılanabileceği gerçeği mali yıl kapandıktan sonra devletin görebildiği bir hesaptır. (2010 Yılı Kamu Alımları İzleme Raporu 2010) Maalesef tüm ihaleler sonuçlanana kadar yaklaşık maliyeti yüksek tespit edildiğinden söz konusu işlere ayrılan 13 milyar TL' ye yakın kaynak, gerçekten ihtiyacı olan başka idarelere de aktarılamamakta ve finansal kaynakların zamana ve enflasyona karşı kaybının önüne geçilememektedir. 2011, 2012, 2013 ve 2014 yıllarına ait toplam yaklaşık maliyet ve toplam sözleşme bedelleri incelendiğinde ise ihaleler sonucunda imzalanan sözleşme bedellerinin yaklaşık maliyetin % 30'a yakın aşağısında olduğu, sözleşme bedelinin yaklaşık maliyeti karşılama oranının %70-%76 aralığında olduğu görülmektedir. Maalesef bu göstergeler yaklaşık maliyetin idareler ve uygulayıcılar tarafından yeterince iyi anlaşılmadığını, yaklaşık maliyetin sanki bir üst limit gibi görüldüğünü bu sebeple de ihale sonucunun yaklaşık maliyetin altında oluşmasını teminen yaklaşık maliyetin mümkün olduğunca yüksek tespit edilmeye çalışıldığını göstermektedir. (Kamu Alımları İzleme Raporu)

İhalelere Katılımda Yeterlilik Kuralları

Kamu, kendini yarı yolda bırakmayacak, isteklerini kuralları çerçevesinde yerine getirecek kişi ya da firmayı tespit ederken bir anlamda yapabilirliğine inandığı isteklilere işi ihale etmeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda tespit edilmesi amaçlanan ihaleye katılımdaki yeterlilik kriterleri, ekonomik ve mali yeterlilik ile mesleki ve teknik yeterlilik olmak üzere iki aşamada isteklilerden ayrı ayrı bilgi ve belge sunmaları istenerek belirlenmektedir. (ÇETİNKAYA 2014, 108-109)

Ancak, söz konusu bazı belgelerin zarf içerisinde çıktı olarak sunulmasını istemek ve hatta sunulan çıktıların eski tarihli, eksik imzalı olması gibi sebeplerden isteklileri ihalelerden elemek, katılımcıları kamu ihalelerinden soğutan, ihale mevzuatını bilmeyen katılımcılar için kamuya karşı güveni zedeleyen uygulamalardır. Yeterlilik belgesi olarak isteklilerden sunulması

istenen bir çok belge aslında EKAP sistemi ile diğer kamu kurum ve kuruluşlarının ortak veri tabanı kullanmaları sebebiyle elektronik ortamda sorgulanabilmelidir. Bu kapsamda meslek ve sanayi odası belgesi, faaliyet belgesi, ticaret sicil gazetesi, iş deneyim belgesi, imza sirküleri, gelir tablosu veya Gelir İdaresi Başkanlığından vergi beyanı gibi birçok yeterlilik belgesinin artık zarf içerisinde sunulması yerine idari şartname bilgilerine göre doküman alan firmaların durumunun EKAP sistemi üzerinden elektronik olarak kontrol edilmesi sağlanmalıdır. Aynı şekilde yabancı istekliler için de bir çok belgenin elektronik imza ile ve E-posta ile gönderilmesinin önünü açan mevzuat değişiklikleri yapılmalıdır.

İsteklilerin tekliflerini hazırlayıp içerisine koydukları zarfın üzerine yazılması gerekli hususlar Kanununun 30. Maddesi ile zorunlu hale getirilmiş ve isteklilerce sunulacak ihale zarflarının üzerinde “ihaleye katılan istekli gerçek/tüzel kişinin adı soyadı/ticaret unvanı, tebligata esas açık adresi, ihalenin adı ve ihaleyi yapan idarenin açık adresinin yazılarak zarfın yapıştırılan kısımlarının imzalanıp mühürlenmesi” istenmiştir. Söz konusu istenen hususlardaki eksikliklerde ise zarfın hiç açılmadan değerlendirme dışı bırakılması gerektiği de yine Kanununun 36. Maddesinde tekliflerin alınması ve açılması başlığı altında belirtilmiştir. Teklif toplama çabası ile ihale gerçekleştiren bir idarenin, teklif içeriği ile hiç ilgisi olmayan zarfın üzerindeki bilgilerden dolayı teklif zarfını değerlendirme dışı bırakması zorunluluğu, rekabet yaratma çabasının aksine bir hareket tarzı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaldı ki Kanununun 37. Maddesinde tekliflerin açılmasından sonra bile teklifin niteliğini değiştirmeyecek ölçüdeki bilgi ve belgelerin tamamlanmasına izin verilmektedir.

Bu kapsamda idarelerin teklifleri teslim alan personel ve görevlileri teklif zarflarının içeriğine uygun olup olmadığını basit bir göz kontrolü ile tespit edip, teslim edenden zarfın üzerindeki bilgileri tamamlaması konusunda düzeltme isteyebilmelidir.

İhale Dokümanında Yapılan Hata ve Noksanlıklar

İhale dokümanı; alımı yapılacak mal ya da hizmetin yazılı tarifidir diyebiliriz. İhale dokümanında yapılacak yanlış ve hatalı tarif sonucu hiç istenmeyen mal ve hizmet satın alınabilir, ya da hiç olmayan bir ürün temin edilmesi için dayatılıyor olabilir. Bu sebeple ihale dokümanı kamu ihalelerinin iptal gerekçelerinde ön sıralarda yer almaktadır.

İhale dokümanının ayrılmaz parçası ve idarenin işe ilişkin ayrıntılı tariflerini içeren teknik şartnamenin; verimliliği ve fonksiyonelliği sağlamaya yönelik olarak hazırlanması ve marka, patent, menşei, model gibi rekabeti önleyici hususların belirtilmemesi gerekmektedir. Söz konusu hususlara riayet edilmemesi hem Kamu İhale Kanununun temel ilkelerinde belirtilen “saydamlık, rekabet, eşit muamele, güvenilirlik” ilkelerine aykırı hareket edilmesine, hem de idarelerin ihtiyaçlarını uygun şartlarla temin etmesine ve kaynaklarını verimli kullanılmasına engel olmaktadır. (Hizmet Alımları Uygulama Yönetmeliği 2009)

Ancak buna rağmen EKAP sistemi üzerinde yayımlanan ihalelerde yaptığımız araştırmada bazı mal alımlarında örneğin; taşıt aracı, yazılım program ve sunucuları, klima, televizyon, bilgisayar vb. ürünlerin ihalelerinde yer yer direk marka belirtildiği, ya da net bir şekilde istenilen marka ürün için tarif yapıldığı görülmektedir. Marka belirterek yapılan bu tür alımlarda, rekabet ortamı oluşmadığı katılımcı sayısının bir, ya da aynı markayı sunan en fazla iki istekli ile sonuçlanmasından rahatlıkla anlaşılmaktadır. Söz konusu araştırmada karşılaşılan bazı ihale bilgilerine Tablo7’de yer verilmiştir.

Tablo 7. Marka Belirtilerek Alım Yapıldığı Tespit Edilen İhaleler(2010-2015)

İHALE KAYIT	MARKA BELİRTİLEN ALIMLAR	İHALE YAPAN İDARE	İHALE USULÜ
--------------------	---------------------------------	--------------------------	--------------------

Journal of Islamic Research - 2015

2015/59505	2015 Model A6 20 Tdı 190 Hp S Tronic P1 Hizmet Aracı	Köşk Belediyesi Mali Hizmetler Müdürlüğü	Açık
2015/63624	2015 Model Toyota Corolla Advance 1 ,6 Düz Vites Makam Aracı	Selçukler Belediyesi Hesap İşleri	Pazarlık
2015/32326	1 Adet 2015 Model 0 Kilometre Dizel 14 D-4d Advence Binek Hizmet Aracı	Aştavul Belediyesi Mali İşler Müdürlüğü	Açık
2015/22346	Citroen Berlingo Acvtvty Plus 16 115 Hp	Şırnak Silopi Sos. Yrd. Vakfi	Pazarlık
2013/195729	Combi 16 Hdi 90 Hp Sx Ticari Araç	Yozgat Çayıralan Sos.Yrd.Vakfi	Pazarlık
2013/165701	Araç Alımı (Ford Connect K210 Tdci Standart Combi 90ps-110 Ps)	Top.Güb.Arşt.Enst. Döner Sermaye İş.	Pazarlık
2013/107818	Bir Adet Ford Marka Connect Araç	Köşk Belediyesi	Pazarlık
2013/60942	Toyota Çift Kabin 4x2 Pick-Up	Tüysüz Belediyesi Mali Hizmetler Müdürlüğü	Pazarlık
2013/35050	RENAULT Yeni Fluence Touch 1.5 Dci 90 Bg 2013 Model	Çardaklı Belediyesi Hesap İşl. Md.lüğü	Açık
2012/104192	1 Adet 2000 Model Renault Megane 1.6 RTE Marka Otomobil	Aydıncık Belediyesi Başkanlık	Açık
2012/51132	2012 Model Siyah Renault Binek Aracı Fluence Extereme Edition	Hoşköy Belediyesi Yazı İşleri	Açık
2012/41844	Renault Fluence Marka Dizel 2012	Kıralan Belediyesi Hesap İşleri Müdürlüğü	Açık
2011/199748	1 Adet Renault Markalı, Modeli:2012 Latitude 175 Bg 1 Adet Ford Transit	Tekkiraz Belediyesi Mali Hizmetler	Açık
2011/71914	1 Adet 2011 Model Renault Fluence Exreme 1.5 Dci 105 Bg Marka Otomobil	Türkelli Belediyesi Mali Hizmetler Müdürlüğü	Açık

2011/63182	1 Adet 1,5 85 Bg Renault Extreme	Gözü Belediyesi Başkanlığı	Açık
------------	----------------------------------	----------------------------	------

Kaynak: 2010-2015 Yılları Arası Kamu İhale İlanları

<https://ekap.kik.gov.tr/EKAP/Ortak/IhaleArama2.aspx>

Teknik şartnamelerin en büyük risk alanlarında biri de, ihale konusu mal ya da hizmetin satın alınacağı firmaları belirleyebilecek tarzda adres gösterilerek yazılmasıdır. Kanunun temel ilkeleri ile de bağdaşmayan bu şekildeki belirlemelerin önüne geçilmesi ise, standartlaşabilmiş bir teknik şartname biriminin hizmete girmesi ile sağlanabilir. Örneğinin Milli Savunma Bakanlığı'nda başarılı bir şekilde yürütülen Teknik Şartnameler Dairesi Başkanlığı gibi, her bakanlıkta ya da Kamu İhale Kurumu nezdinde bir Teknik Şartname ve Standartlar Birimi kurulabilir. Söz konusu birim her bir ürün bazında tek tek onaylı teknik şartnameleri Kamu İhale Kurumu internet sitesinde yayımlayarak idarelerin kullanımına sunabilir. İdareler EKAP üzerinde ihtiyaç listesi oluştururken seçtikleri ürün kodlarına göre, onaylı teknik şartnameyi dokümanına ekleyebilir ve bu sayede bütün kamu kurumlarındaki en basit kalem ve kağıt bile standart özelliğe kavuşabilir.

EKAP sisteminde basit bir arama motoru uygulaması ile teknik şartnamede, herhangi bir marka ya da patent olup olmadığı tespit edilip idarenin ihale dokümanı reddedilmelidir. Her yıl ortalama 1500 ihale teknik şartnamede yer alan hatalı hususlar ve eksiklerden dolayı iptal edilmektedir. Bu iptallerin önüne geçebilmek ve alınacak mal ya da hizmete ilişkin istekleri anlatabilmek ancak uygulamaların standartlaşması ile mümkün olabilir.

İhale dokümanı kapsamında isteklilere verilen diğer belge ise sözleşme tasarısıdır. Sözleşme tasarısı ihaleden sonra yüklenici ve idare arasında imzalanacak sözleşmenin esaslarının belirtildiği bir taslak metindir. Söz konusu sözleşmelerin para birimine ilişkin ihale mevzuatında bir açıklama bulunmamaktadır. Örneğin 2 isteklinin katıldığı ve 24 ay süreli bir ihalede

isteklilerden birinin TL, diğ erinin ise Dolar olarak teklif verdiđ ini d ű ű nelim, İ hale tarihinde dolar olarak teklif verenin teklifi TL'ye  evrilerek diğ er teklif ile karřılařtırıldıđ ında ucuz kaldıđ ından en avantajlı teklif olarak seç ilmiř olsun. Bu durumda idare ve istekli s ű zleřmeyi dolar olarak imzalar ve ű demeyi fatura tarihindeki d ű viz kurundan yaparsa, 24 ay sonundaki d ű viz kuruna g ű re yapılacak ű deme tutarı, ihale tarihinde TL olarak sunulan teklife g ű re  ok y ű ksek kalacaktır ve ekonomik a ıdan en avantajlı teklif olmayacaktır.

Bu kapsamda d ű viz cinsinden verilen tekliflerin deę erlendirilmesine iliřkin uygulama y ű netmeliklerinde yer alan ifadelere ilave olarak, d ű viz cinsinden verilen tekliflerin karar tarihinde d ű n ű ű t ű r ű len T ű rk Lirası tutar ű zerinden s ű zleřme imzalanacađ ı ve ű demelerin de karar tarihindeki TCMB d ű viz kuru ű zerinden TL olarak yapılmasına cevaz verecek ř ekilde mevzuat deę iřikliđ ine gidilmesinin faydalı olacađ ı deę erlendirilmektedir. Aksi halde ihale tarihinde TL'ye d ű n ű ű t ű r ű ld ű ğ unda en d ű ű k teklif gibi g ű r ű nen yabancı para birimi cinsinden bir teklif, ű deme tarihindeki d ű viz kuru ile ű demeler yapıldıđ ında, en pahalı teklif durumuna gelebilir.

Her ařamada kaynakların verimli kullanılması ve rekabet ortamı i inde alımların yerine getirilmesinden sorumlu bulunan ihale yetkililerinin, 4735 sayılı Kamu İ hale S ű zleřmeleri Kanununun 24. Maddesi kapsamındaki ilave iřlere iliřkin istekleri onaylarken, artıř onayında bulunan iř kalemlerinin ya da malların tekrara piyasa fiyat arařtırması yapılarak daha uygun ve avantajlı kořullarla tedarik edilemeyeceđ i konusunda emin olması gerekmektedir. Aksi takdirde art niyetli olarak yapılacak iřlemlere a ık olan bu h ű k ű m sayesinde, piyasa fiyatına g ű re pahalı alınan ű r ű nlerde s űrekli iř artıřı istekleri ile karřılařılacađ ı gibi, piyasa fiyatının altında ihale edilen iřlerde de s űrekli iř eksiliřleri ile karřılařabilecektir. Bu durum bir ű rnekle daha iyi anlařılacaktır. ű rneđ in; A idarenin kavun ve karpuz alım ihalesine Mart ayında  ıktıđ ını varsayalım ve ihalede ű r ű nlerin tesliminin yaz aylarında g ű n l ű k ihtiyaç nispetinde yapılacađ ı belirtilmiř olsun, s ű z konusu ihaleye istekliler ű nceki sene

yaz aylarındaki kavun karpuz fiyatlarını baz alarak karpuz için kilogramı 1 TL'den, Kavun için 1,5' den teklif vermiş olsunlar. Yaz aylarının başlangıcında teslim alınan ürünlerin fiyatları da piyasa ile birbirine yakın iken Temmuz, Ağustos aylarında fiyatların 0,50 TL/Kg'a kadar düştüğü görülmüş olsun. Burada idarelerin kullanım miktarlarında artış yaparak ucuz fiyattan kavun ve karpuzu alma gibi bir seçeneğe karşın, kavun ve karpuzun daha pahalı olmaya başladığı Eylül-Ekim aylarında daha fazla ürün isteme seçeneği de bulunmaktadır. İşte maalesef bu aşamada yaşanan boşluklar söz konusu ihaleler için yolsuzluk riskini arttırmaktadır. İdarede yemek listelerinin hazırlanmasında görevli personel kavun ve karpuzun ucuz olduğu dönemlerde her gün bu meyvelerin çıkmasını sağlayarak sözleşme miktarını tamamlayabilir ve hatta kavun karpuzun 0,50 TL/Kg' a düştüğü dönemde sözleşmedeki miktar olduğundan ilave karpuz alımını ihale bedeli olan 1 TL/Kg'dan yapabilmektedir.

Kamu İhale Kurumunca yayımlanan iş artışı istatistiklerinde, iş artışına konu olan finansal kaynağın son 4 yılda yaklaşık 500 Milyon TL'ye yakın olduğu, bu kaynak kullanımının ihale komisyonu kararı olmadan, tekrar ihale yapılmadan ve sadece ihale yetkilisinin kararına dayanılarak yapıldığı görülmektedir. (Kamu Alımları İzleme Raporu)

Bu sebeple iş artış ve iş azalışları çok sert kurallarla uygulanmalı ya da tamamen kaldırılmalıdır. İhale Kanununa *“Belirli bir parasal sınır ve oran dâhilindeki ihale usulleri ile yapılan alımların sözleşme bedelleri; iş artış tutarı dahil kanunda yer alan sınırı geçemez.”* şeklinde bir düzenleme getirilerek, artış yapılırsa dahi parasal sınırın geçilemeyeceği kesinleştirilmelidir. İş artışı ya da eksilişinin yapılmasının zorunlu olduğu durumlarda gerekçesi ihale komisyonu raporu ile belirtilerek, piyasa fiyat araştırması yapılmalıdır. Yapılan piyasa fiyat araştırması neticesinde iş artışı ile alınması istenen mal ya da hizmetin piyasadan daha ucuza tedarik edilemeyeceğinin tespiti halinde, söz konusu mal ya da hizmet aynı yükleniciden iş artışı kapsamında temin

edilebilmelidir. Söz konusu değişiklikler sayesinde her yıl ihale düzenlenmeden, ilan edilmeden tek bir kişinin kararı ile alım yapılan ortalama 130 Milyon TL' ye yakın finansal kaynak, daha şeffaf, güvenilir ve rekabet sağlanmış bir ortamda, daha verimli bir şekilde kullanılabilir.

İhale İlanlarında Karşılaşılan Sorunlar

İhalelerin ilan edilmesindeki temel amaç rekabet ve şeffaflık sağlanmasıdır. Bunun dışında ise ihaleye katılmak isteyen isteklilere tekliflerini hazırlayabilmeleri için yeterli süre ve çalışma alanı kazandırmaktır. İlan ile kamunun alımlarını kamuoyuna duyurması şeffaflık ve güvenilirliği açısından çok önemlidir. Sonuçta kaynakların sağlayıcısı olan halk, vergileri ile yapılan harcamanın kapalı kapılar ardında ve gizlice yapılmasından rahatsız olur. Bu kapsamda ilan; sadece ihaleye hazırlık için isteklilere haber verme anlamının ötesinde, vatandaş ile devleti arasında da bir güven ve denetim görevi görür.

Ancak hizmet bekleyen birçok alanda yapılması gereken alımların bir an önce tedarik edilme isteği idareleri ilandan uzaklaştırmaktadır. Bu uzaklaşmanın en büyük sebebi Kamu İhale Mevzuatımızdaki ilan bekleme sürelerinin uzunluğudur. En basit anlamdaki ihalelerin bile sonuçlanıp sözleşme imzalanması için Kanunen zorunlu bekleme sürelerini de dâhil ettiğimizde 60 günlük bir süreye ihtiyaç vardır. Maalesef bu uzun ilan ve kontrol süreci idareleri ilansız yapılabilen ihaleleri tercih etmeye zorlamaktadır.

Her yıl kamu alımları için yasal zorunluluk gereği binlerce ihale ilanı yapılmakta ve karşılığında çoğu yerel gazete olmak üzere ilan bedeli ödenmektedir. Kamu İhalelerinin yayımlandığı gazeteler ise tirajı son derece düşük yerel gazetelerdir. Kanun kapsamında yerel gazetelerde yayımlanan ihale ilanlarının son 5 yıllık ortalaması yaklaşık 111.000 adettir. Yerel gazetelerde yayımlanan ilanlar için ilan başına ortalama 1.550 TL ödeme yapıldığı hesap edildiğinde yıllık yaklaşık 170.500.000 TL'lik kaynağın yerel gazete ilanları için harcandığı görülmektedir. (Kamu Alımları İzleme Raporu

2010,2011,2012,2013,2014)

Söz konusu kaynak ve kaynaktan sağlanan fayda-maliyet değerlendirmesi yapıldığında harcamaların yerel gazeteleri desteklemekten öteye gitmeyen bir mali yardım olduğunu söylemek yersiz olmaz. Zira 07 Haziran 2014 tarihli Kamu İhale Genel Tebliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Tebliğ ile Kamu İhalelerine katılacak tüm isteklilerin EKAP'a kaydını zorunlu kılmış ve Kamu ile alışveriş imkanı olabilecek tüm firmaların EKAP'ı takip etmesini ve işlemlerini bu web sayfası üzerinden takip etmeyi amaçlamıştır. Yani bir ihaleye katılacak istekli zaten EKAP'a kayıt yaptırıp, ihaleye ilişkin tüm bilgileri ilan dahil EKAP üzerinden temin etmek zorundadır. Sonuç itibari ile Kamu İhale Kanununda ihale ilanının gerekçesini belirten hususlar Kamu İhale Bülteninde yapılan ilanlar ile sağlanabilmekte iken yersiz yere her yıl yaklaşık 170 Milyon TL'ye ulaşan kaynak yerel gazeteleri desteklemek adına bütçeden harcanmaktadır. (Resmi Gazete 2014)

Bu sebeple idareleri alımları için ilan vermekten uzaklaştırmayacak makul ilan sürelerinin yeniden belirlenmesi faydalı olacaktır. Özellikle eşik değer altındaki alımlarda idarelerin en geç 1 (bir) ay içinde sözleşmelerini imzalayabilecek şekilde, ilan sürelerinin belirlenmesi, bu süreye; ihale kararına itiraz ve sözleşme yapma süresi ile ilan kontrol ve yayımlanma sürecinin de dahil olduğunu hesaba katarak, ilan süresini en fazla 7 gün olarak belirlenmesi tedarik sürecinin kısaltılmasına ve ilanın daha çok kullanılmasına katkı sağlayacaktır. Mevcut uygulamalarda, ilanların belirlenen süre kadar önceden 1 defa yerel gazete de ve KİK bülteninde yayımlanması yeterli görülmektedir. Oysaki ilan ve duyuruların başarısı, yayımda kaldığı süre ve yayım aracını kullanan kişi sayısı ile doğru orantılı olarak yükselir.

Bu kapsamda Kanunda 21 gün ilan süresi ile belirlenen eşik değer altındaki alımların bir defa yerel gazete ve KİK bülteninde yayımlanması yerine, tamamının 7 gün boyunca KİK bülteninde yayımlanmasının hem daha fazla istekli sayısına ulaşmada yardımcı olacağı hem de ilan giderlerinde

tasarruf sağlayacağı değerlendirilmektedir. Sonuç itibari ile ihaleden 21 gün önce 5-10 bin tirajlı bir gazetede yayımlanan alım ilanının, istekliler tarafından görülmesi ve ihaleye katılım mucize gerektiren bir rastlantıdır. Oysaki KİK Bülteni internet üzerinden tüm dünyaya açık, herkesin rahatlıkla takip edebileceği ve günlük ziyaretçi sayısının 10 Binlerle ifade edildiği bir kamu alımı paylaşım platformudur.

Teklif ettiğimiz uygulamanın bir benzeri de İngiltere’de başarılı bir şekilde uygulanmaktadır. İngiltere Kamu İhale Mevzuatı gereğince şeffaflık ilkesi başta olmak üzere birkaç ilkeyi karşılayacak şekilde 10.000 Euro’dan fazla bedelli tüm kamu alımlarına ilişkin ilan ve bilgiler tek bir internet sitesi üzerinden yayınlanmaktadır. (EKŞİ 2013)

İlan sistemimizde yapılacak bu yeni düzenleme ile yerel gazetelerin desteklenmesi amacından öteye gidemeyen gazete ilanları için ödenen, yıllık ortalama 170 Milyon TL’lik kaynak tasarruf edilmiş olacak ve kamu ilanları daha fazla istekliye, daha kolay şekilde ulaştırılabilecektir.

İhale ve Alım Usullerinin Uygulanmasında Karşılaşılan Sorunlar

Kamu İhale Kanununun 18. Maddesinde idarelerin bu kanuna göre yapacakları alımlarda uygulanacak ihale usulleri olarak; açık ihale usulü, pazarlık usulü ve belli istekliler arasında ihale usulü sayılmıştır. Doğrudan temin yöntemi ise bir ihale usulü olarak değil alım yöntemi olarak belirtilmiştir.

Açık İhale Usulüne İlişkin Eleştiriler

Açık ihale usulü, ilan bekleme sürelerine riayet edilmesi zorunlu olan ve isteklilerce tekliflerinin kapalı zarf içerisinde bir kere sunulabildiği bir yöntemdir. Bu usul temel ihale usulü olarak belirlenmiştir. Ancak; idarelerin ilan sürelerini beklemeyecek ölçüde acil ve ivedi ihtiyaçları olabileceği gibi, bazı dönemlerde kısa süreli geçerli yüksek indirim oranları sunan tedarikçilerden mal almasının avantaj yaratacağı durumlar olabileceği göz ardı

edilmiştir. Örneğin bazı lisans firmaları (Microsoft) 6 aylık ya da 3 aylık hedefleri doğrultusunda son bir ayda ya da hafta da özel indirimli lisans satışları yapabilmekte ve firmanın düzenlediği kampanya süresi sonuna kadar idareler siparişlerini verdiği takdirde % 50'ye varan indirimler ile lisanslarını alabilmektedir. Bu indirimden yararlanmak isteyen idare yaklaşık maliyeti ortalama 300 Bin TL'lik bir lisans alımını yapabilmek için 21 günlük ilanını yanı sıra en 10 günlük hazırlık ve toplam 20 günlük itiraz ve sözleşme sürelerini beklemek zorunda kalacak ve 2 aydan önce sipariş vermesi mümkün olamayacaktır.

Aynı şekilde çatısı akan bir kamu binasında çatı onarımı için 300 Bin TL'lik yapılacak bir ihalenin sonuçlanıp sözleşme imzalanabilmesi 45 günden önce mümkün olamayacaktır. İtiraz ve açıklama istenme durumlarında ise bu süreler 100 günü bulabilecektir. Söz konusu örnekler gibi birçok acil ve zorunlu ihtiyaçlar idarelerin Kanunun temel ilkelerini uygulamakla, kendi zorunluluklarını gidermek arasında bırakmaktadır.

Bu kapsamda açık ihale usulünün temel ihale usullerinden biri olarak kullanılmasını daha da kolaylaştıracak ve idareleri bu yönde rahatlatacak bazı özel durumlarda, ilanlara ilişkin değişiklik teklifimizde yer verdiğimiz gibi 7 gün boyunca KİK Bülteni ve ihaleye çıkan idarelerin web sayfalarında ilanını yayımlanması, idarelerin ihtiyaçları parçalayarak ilansız alıma çıkmasının önüne geçecektir.

Açık ihale usulünü diğer ihale usullerinden ayıran özelliği, pazarlık ve belli istekliler arasında ihale usulündeki gibi birkaç oturum ve pazarlık yapılmamasıdır. Bu usulde; ihale tarihinde açılan zarflarda yeterlilik belgeleri ve fiyat teklifleri açıklanır ve başkaca teklif alınmaz. Bu ise ilan edilmesine karşın danışıklı teklif verenler ve aralarında anlaşan istekliler için kötü niyetle kullanılabilecek zafiyetlerden biridir. İdarelerin bu tür davranışlar karşısında yapacakları da sınırlıdır, bu gibi durumlar karşısında ihale komisyonunun hareket kabiliyetini arttırmak açısından pazarlık etme yetkisi verilmelidir.

Zarflar açıldıktan ve fiyatlar okunduktan sonra ihale komisyonu ekonomik açıdan en uygun teklif sahipleri ile pazarlık edebilmeli ve kamu yararına tekliflerini revize etmelerini isteyebilmelidir. Söz konusu avantajlı koşulların yaratılması için; açık ihale usulünün yer aldığı Kanununun 19.maddesinde “Bütün isteklilerin teklif verebildiği ve pazarlığa açık bir ihale usulüdür” şeklinde değişiklik yapılması faydalı olacaktır. (SERDAR 2010, 34-43)

Belli İstekliler Arasında İhale Usulüne İlişkin Eleştiriler

Belli istekliler arasında ihale usulü, kanunda açık ihale usulü ile birlikte temel ihale usulü olarak belirlenmiş olmasına rağmen en az kullanım oranına sahip ihale şeklidir. Uzmanlık ve ileri teknoloji gerektiren ve açık ihale yapılamayan işler için kullanılması bu oranın azlığında en büyük etkindir. 2010-2014 yılları arasında idarelerce yapılan belli istekliler arasındaki ihaleler incelendiğinde; sayısının toplam ihale sayısına oranla % 1’leri dahi bulmadığı görülmüştür. (Kurumsal Gelişim ve Araştırma Dairesi Başkanlığı 2015)

Belli istekiler arasında ihale usulü özellikle yeterlik değerlendirme kriterleri konusunda idarelere bırakılan birçok takdir hakkı ve yeterliliği geçenlerin bütün isteklilerin değil, idarece öngörülen beş isteklinin çağrılabilmesi hususlarındaki rekabet engelleme ve yolsuzluk riski içeren uygulamalarından dolayı isteklilerce güvenilir bulunmamaktadır. Bu usulde firmalara özel kriterler ve davetler belirlenmiş olma riski her zaman mevcuttur. Bu sebeple kötü niyet içeren işlerde, idareler açık ihale usulü ile yapılması gereken birçok alımını belli istekliler arasında ihale usulü ile temin etmek istemektedir. 2010-2014 yılları arasında EKAP üzerinde yayımlanan Belli İstekliler arasında ihalelerin taranması sonucunda Tablo 8’de yer verilen açık ihale usulü ile yapılabilecek nitelikteki temizlik, araç kiralama, çöp toplama gibi hizmetleri, akaryakıt, kumanya, basketbol potası, inşaat malzemeleri gibi alımların belli istekliler arasında ihale usulü ile ihale edildiği görülmüştür.

Tablo 8. Belli İstekliler Arasında Yapılan İhale Örnekleri (2010-2014)

İKN NO	İHALE KONUSU İŞ	DURUMU
2010/565030	Taş Duvar Yapım İşçiliği	İhale İptal
2011/104415	2011-2012 Eğitim Öğretim Yılı Kitap Dağıtım İhalesi	İhale İptal
2010/542718	Kalorifer Yakıtı 10.000 Litre Kırsal Motorin Alım işi	Sonuçlanmış
2010/541703	11 Kalem Tefrişat Malzemesi	İhale İptal
2011/104531	1 Adet Çift Kabinli Hizmet Aracı	Sonuçlanmış
2011/34202	25.000 Adet Kumanya Alım İşİ	Sonuçlanmış
2011/30773	2 adet basketbol potası alımı işi.	İhale İptal
2011/9266	Akaryakıt alımı	İhale İptal
2011/5716	Akaryakıt alımı	İhale İptal
2012/114577	2 Adet Hızlı Kabul Sistemi	İhale İptal
2012/35613	Kumanya Ve İftar Yemeğinin Malzeme Alımı İşİ	Sonuçlanmış
2012/10212	58650 litre Motorin, 2000 litre Benzin	İhale İptal
2013/146151	25 Kalem Temizlik Malzemeleri	İhale İptal
2013/49806	Kumanya Ve İftar Yemeğinin Malzeme Alımı İşİ	İhale İptal
2013/38745	Kumanya Ve İftar Yemeğinin Malzeme Alımı İşİ	İhale İptal
2013/26410	Soğuk Hava Deposuna Malzeme Alımı	Sonuçlanmış
2014/174635	Muhtelif İnşaat Malzemesi	Sonuçlanmamış
2014/174638	İnşaat Malzemesi Çimento Kireç	Sonuçlanmamış
2014/170792	Muhtelif İnşaat Malzemesi Alımı	İhale İptal
2014/136656	Reklam Elamanı Alımı İşİ	İhale İptal
2014/112626	Hayvansal Ürün (Kemikli Ve Kemiksiz Dana Eti)	İhale İptal
2014/20403	Muhtelif Gıda Malzemesi Alımı İşİ	Sonuçlanmış
2014/17153	Aşevi Ve Sosyal Markette Kullanmak Üzere Bakliyat Alımı	Sonuçlanmış
2012/139010	Lansman Kampanyası için Koruyucu Aile Kampanya reklam	İhale İptal
2012/89123	Okullarına Ücretsiz Ders Kitabı Dağıtım İşİ	İhale İptal
2012/7854	Çöp Toplama Ve Temizlik	İhale İptal
2013/125839	Kömür Nakliyesi Taşıma İşİ	Sonuçlanmış
2013/118350	272 Takvim Günü, Günübirlik Taşıma ve Araç Kiralaması	Sonuçlanmış
2013/93093	Hizmet Alım İşİ (Personel Çalıştırma)	İhale İptal
2013/19674	Personel Hizmeti Alımı	İhale İptal

2013/31384	Temizlik Hizmeti Yapımında Kullanılmak Üzere 2 İşçi	Sonuçlanamamış
2013/164966	6 Kişi İle 5 Vasıflı, 11 Vasıfsız İşçi Temizlik	Sonuçlanamamış
2014/67047	Çevre Temizliği ve Katı Atık Toplama işi Hizmet alımı	Sonuçlanmış
2014/16535	1(Bir) Personel Nitelikli Toplam 7 Personel Hizmet Alım İşİ	İhale İptal
2014/5524	İşyeri hekimliği ve İşyeri Sağlık Personeli hizmeti alınması	İhale İptal
2014/4709	OSGB'lerden İşyeri hekimliği hizmeti alınması işi	İhale İptal

Kaynak: 2010-2014 yılları arası yapılan ihale ilan kayıtları

https://ekap.kik.gov.tr/EKAP/Ortak/IhaleArama2_D.aspx

Yanlışlıkla ya da bilgisizlik sebebiyle veya kötü niyetlerle ihale usulünün olması gerekenin dışında bir usul tespit edilerek ihaleye çıkılmak istenmesi durumunda Kamu İhale Kurumu tarafından bir otokontrol sistemi geliştirilmelidir. İlgili Bakanlıklar veya Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nca ileri teknoloji ve uzmanlık gerektiren işler bir liste haline getirilerek, EKAP sistemine giriş yapan idareler tarafından ihtiyaç konusu mal ya da hizmetin ilgili listede olup olmadığının kontrol edilmelidir. Listede bulunmayan mal ya da hizmetin belli istekliler arasında ihale edilebilmesi ise ancak Kamu İhale Kurumuna EKAP sistemi üzerinden gönderilerek talep formunun onaylanması ile mümkün olmalıdır.

Pazarlık Usulü ile Alım Yöntemine Eleştiriler

Kamu İhale Kanununun 21. Maddesinde sayılan hallerle sınırlı olmak üzere kullanılabilen pazarlık usulü, ilanın zorunlu olduğu ve ilan edilmesine gerek olmayan toplamda altı farklı seçeneği idarelere sunmaktadır. (Kamu İhale Kurumu 2015)

İdarelerce itibar gören ve en çok kullanılan seçenekler ise, ilan yapılması zorunlu olmayan 21 (b)(c) ve (f) bentlerine ilişkin alımlardır. Söz konusu bentler gereği ilan edilmeden yapılan alımlar toplam pazarlık usulü alımların % 99'unun üzerindedir. İlan yapılmadan alım yapılmasına imkan veren (b)(c)(f) bentlerindeki ihalelerin tamamının; gerekçesinde alımın acil ve

ivedi olarak yapılması gerekliliği göze çarpmaktadır. Yani hiçbirinin gizliliği ya da güvenliği sebebiyle ilan edilmemesi gerektiği vurgulanmamıştır. Dolayısı ile ihalelerde rekabet, şeffaflık ve güvenilirliğin sağlanması için en önemli araç olan ilanın yapılmasını engelleyen süresi dışında bir husus bulunmamaktadır.

İdareler pazarlık usulü ile ihale düzenlerken; istekli olabileceklere davet yazısı göndermekte ve ihale tarihi ile davet tarihi arasında ihaleye katılım için gerekli yeterlilik belgelerinin ve teminat mektubunun hazırlamaları için bir süre tanınmaktadır. Bu sürenin yapılan uygulamalardan, teminat mektubunun hazırlanması ve diğer belgelerin temin edilmesi için 3-5 günden az olmamak üzere verildiği görülmektedir. (Kamu İhale Kurumu 2015). Bu kapsamda bizim önerimiz; idare tarafından isteklilere gönderilen davet yazıları ile aynı tarihte Kamu İhale Bülteninde ve idarenin web sayfasında alım duyurusunun ihale tarihine kadar yayımlanması ve katılmak isteyen isteklilerden tekliflerin alınabilmesidir. Mevcut uygulamada ise ilan edilmemesinin yanında, bir şekilde ihaleden bilgisi olup katılmak isteyen isteklilerin bile teklif verebilmesi yasaklanmıştır. Bu durum Kanununun şeffaflık, güvenilirlik ve rekabet ilkeleri ile bağdaşmayan ve isteklilere açıklanması zor bir uygulamadır. Pazarlık usulü ile alımda getirilecek duyuru uygulaması ile idarelerin acil ve zorunlu olduğundan ilan yapmadan ihale gerçekleştirmeyi tercih ettiği süre ile aynı zamanda ihaleleri yapılabilecek ve ilave olarak da yapılan duyurular sayesinde rekabetin ve şeffaflığın artırılmasına katkı sağlanacaktır.

Kaynakların verimli kullanılması açısından bakıldığında ise; ilan edilerek yapılan ihalelerin, ilan edilemeden yapılanlara oranla % 20 daha yüksek tenzilat oranı ile sonuç verdiği görülmektedir. İlansız yapılan pazarlık usulü ihalelerin yıllık toplamı ise 9 Milyar TL'nin üzerindedir. (Kamu Alımları İzleme Raporu) Söz konusu ihalelerin toplam bedeli olan ortalama 9 Milyar TL tutarın ortalama % 10 tenzilatlı olduğu düşünülürse, duyuru sistemine geçildiğinde yaklaşık % 20'ye yakın bir tenzilat oranı ile 2 Milyar TL'ye yakın tasarruf sağlanabilmesi mümkündür.

Pazarlık usulü ihale ile alım yapılabilmesine ilişkin özel durumlar arasında yer alan 21. Maddesinin (b) bendine göre ilan edilmeden ihale yapılabilmesi için “Doğal afetler, salgın hastalıklar, can veya mal kaybı tehlikesi gibi ani ve beklenmeyen veya idare tarafından önceden öngörülemeyen olayların” ortaya çıkmış olması gereklidir. Ancak EKAP sistemi üzerindeki, 21(b) maddesi kapsamında 2014 yılında yapılan ihaleler incelendiğinde idarelerin öngörülebilir, bütçelenmiş normal faaliyetlerine ilişkin birçok personel alımı, akaryakıt alımı, inşaat işi, özel güvenlik görevlisi alımı ihalelerini bu yöntemle gerçekleştirdikleri görülmektedir. Söz konusu ihalelere ilişkin örneklere Tablo 9’ da yer verilmiştir.

İdarelerin rekabet ve şeffaflıktan uzak bu tür kapalı ve keyfi uygulamalarının önüne geçilmesi için; bu kanun maddesine dayandırılan ihalelerin ilgili bakanlıkların ya da valiliklerin talimat ve yazılarına dayandırılması gerekmektedir. Afet bölgesi ilanı veya olağanüstü hal ilanı ya da salgın hastalık sebebiyle karantina uygulaması yetkili makam ve kurumlar tarafından ilan edilen ve uygulanan bir durum olması sebebiyle bu özel durumlara ilişkin karar ve tebligatların ihaleye ilişkin onay belgesinde gerekçe olarak yazılması zorunlu kılınmalıdır.

Tablo 9. 21(b) bendi Kapsamında Gerçekleşen İhale Örnekleri

İKN NO	İHALE KONUSU İŞ	DURUMU
2014/179371	Verilecek Öğle Yemeği Hizmet Alımı İhalesi İş	Sonuçlanmış
2014/179340	Çan Belediyesi Muhtelif Cadde ve Sokaklarda Asfalt Beton	Sonuçlanmış
2014/179903	Akaryakıt Ürünleri	İhale İptal
2014/179894	Eğitim Organizasyon Hizmeti	Sonuçlanmış
2014/176591	Özel Güvenlik	Sonuçlanmış
2014/179836	Malzemeli Yemek Pişirme ve Sonrası Hizmetleri	İhale İptal
2014/179124	Gaziantep Olimpik Yüzme Havuzu Çatı İkmal işi	Sonuçlanmış
2014/179626	2015 Yılı 2 Aylık Akaryakıt Alımı	Sonuçlanmış
2014/179037	10 Kalem Motorlu Taşıtların İşçilik ve Parça Dâhil Bakım ve	Sonuçlanmış

Journal of Islamic Research - 2015

2014/175429	Personel Çalıştırılmasına Dayalı Bakım Hizmet Alımı	İhale İptal
2014/178288	Yüzme Havuzu 250 Kva Trafo Tesisi Yapım İşi	Sonuçlanmış
2014/179408	2015 Yılı Sağlık Destek Hizmeti Alımı İşi	İhale İptal
2014/178826	Sokak Hayvanları Rehabilitasyonu ve Haşere Mücadele Hizmet	Sonuçlanmış
2014/179703	2015 Yılı 2 Ay Süreli Araç Kiralama Hizmet Alımı	Sonuçlanmış
2014/179716	52 Adet Aracın Zorunlu Mali Sorumluluk (Trafik) Sigortası	Sonuçlanmış
2014/176444	2 Adet Araç İle 6 Ay Süreli Personel Taşıma	Sonuçlanmış
2014/165615	2015 Yılı 124 Kalem Tıbbi Malzeme Alımı	Sonuçlanmış
2014/179650	Teknik Personel Hizmeti Alımı İşi	İhale İptal
2014/179309	Cadde ve Bulvarların Genel Temizliği ve Katı Atık Toplama-	Sonuçlanmış
2014/178615	Muhtelif Balık (4 Kısım)	İhale İptal
2014/179802	Teknik Personel Hizmeti Alımı İşi	Sonuçlanmış
2014/179858	Antalya Toptancı Hali ve İlçe Belediyeleri Toptancı Hallerine	Sonuçlanmış
2014/179667	Temizlik Personeli (5 kişi engelli eleman olmak üzere toplam	Sonuçlanmış
2014/179659	16 personelle özel güvenlik hizmeti alınması	Sonuçlanmış
2014/179524	Maltepe Geneli Park ve Yeşil Alanların Bakım Onarım ve	Sonuçlanmış
2014/179730	2015 Yılı 1 Aylık 2 Grup (Et Ve Tavuk Eti) Gıda Alımı	İhale İptal
2014/179643	Park ve Yeşil Alanların Bakım Onarım	Sonuçlanmış
2014/177942	Huzurevi Müdürlüğü'nün Temizlik İşleri, Ziyaretçi Danışma ve	Sonuçlanmış
2014/176195	8 Adet Araç İle 6 Ay Süreli Personel Taşıma İşi	İptal
2014/179062	2015 Yılı 1 Ay Süreli Araç Kiralama Hizmet Alımı	Sonuçlanmış
2014/178291	Özel Güvenlik Hizmet Alımı	Sonuçlanmış
2014/179311	12 Aylık Merkezi Tedarik ve Talep Takip Yönetim Sistemi	Sonuçlanmış
2014/179558	Kültür Sanat Kursları ve Personel Alımı Hizmet Alım İşi	Sonuçlanmış
2014/178823	Ulaşım Hizmetleri İşçilik Hizmet Alımı	Sonuçlanmış
24/16739	2014 Yılı Kışlık Yakacak (Torbalı kömür) Yardım Faaliyeti	Sonuçlanmış
2014/179434	Teknik Ve Yardımcı Personel Hizmeti Alım İşi	İhale İptal
2014/179398	Personel Hizmet Alımı	Sonuçlanmış
204/1792	498 Kişilik personel hizmeti satın alınması	Sonuçlanmış
2014/179283	Teknik, Sosyal ve Yönetmelik Hizmetlerin Yürütülmesi	Sonuçlanmış
2014/179491	Osmangazi Belediyesi muhtelif müdürlükler destek personeli	Sonuçlanmış
2014/178512	Erzincan Pomem Hizmet Binalarının 2015 Yılı 12 Aylık	Sonuçlanmış
2014/178373	Malzemesiz Yemek Hazırlama Ve Servis Hizmet Alımı İşi	Sonuçlanmış
2014/178998	15 Taşımali İmam Hatip Ortaokulu ve Ortaöğretim Okullarına	Sonuçlanmış
2014/178308	Cumalıkızık Köyü Umumi Prefabrik WC	Sonuçlanmış

Journal of Islamic Research - 2015

2014/177614	Personel İçin 4 Adet Servis Aracı Kiralama İşi	İhale İptal
2014/174822	2015 Yılı Baklava, Tulumba Tatlısı ve Suböreği	Sonuçlanmış
2014/179383	Eyyübiye Belediyesi için araç kiralama hizmet alımı	Sonuçlanmış
2014/177441	İmranlı Çok Programlı Anadolu Lisesi Konferans Salonu	Sonuçlanmış
2014/178168	Microsoft Lisans Alımı (Kurumsal Anlaşma)	Sonuçlanmış
2014/178650	3 Aylık Araç Kiralama Hizmet Alımı	Sonuçlanmış
2014/178776	75 Adet Özel Güvenlik Elemanı Çalıştırılması	Sonuçlanmış
2014/179422	2 ay süreli 600 kişi ile malzemesiz temizlik ve muhtelif	Sonuçlanmış
2014/179195	Araç Kiralama	Sonuçlanmış
2014/179098	Haşere Mücadelesi İçin Malzemeli İlaçlama Hizmet Satın Alımı	Sonuçlanmış
2014/179173	Malzeme Dâhil Yemek Hazırlama Ve Dağıtım	Sonuçlanmış
2014/179396	Bina içi, Bahçe ve Alan Temizliği ile Bakımı İşleri Hizmeti	Sonuçlanmış
2014/179417	55 Kişilik Bakım Personeli Hizmet Alımı işi	Sonuçlanmış
2014/178771	Ortaöğretim Okullarına Taşınması Hizmet Alımı İşi	Sonuçlanmış
2014/178772	17 Antrenör 17 Gençlik Lideri	Sonuçlanmış
2014/176179	2015 Yılı Sanatçı ve Teknik Destek Hizmet Alımı	Sonuçlanmış
2014/178036	Kışlık Meyve Ve Sebze (8 Kısım)	Sonuçlanmış
2014/177923	2015 Yılı 1 Ay Süreli Kalifiye İşçilik Hizmeti Satın Alınması	Sonuçlanmış
2014/177632	Özel Güvenlik Hizmeti Alımı	İhale İptal
2014/177654	2015 Yılı 1 Ay Süreli Kalifiye İşçilik Hizmeti Satın Alınması	İhale İptal
2014/176831	Hazır Yemek Alımı	Sonuçlanmış
2014/177167	600 Kişi ile 07.01.2015 ile 31.03.2015 Tarihleri Arası Süreli	İhale İptal
2014/178465	11 işçi, 1 şef ile toplam 12 kişilik temizlik	Sonuçlanmış
2014/179001	Özel Hizmet (Temizlik, Kalorifer Yakma, Ziy Dan Yönl,	İhale İptal
2014/178774	Hizmet birimlerinde çalıştırılmak üzere 498 personel ve 4 binek	İhale İptal
2014/178729	Genel Temizlik ve Destek Personeli	Sonuçlanmış
2014/178342	Elektrik Enerjisi Alımı (2015 Yılı İçin 4 Aylık)	İhale İptal
2014/178322	Özel Güvenlik	İhale İptal
2014/178957	Destek Hizmet Alımı	Sonuçlanmış
2014/178806	Hizmet Binalarının Temizliği Ve Yardımcı Personel Temini	Sonuçlanmış
2014/178817	Belediye Hizmet Binaları İç Temizlik Hizmet Alım İşi	Sonuçlanmış
2014/178745	Park bahçe mezarlıkların Malzemeli Temizlik, Sulama,	Sonuçlanmış
2014/178665	18 Silahsız Özel Güvenlik Personeli	Sonuçlanmış
2014/179072	34 kişilik Özel Güvenlik Hizmeti Alımı	Sonuçlanmış
2014/178246	Çöp Toplama, Süpürme, Park, Bahçelerin Temizlenmesi Ve	Sonuçlanmış

2014/178016	Serbest Piyasadan Elektrik Enerjisi	İhale İptal
2014/177934	2015 Yılı İçerisinde 90 günlük Çöp Toplama ve Nakli Hizmet	Sonuçlanmış
2014/177904	Makine ve Ekipmanlı Genel Temizlik Hizmeti ve Dış Cephe	İhale İptal
2014/178961	Kültür Eğitim Ve Rehberlik Hizmet Alımı	Sonuçlanmış

Kaynak: 2010-2014 yılları arası yapılan ihale ilan kayıtları ,

https://ekap.kik.gov.tr/EKAP/Ortak/IhaleArama2_D.aspx

Açık ihale usulü, idarelerin kapalı kapılar ardında ve belli kişiler arasında ihale yapmasını engellediği gibi ihalelerde şeffaflık, rekabet ve tüm katılımcılara eşit fırsatlar sunmaktadır. Kamu ihalelerinde rekabeti engelleyici belirlemeler ve uygulamalar ise toplumun da refahını tehdit eden bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeterli rekabetin sağlanamadığı piyasalarda, firmalar ürettikleri malın fiyatını istedikleri gibi belirleme gücüne sahiptir. Firmaların elindeki bu güç sebebiyle, kamu ihtiyaç duyduğu alımlara ilişkin yapacağı harcamalarda, elindeki kaynaklarını yeterince verimli kullanamayacak ve mal veya hizmetleri olması gerekenden çok daha yüksek fiyatla satın alacaktır. Bu kapsamda rekabetçi bir ortam sunan açık ihale usulü ile alım yapmak yerine, pazarlık usulünün tercih edilerek üç istekli firmanın belirlenmesi ve bu firmalar arasında ciddi bir rekabet ortamı oluşmasını beklemenin gerçeklerden uzak ya da nadir karşılaşılan bir durum olacağı değerlendirilmektedir. (DEMİRCİOĞU 2014)

Doğrudan Temin Yöntemine Eleştiriler

4734 sayılı Kamu İhale Kanununun 22. Maddesinde belirtilen özel durumlarda ilan yapılmadan ve ihale komisyonu kurulmadan gerçekleştirilen bu yöntem, ihale yetkilisinin takdirine bırakılan birçok husus sebebiyle diğer ihale usullerinden ayrışan bir alım şeklidir. Son beş yıl içerisinde gerçekleştirilen doğrudan temin yöntemi ile alımların toplam alımlar içindeki payı yaklaşık %10 civarında ve yıllık 8 Milyar TL'nin üzerindedir. (Kamu Alımları İzleme

Raporu 2010,2011,2012,2013,2014)

Yıllık Kamu Alımları İzleme Raporu istatistikleri incelendiğinde doğrudan temin yöntemlerinden (d) bendi gereği yapılan alımların yüksek bir orana sahip olduğu görülmektedir. Bunun sebebi olarak; (d) bendi ile alımda parasal sınırın altında kalmak dışında, hiçbir ön koşul istenmemesi ve tek görevlinin bile alım için yeterli olması gösterilebilir. İdarelerin 4737 sayılı kanunda belirtilen ihale usulleri ile alım yapamayacak kadar acil ve zorunlu ihtiyaçları için, 5018 sayılı kanunun 35. Maddesi ile ön ödeme yaparak alım yapma yetkisi belirlenmişken, 4734 sayılı Kanunun 22 (d) maddesinde hiçbir gerekçe gerektirmeden ihalesiz alım yapılabilme şekli belirlenmiş olması, kamu kaynaklarının kullanılmasında idarelerin ihale usullerinden ve ilandan ne kadar çok kaçmak istediğini de göstermektedir. (Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü 2006)

Bu kapsamda ihale kavramı içinde yer bulmakta zorlanan, piyasa araştırması sonucu alıma izin verilen 22 (d) kapsamındaki yıllık 5,2 Milyar TL'nin üzerindeki doğrudan temin alımlarının, (Kamu Alımları İzleme Raporu 2010,2011,2012,2013,2014) yabancı konuk ve misafirlerin temsil ağırlama kapsamındaki giderleri hariç tamamen kaldırılması gerektiği değerlendirilmektedir. Söz konusu alımların acil ve zorunlu ihtiyaçları kapsayan bölümleri için 5018 sayılı KMYKK'nun 35. Maddesi gereğince ön ödeme (avans) uygulanması, diğer idarelerde ise rotatif iş avansı ile günlük acil ve zorunlu ihtiyaçların karşılanması, 22(d) kapsamına konu olan diğer alımlar içi ise pazarlık usulü ya da açık ihale usulü ile ihtiyaçların karşılanmasının uygun olacağı değerlendirilmektedir.

Bir mal ya da hizmetin sadece tek bir firmadan karşılanabileceği ya da alınmak istenen mal ve hizmeti satanların özel bir hakka sahip olduğunun gerekçe edilerek, Kanunun 22(a) ve 22(b) bentleri kapsamında tek bir firmadan alım yapılması, yolsuzluk riskleri açısından çok sakıncalı bir durumdur. Bu gereklilerin çok iyi ortaya konulması ve ispat edilmesi gerekir. Kanunda söz

konusu alım şekillerinin uygulanabilmesi için Ekonomi Bakanlığı, Bilim Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Gümrük ve Ticaret Bakanlığı veya Türk Patent Enstitüsü gibi kurumların yetkili organlarından; alınacak mal ya da hizmetin “özel bir hakkı bulunan firmalardan” veya “ tek bir satıcısı olan firmadan” alınması gerektiğinin teyit edilebilir olması zorunlu kılınmalıdır. İşlemlerin daha hızlı ve kolay yürütülmesi açısından 22(a) ve (b) maddesi ile alıma konu olacak tek satıcısı olan standart bazı mal ve hizmetler ile özel satış hakkı bulunan firmalar listesi Kamu İhale Kurumu web sayfasında yayımlanarak idarelerin bu listede yer alan alımları 22 (a) ve (b) kapsamında şüpheye meydan vermeyecek şekilde tedarik etmesi sağlanabilmelidir. Söz konusu listede yer almayan özel durumlarda ise halen kullanılan tek kaynaktan temin formunun ihale yetkilisinin görüşleri ile birlikte bu gereklileri onaylayabilecek yetkili kurumlara gönderilmesi ve bu koşulların doğruluğunun onaylanması şartı getirilmelidir.

22 (c) bendi kapsamında yapılacak alımlarda ise, tek sözleşmeye dayalı olarak 3 yıl boyunca aynı firmadan alımların devam etmesi için ihale komisyonu kurulması zorunlu kılınmalı ve piyasa fiyat araştırması yapılarak, alıma konu mal ya da hizmetlerin daha uygun fiyatla tedarik edilmesinin mümkün olmadığı kanaati bulunmalıdır.

Doğrudan temin yöntemi ile tedarik edilmesine izin verilen diğer bir kamu ihtiyacı da taşınmaz satın alınması veya kiralanmasıdır. Kanunun 22 (e) maddesi kapsamında karşılanan bu ihtiyaçların ise ilan yapılmadan, komisyon kurulmadan, yeterlilikler sorgulanmadan yerine getiriliyor olması uzun süreli kiralama ve yatırımlar için olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir. Zira gayrimenkul değerlemesi, kiralanması ve satışı bambaşka bir uzmanlık alanı gerektirmektedir. Bu sebeple taşınmaz kiralaması veya satın alınmasına ilişkin piyasa araştırmaları, değer tespitleri, karara varılması konusunda uzman kişiler ya da birimlerce yürütülecek çalışmalar esas alınmalıdır. Kamuoyunda yer alan şüphe ve endişelerin giderilmesi açısından, Vergi Usul Kanunda da yer alan ve

oldukça modern bir ölçü olarak görülen rayiç bedel uygulaması ya da farklı bir değer tespit şekli iktisadi kıymetlerin gerçek değerini ortaya koymak adına kullanılmalıdır. (ÇABUK 2009, 13)

Ortaya çıkan tabloda basında ve görsel medyada da yer aldığı üzere sürekli eleştiri konusu olur. Örneğin; Bankacılık Denetleme ve Düzenleme Kurumu (BDDK)'nın yıllık 13.085.000,00 TL'lik kiralama, Türkiye Adalet Akademisi'nin yıllık 1.453.691,00 TL'lik kiralama, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı'nın yıllık 2.708.475,00 TL'lik kiralama, Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu'nun yıllık 2.8 milyon TL'ye hizmet binası kiralaması ve Kamu İhale Kurumu'nun yıllık 7.100.000,00 TL'lik hizmet binası kiralama işleminin eleştiriler üzerine 2011 yılında 3.400.000,00 TL'ye indirilmesi gibi birçok kiralama ve satın alma işlemleri görsel ve yazılı basında sürekli eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin sebebi ise tabii ki alım şekli ile birlikte yeterli rekabet, şeffaflık ve güvenilirliğin sağlanmadığı düşüncesinin kamuoyunda geniş yer bulmasıdır. (BOYACIOĞLU 2015)

Bu kapsamda taşınmaz kiralama ve satın almalarına ilişkin bizim çözüm önerimiz kanun maddesinde aşağıda belirtildiği şekliyle bazı ilaveler yapılması yönündedir.

- ✓ Kiralama ve satın alma yapılacak bölgeye ilişkin gayrimenkul değerlendirme şirketlerince yapılacak rapor ve fiyat araştırmaları ile yaklaşık maliyet tespit edilmesi zorunlu olmalıdır.
- ✓ Konusunda uzman iki personelin ve bir mali üyenin yer aldığı en az beş kişilik bir ihale komisyonu oluşturulmalıdır.
- ✓ Kiralanacak veya satın alınacak gayrimenkulün bölge tespiti yapılırken, (neden Ataşehir bölgesi ya da neden Kızılay mevki olması gerektiği vb.) gerekçeleri ve kamu menfaatinin neler olduğu ayrıntılı bir rapor ile ihale yetkilisi onayına sunulmalıdır.
- ✓ Kiralama işlemlerinde kira tavan ücreti uygulamasına geçilmelidir. Örneği; 02.10.2014 tarih ve 29137 sayılı Resmi Gazetede

yayımlanan 2014/6814 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile uygulamaya başlanan, taşıt kiralamalarındaki aylık kira bedelinin aracın kasko değerinin %2'sini geçemeyeceğine ilişkin sınırlamada olduğu gibi, gayrimenkul kiralamaları için de sınır değer tespit edilmelidir. Günümüz gayrimenkul değerlemelerinde fiyat /maliyet açısından gayrimenkul değerinin / kiralama değerine oranının 200 olması normal kabul edilmektedir. Bu kapsamda her yıl Maliye Bakanlığı'nca güncellenerek yayımlanacak bir oran dahilinde kiralama işlemlerine üst sınır uygulaması getirilmesi kaynakların ekonomik ve verimli kullanılması açısından büyük önem arz etmektedir.

✓ Kiralama yapılacak taşınmazların tadilat, masraf ve yapım işleri bir yönetmelikle belirlenmeli ve taşınmaza hangi masrafların yapılabileceği, gayrimenkul sahibinden hangilerinin tahsil edilmesi gerektiği açıkça belirlenmelidir.

✓ Kiralama yapılacak bölge ve gayrimenkulde istenen özellikler, bir ihale dokümanı haline getirilerek gayrimenkul ilanı verilen web sayfalarında (sahibinden.com/hürriyetemlak vb.) ve KİK web sayfasında duyurulmalıdır.

✓ Taşınmaz satın almalarında, Hazine ve ilgili bölgenin valiliklerinden kullanıma tahsis edilebilecek boş kamu binası ve arsası bulunup bulunmadığı konusunda görüş alınmalıdır.

✓ Taşınmazın inşaat maliyeti ile satın alma maliyetinin karşılaştırılması yapılmalı ve maliyet etkinliği göz önünde bulundurulmalıdır.

✓ Finansal kiralama yolu ile gayrimenkul kiralamaya yer verilmeli ve kira süresinin sonunda mülkiyetin kiracıya devri ya da sürenin sonunda kiralanan gayrimenkulün piyasa fiyatının altında bir değerden alma hakkı verilmesi gibi IASC tarafından benimsenen

koşullar esas alınmalıdır. (APAK ve DEMİREL, Finansal Tablolar Analizi ve Yatırım Yönetimi Cilt2 2013)

Yukarıda yer verilen hususların Kamu İhale Kanunu veya ikincil mevzuat ile düzenlenmesi, taşınmaz kiralama ve satın almalarının daha rekabetçi, şeffaf ve güvenilir biçimde gerçekleşmesini sağlayacaktır.

SONUÇ

Son on yılda 4 kat artan kamu harcamaları ve bu harcamalara kaynak yaratmakta zorlanarak her yıl 20 Milyar TL'nin üzerinde borçlanılan ülkemizde, finansal kaynakların etkin ve verimli kullanılması ile sağlanacak tasarruf ve verimlilik, her yeni borçlanma ile ağırlaşan finansal hastalığın ilacı ve tedavisi niteliğindedir. Günlük politika ve kaygıların dışında tutulması zorunlu olan kaynak kullanım yöntemleri ve uygulamalar bazen yasalaşma amacının dışına çıkarak verimliliğini yitiren metinlere dönüşmektedir. Ülkemizde 01.01.2003 tarihinde uygulanmaya başlayan 4734 sayılı Kamu İhale Kanunu ise, eski uygulamalara ve yasalara göre devrim niteliğinde olmasına karşın, son on yılda yüzlerce değişiklik yapılarak amacı ve kapsamı büyük tahribata uğramıştır. Halen yeni değişiklikler ve güncellemeler yapılarak eksikleri giderilmeye çalışılan ihale mevzuatımızda düzenlemelerin içeriği; tebligatlar, teklif sunum şekilleri, yeterlik kriterleri ve isteklilerin sunacakları belgeler gibi sığ konuları kapsarken, maalesef kaynakların daha etkin ve verimli kullanılmasına yönelik çalışmalar yeterince yapılamamıştır.

Son beş yıllık İhale verilerini irdeleyerek yaptığımız bu çalışmamızda ise; 4734 sayılı Kamu İhale Kanununun uygulanmasında, finansal kaynakların etkin ve verimli kullanılmasına engel teşkil eden kanun maddeleri ve uygulamaların bulunduğu, söz konusu kanun maddelerinde yapılacak değişiklik önerileri ile finansal kazanımların yıllık 2.8 Milyara TL'ye ulaşabileceği ve ihale mevzuatındaki eksik ve hatalı uygulamalar sebebi ile etkin ve verimli

kullanılmayan kaynak tutarının ise 11.2 Milyar TL gibi büyük bir paya sahip olduğu sonucuna varılmıştır.

KAYNAKÇA

- «4964 Sayılı Kanun.» *Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun*. Ankara: T.C. Başbakanlık Basımevi, 15 Ağustos 2003.
- «5018 Sayılı Kamu Mali Yönetim ve Kontrol Kanunu.» *5018 Sayılı Kamu Mali Yönetim ve Kontrol Kanunu*. Ankara: T.C. Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Müdürlüğü, 24 Aralık 2003.
- AĞCAKAYA, Serpil, ve Ayşe ARMAĞAN. «Mesleki Parafiskal Kurumlar: Isparta Örneği.» *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2012: 99-127.
- AKAR, Sevdâ. «Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı.» *Maliye Dergisi*, TEMMUZ-ARALIK 2013 2011: 27-37.
- AKDİŞ, Muhammet. «Türkiyenin Borç Gelişimi Sorunlar Öneriler.» *Active Bankacılık ve Finans Dergisi*, 2003: 62-76.
- APAK, Sudi, ve Engin DEMİREL. *Finansal Tablolar Analizi ve Yatırım Yönetimi Cilt2*. Cilt 2. İstanbul: Papatya Yayıncılık, 2013.
- . *Finansal Yönetim Cilt I*. İstanbul: Papatya Yayıncılık, 2013.
- AYTAÇ, Deniz. «Türkiye’de Konsolide Bütçe Harcamalarının Gelişimi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.» *Türkiye’de Konsolide Bütçe Harcamalarının Gelişimi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Ekonomisi Maliye Anabilimdalı, 2004. 22.
- BAĞDİGEN, Muhlis, ve Gökhan DÖKMEN. «Yolsuzluklarla Kamu Harcamaları Arasındaki İlişkinin Ampirik Analizi Türkiye Örneği.» *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi* 2, no. 4 (2006): 23-38.
- «Basın İlan Kurumu Genel Müdürlüğü.» *Basinilankurumu.gov.tr*. 2012. <http://basinilankurumu.gov.tr/iletisim/sss/> (Temmuz 03, 2015 tarihinde erişilmiştir).
- Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü. *Ön Ödeme Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik*. Ankara, 21 Ocak 2006.
- BİLGİN, Hüseyin. «5812 Sayılı Kanun İle Kamu İhale Kanununda Yapılan Değişiklikler.» *TBB Dergisi*, 2009: 86.

- BOYACIOĞLU, Hacer. «Hürriyet Ekonomi.» *Hürriyet Gazetecilik ve Matbaacılık A.Ş.* 2015. <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/27548399.asp> (07 26, 2015 tarihinde erişilmiştir).
- Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü. *2014 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu.* Ankara, 27 Aralık 2013.
- . «T.C. Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü.» *BÜMKO.* 10 01 2013. <http://www.bumko.gov.tr/TR,141/abs-siniflandirma-listeleri.html> (03 18, 2015 tarihinde erişilmiştir).
- ÇABUK, Adem. *Muhasebede Dönem Sonu İşlemleri.* Bursa: Dora Yayınları, 2009.
- ÇATALOLUK, Cuma. «KAMU BORÇLANMASI, GERÇEKLEŞME BİÇİMİ VE MAKRO EKONOMİK ETKİLERİ (TEORİK BİR YAKLAŞIM, TÜRKİYE ÖRNEĞİ).» *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12, no. 21 (2009): 240-257.
- ÇETİNKAYA, Özhan. *Kamu İhale Kanunu ve Yolsuzluk Riskleri.* Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2014.
- DEMİRCAN, Esra Siverekli. «Vergilendirmenin Ekonomik Büyüme ve Kalkınmaya Etkisi.» *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Temmuz-Aralık 2003: 113.
- DEMİRCİOĞU, Mustafa Yaşar. «İhale Yolsuzluklarında Yeni Trend Açık İhale Usulünün Terki Pazarlık Yoluyla İhale Usulünün Keşfi.» *TBB Dergisi*, 2014: 125-180.
- DOĞANYİĞİT, Sadettin. *Açıklamalı,İçtihatlı,Sorun Çözümlü Kamu İhale Kanunu ve Kamu İhale Sözleşmeleri Kanunu.* Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2014.
- DOĞANYİĞİT, Sadettin. «İhalenin Ruhu Yaklaşık Maliyetin Gizliliği.» *Dış Denetim*, 2010 : 95-99.
- EDİZDOĞAN, Nihat, ve Özhan ÇETİNKAYA. *Kamu Bütçesi.* Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2014.
- EKŞİ, Hakkı. *Kamu Harcamaları Kapsamında Kamu İhale Sisteminin Yolsuzluk Suçları Açısından Değerlendirilmesi.* Bursa, 2013.
- ERDOĞDU, Milletvekili Aykut, röportaj yapan Murat KİBRİTOĞLU. *Kamu İhale Kanunu 12 yılda 162 kez değiştirildi (17 12 2014).*
- Erkan, Çisil, Erdinç Tutar, Filiz Tutar, ve Mehmet Vahit Eren. «Türkiye'nin Dış

- Borçlarının Analizi (1980-2012).» <http://www.eecon.com>. 2012.
<http://www.eecon.info/papers/483.pdf> (Ocak 25, 2015 tarihinde erişilmiştir).
- ERKAN, Çisil, Erdinç TUTAR, Filiz TUTAR, ve Mehmet Vahit EREN. «Türkiyenin Dış Borçlarının Analizi (1980-2012).» *INTERNATIONAL CONFERENCE ON EURASIAN ECONOMIES 2012*. İstanbul, 2012.
- Erkan, Çisil, Erdinç TUTAR, Filiz Tutar, ve Mehmet Vahit EREN. «www.eecon.com.» 2012. <http://www.eecon.info/papers/483.pdf> (Ocak 25, 2015 tarihinde erişilmiştir).
- ERTAŞ, Rıza Cem. «Kamu Kaynaklarının Etkin Kullanım Açısından Kamu İhale Kanununda Öngörülen İhale Usullerinin İncelenmesi ve Değerlendirilmesi.» *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Göktaş, Özlem. «Türkiye Ekonomisinde Bütçe Açığının Sürdürülebilirliğinin Analizi.» *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, 2008: 45-64.
«Hizmet Alımları Uygulama Yönetmeliği.» Ankara: Resmi Gazete, 04 03 2009.
- GÜRSU, Uğur. « Kamu İhale Mevzuatının Finansal Kaynakların Etkin Kullanımına Etkileri.» (Danışman Doç. Dr. İlyas SÖZEN) *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- İŞİK, Nihat, ve Mehmet ALAGÖZ. «Kamu Harcamaları ve Büyüme Arasındaki İlişki.» *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, no. 24 (Ocak-Haziran 2005): 63-75.
- KABAKLARI, Esra, ve Perihan Hazel ER. «Türkiye’de Kamu Harcamalarının Ekonomik Büyüme Etkisinin Sınır Testi Yaklaşımı ile Analizi.» *Maliye Dergisi*, no. 166 (Ocak-Haziran 2014): 268-285.
- Kamu İhale Kurumu . *2010 Yılı Kamu Alımları İzleme Raporu*. Ankara: Kurumsal Gelişim ve Araştırma Dairesi Başkanlığı, 2010.
- Kamu İhale Kurumu . *Elektronik Kamu Alımları Platformu*. Ankara, 2015.
- Kamu İhale Kurumu. *4734 sayılı Kamu İhale Kanunu*. Ankara: T.C. Başbakanlık Basımevi Md.lüğü, 2013.
- Kamu İhale Kurumu. *Kamu Alımları İzleme Raporu*. Ankara: Kurumsal Geliştirme ve Araştırma Dairesi, 2011,2012,2013,2014.
- . «Parasal Sınırlar ve Oranlar Hakkında Tebliğ.» *Kamu İhale Tebliği*. Ankara: T.C. Resmi Gazete, 29 01 2015.

- KARAARSLAN , Erkan. *Kamu Harcama Hukuku*. 5. Antalya: Bekad, 2013.
- KİK. *Kamu Alımları İzleme Raporu*. İstatistik, Ankara: KURUMSAL GELİŞİM VE ARAŞTIRMA DAİRESİ BAŞKANLIĞI, 2010,2011,2012,2013,2014.
- KİSHALİ, Yunus. *Şirketler Muhasebesi*. İstanbul: Beta Basım Yayım, 2012.
- Kurumsal Gelişim ve Araştırma Dairesi Başkanlığı. *2014 Yılı Kamu Alımları Raporu*. İstatistik, Ankara: Kamu İhale Kurumu, 2015.
- «Mal Alımı İhaleleri Uygulama Yönetmeliği.» *Mal Alımı İhaleleri Uygulama Yönetmeliği*. Ankara: T.C. Başbakanlık Resmi Gazete, 04 03 2009.
- Maliye Bakanlığı . «Vergi Dairesi Başkanlıklarının Kuruluş ve Görev Yönetmeliği.» T.C. Başbakanlık, 07 Eylül 2005.
- ÖNCEL, Mualla, Nami ÇAĞAN, ve Ahmet KUMRULU. *Vergi Hukuku*. 2. Cilt 1. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasi Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1985.
- ÖNEL, Süleyman. <http://www.teias.gov.tr/eBulten>. 2014. http://www.teias.gov.tr/ebulten/hukuk/t%C3%BCrk_verg%C4%B0_hukukunda_verg%C4%B0_sorum.htm (Ocak 25, 2015 tarihinde erişilmiştir).
- ÖNER, Engin. «Kamu Maliyesi.» *Kamu Maliyesi*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi , Ekim 2014.
- ÖZBARAN, Hakan. «Türkiye’de Kamu Harcamalarının Son Beş Yılıının Harcama Türlerine Göre incelenmesi.» *Sayıştay Dergisi*, no. 53 (2004): 115-138.
- ÖZBİLEN, Şevki. *Devlet Bütçesi*. ANKARA: Gazi Kitabevi, 2013.
- . *Devlet Bütçesi*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2013.
- PAMUK, Şevket. *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. 3. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- PARLAKTUNA, İnci, ve Sibel ŞİMŞEK. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), Aralık 2007: 43.
- PEHLİVAN, Osman. *Kamu Maliyesi*. Trabzon: Celepler Matbaacılık, 2014.
- PINAR, İbrahim. *Harcırah Kanunu*. Seçkin Yayıncılık, 2010.
- Resmi Gazete. «KAMU İHALE GENEL TEBLİĞİNDE DEĞİŞİKLİK YAPILMASINA DAİR TEBLİĞ.» *KAMU İHALE GENEL TEBLİĞİNDE DEĞİŞİKLİK YAPILMASINA DAİR TEBLİĞ*. Ankara: T.C. Başbakanlık Basımevi Müdürlüğü, 07 Haziran 2014.
- SERDAR, Ali. «Kamu İhale Mevzuatı Hakkında Genel Değerlendirme.» *Dış Denetim* ,

2010: 34-43.

T.C. Başbakanlık Özelleştirmeler Daire Başkanlığı Basın ve Halkla İlişkiler Dairesi.

T.C. Başbakanlık Özelleştirme İdaresi Başkanlığı . 2015.

<http://www.oib.gov.tr/yayinlar/yayinlar.htm> (01 28, 2015 tarihinde erişilmiştir).

T.C. ANAYASA MAHKEMESİ BAŞKANLIĞI. «T.C. Anayasa Mahkemesi.»

www.anayasa.gov.tr. 2013. <http://www.anayasa.gov.tr/Mevzuat/Anayasa1982/> (04

14, 2015 tarihinde erişilmiştir).

T.C. Başbakanlık . «Hizmet Alımı İhaleleri Uygulama Yönetmeliği.» *Hizmet Alımı*

İhaleleri Uygulama Yönetmeliği. T.C. Resmi Gazete, 04 03 2009.

«T.C. Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü.»

www.mevzuat.gov.tr. 2012.

[http://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=1.5.5018&MevzuatIliski=0&](http://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=1.5.5018&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=%)

[sourceXmlSearch=%](http://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=1.5.5018&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=%) (01 26, 2015 tarihinde erişilmiştir).

T.C. Başbakanlık Özelleştirme İdaresi Başkanlığı. *Özelleştirme İdaresi Başkanlığı*.

2014. http://www.oib.gov.tr/baskanlik/ozellestirme_amac.htm (01 27, 2015

tarihinde erişilmiştir).

T.C. Maliye Bakanlığı. *Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü*. 2013.

<http://www.bumko.gov.tr/TR,141/abs-siniflandirma-listeleri.html> (03 18, 2015

tarihinde erişilmiştir).

T.C. Maliye Bakanlığı Muhasebat Genel Müdürlüğü. *Muhasebat Genel Müdürlüğü*.

2011.

https://portal.muhasebat.gov.tr/mgmportal/faces/khbDetay_yeni?birimDizini=Merk

[ezi+Y%C3%B6netim+B%C3%BCt%C3%A7esi&_afLoop=1859451409208642&t](https://portal.muhasebat.gov.tr/mgmportal/faces/khbDetay_yeni?birimDizini=Merk)

[ur=B%C3%BCt%C3%A7e+%C4%B0statistikleri&donusSayfa=index&_afWindo](https://portal.muhasebat.gov.tr/mgmportal/faces/khbDetay_yeni?birimDizini=Merk)

[wMode=0&_adf.ctrl-state=k5k8scif5_97](https://portal.muhasebat.gov.tr/mgmportal/faces/khbDetay_yeni?birimDizini=Merk) (Nisan 22, 2015 tarihinde erişilmiştir).

T.C. Resmi Gazete . «İhalelere Yönelik Başvurular Hakkında Tebliğ.» Ankara, 17

Temmuz 2010.

T.C. Resmi Gazete. «4734 sayılı Kamu İhale Kanunu.» *Kamu İhale Kanunu*. 2002.

— . «Kamu Mali Yönetim ve Kontrol Kanunu.» *Kamu Mali Yönetim ve Kontrol*

Kanunu. Ankara: T.C. Başbakanlık Basımevi ve Döner Sermaye Müdürlüğü, 10 12

2003.

T.C. Sayıştay Başkanlığı . «DEVLET MALZEME OFİSİ 2012 YILI RAPORU .»

- Kamu İşletmeleri 2012 Raporları* . ANKARA: T.C. SAYIŞTAY BAİKANLIĞI, 31 12 2013.
- TAN, Sibel, ve İlker KARAÖNDER. «Türkiye’de Tarımsal Örgütlenme Politikalarının ve Mevzuatının İrdelenmesi: Tarımsal Amaçlı Kooperatifler Örneği .» *ÇOMÜ Ziraat Fakültesi Dergisi* , 2013: 87-94.
- TC İçişleri Bakanlığı Dernekler Dairesi Başkanlığı. «Dernekler Dairesi Başkanlığı.» *www.dernekler.gov.tr*. 2015. <http://www.dernekler.gov.tr/tr/Mevzuat/kanun/5253-Dernekler-Kanunu.aspx> (Mayıs 17, 2015 tarihinde erişilmiştir).
- TURİNAY, Faruk Y. «Bir Kelime Olarak Anayasanın Tarihsel Yolculuğu Üzerine Düşünceler.» *TBB Dergisi*, 2011: 276-277.
- Türk Kızılay Derneği. *Tüzük*. Ankara, 19 Şubat 2009.
- Türkiye Çevre Koruma Vakfı. *Türkiye Çevre Koruma Vakfı Senedi*. Ankara, 2015.
- TÜRKOĞLU, Faruk. *Ekonomiyle İlgili Her Şey*. İSTANBUL: Optimist Yayın Dağıtım, 2014.
- ÜÇİŞİK, Fehim, Çetin ARSLAN, ve Ahmet Seyid HAKKAKUL. *Kamu İhale Hukuku'na İlişkin Tebliğler ve Makaleler*. ANKARA: Bilgi Yayınevi, 2014.
- «Yapım İşleri İhaleleri Uygulama Yönetmeliği.» *Yapım İşleri İhaleleri Uygulama Yönetmeliği*. Ankara: T.C. Resmi Gazete, 27 06 2015.
- YILMAZ, Nebi. «Bir Otokontrol Sistemi Olarak Belediyelerde Harcamalara Katılım Payı.» *Sayıştay Dergisi*, 2009: 75-90.

RUS ORYANTALİZMİ ÜZERİNE

Vesile ŞİMŞEK*

Özet

Oryantalizm, tarih, felsefe, din, sanat, dil, edebiyat, ekonomi gibi alanlarda Asya ve Kuzey Afrika halklarının çağdaş durumunu öğreten bilimsel disiplinler bütünüdür. Oryantalizmi güçlü olan Batı'nın zayıf olan Doğu'ya empoze ettiği bir doktrindir. Batı'nın bu çalışmalarıyla Doğu'yu kendi potasında eritmek ve iki yapı arasında mevcut olan çeşitli doğal farklılıkları kaldırmak istemektedir. Rusya'da Oryantalizmin Ortaya Çıkışı 1798 yılında Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesiyle Oryantalist düşünce tarihinde bir kırılma noktası oluşturdu. Son ikiyüzyılda Rus Doğu bilimçileri tarafından özellikle İslam'la ilgili farklı çalışmalara imza atılmıştır. Rus Oryantalizminin Temel Eğilimleri; Misyonerlik, Bilimsel ve Ateistik Oryantalizmi üç başlık altında incelenmektedir.

Doğu Bilimi üzerinde çalışmalar yapan yeni Doğu Bilim merkezleri, kurumlar tarafından açılmıştır. Sovyet döneminde hazırlanan akademik Doğu Bilim çalışmalarından biri Arapça üzerinde çalışan Rus Doğu Bilimcileri Bibliyografya Ansiklopedisi'dir.

Abstract

Orientalism, history, philosophy, religion, art, language, literature, economy in areas such as Asia and North Africa teaches scientific disciplines in the contemporary status of the people. Orientalism is weak in the West East the strong imposed is a doctrine. With this work of East West, its fossilized in various agreements between two structures melt and natural wishes to remove

* MA., Ankara Üniversitesi Doktora talebesi, Avrupa İslam Üniversitesi Öğretim Görevlisi

differences. The emergence of Orientalism in Russia in 1798, Napoleon's invasion of Egypt Orientalist thought at a breaking point. The Main Trends Of Russian Orientalism; Under the hood of the missionary, scientific and atheistic beliefs examined three Orientalism. Studies on the new Eastern Science East science centers have been opened by the institutions. Soviet era one of the Eastern Science study prepared academic Arabic encyclopedia of Russian East Scientists who work on Bibliography.

Giriş

Oryantalizm, (Doğu Bilimi, Şarkiyatçılık) Müslüman Doğu başta olmak üzere, Doğu toplumlarını, dilleri, kültürleri, sanatları, tarih ve coğrafyaları inceleyen Batı kaynaklı araştırma faaliyetlerinin tümüne verilen ortak tanımdır.¹

Oryantalizm, tarih, felsefe, din, sanat, dil, edebiyat, ekonomi gibi alanlarda Asya ve Kuzey Afrika halklarının çağdaş durumunu öğreten bilimsel disiplinler bütünüdür. Doğu Bilimi, genel olarak Sinolojiya (Japon, Çin), İndololojiya (Hindoloji), Türkolojiya (Türkoloji), Yegiptolojiya (Mısır),² İrānistika (İran), gibi bölümlere ayrılmaktadır.³

Oryantalizmi güçlü olan Batı'nın zayıf olan Doğu'ya empoze ettiği bir doktrindir. Batı 'nın bu çalışmalarıyla Doğu'yu kendi potasında eritmek ve iki yapı arasında mevcut olan çeşitli doğal farklılıkları kaldırmak istemektedir. E. Said'e göre, Batı Oryantalizmi, Doğu araştırmalarında elde ettiği bilgileri kendi

¹ S. İ. Ojedov, Slovar Russkogo Yazıka, (Rusça Sözlük), Russkiy Yazık Yayınevi, Moskova 1986, s. 86

İbrahim Sarıçam, Mehmet Özdemir, Seyfettin Erşahin, İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru, İstanbul, 2011 s. 1

Cemal Ağıрман, "Oryantalizm ve Oryantalistlerin İslam Dini Hakkındaki Bazı Görüşleri", Konferans Metni, Sivas, 2004

² Doğu Bilimcileri Mısır dışında Afrika alanını ayrı bilim dalı olarak incelemektedirler.

³ Kuznetsov, Bolşoy Tolkoviy Slovar Russkogo Yazıka, Norint Yayınevi, St. Petersburg 2000, 725

önyargısını ilave etmeden objektif biçimde izah edememiştir.⁴

Rusya'da Oryantalizmin Ortaya Çıkışı 1798 yılında Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesiyle Oryantalist düşünce tarihinde bir kırılma noktası oluşturdu. Bu döneme kadar teorik düzeyde yapılan oryantalizm çalışmaları, bu noktadan itibaren pratik alana aktarılmaya başlanmıştır.⁵ Aslında bu işgal, Batı'nın oryantalizm çalışmalarının siyasi anlamda kullanım şeklini de göstermektedir. Doğu ve Batı arasında korunması gereken farklılık duygusu, Batı'nın Doğu üzerinde egemenlik kurmak isteği vb. konular aynı biçimde ele alınmıştır.⁶

Oryantalist ise Doğu araştırmaları alanında çalışan Batılı ilim adamlarına verilen genel bir tanımdır. Batı'da farklı milletlerden farklı oryantalistler yetişmiştir. Bu durum da oryantalistler arasında farklı ekollerin oluşmasına sebep olmuştur.⁷

Rus Oryantalistler, oryantalizmin yönünü Doğu olarak belirlemişlerdir. Rus Doğu bilimcilere göre oryantalizm her alanda Doğu'ya yönelmeli ve Doğu'yu tanımalıdır. Bu yönelme ve tanımanın sonucunda da Doğu ülkelerine komşu olan Rusya bu ülkelerden farklı yönlerde yararlanmak da isteyecektir.

Hind Lojistik Okulu'nun kurucusu İ.P. Minayev "Biz incelemelerimiz sırada Doğu'yu hiçbir zaman uzak ve gereksiz bir bölge olarak görmedik. Doğu'yu, komşu ve araştırılması her zaman gerekli görmüşüzdür."⁸

Rus Oryantalistlerin Doğu bilimi için yaptıkları çalışmaların ve kayda geçirilen ilk seyahatlerin XV. Yüzyıla ait olduğu görülmektedir. Anafasya Nikitin adlı Doğu bilimci Hindistan'a yolculuk sırasında yaptığı bir takım çalışmalarını kayda geçirmiştir. Yine 1618'de İ. Petlin'nin Çin seyahati ve aynı dönemde Çine 'e gönderilen Rus elçileri F.İ. Baykova ve N.G. Spafarya'nın

⁴ E. Said, Oryantalizm (Şarkiyatçılık/Doğu Bilimcilik), çev. Nezh Uzel, İstanbul, 1982, 346 - 392

⁵ Said, E., 79-136

⁶ Said, 379

⁷ Es-Sibai, Oryantalizm ve Oryantalistler, 12

⁸ Kulikova, A. M., Stanovleniya Universitetskogo Vostokovedeniya v Peterburge, Akademiya Nauk Yayınevi, Moskova 1982, 3

hatıraları Doğu bilimi adına yapılan ilk çalışmalar arasında sayılabilir.⁹

Ayrıca Ortodoks kilisesinin, Rus Doğu biliminin yayılmasında önemli katkıları vardır. Ortodoks kilisesi dini yaymak için Doğu ülkelerine ve Afrika'ya hatta Etiyopya'ya kadar misyonerlerini göndermiştir. Özellikle Rus Ortodoks kilisesinin misyonerleri, Çin Budizmi'nin yayılmasını engellemek için bölgede önemli çalışmalar yaparak 1689'da Pekin'de ilk Ortodoks kilisesi inşa edilmiştir.

Çarlık Rusyasında ilk Doğu bilimi çalışmaları, şahsi seyahatler ve şahısların sınırlı imkanlarıyla yapılmıştır. Çarlık Rusyasında Doğu bilimi alanında esas atılımı I. Petro yapmıştır. 1696'da I. Petro, hakimiyeti sırasında devletine her alanda güç kazandırmak için ihtirasla çalışan bir idareci olarak Rus devletinin Doğu üzerindeki planları için Doğu biliminden de yararlanma ihtiyacı hissetmiştir. Bu dönemde Doğu bilimini bir devlet politikası haline gelerek Rus devletinin öncelikli hedefi, Doğu politikasında Batı'yı takip etmek değil belki ona yetişmek ve geçmek olarak belirlenmiştir.¹⁰ Konu ile ilgili Minayev "Çarlık Rusyası'nın Doğu ile bağlantıları iç-içe olup Doğu bilimimizin devlet politikalarına yansımaması mümkün değildi." demiştir.¹¹

XV. yüzyıldaki seyahatlerle başladığını kaydettiğimiz Rus oryantizminin XVII. yüzyılın ilk yarısına kadar geçen dönem içerisinde daha çok teorik ve aityapı çalışmalarını içerdiğini görmekteyiz. Bu dönemdeki araştırmalar sistematik olmadığı gibi şahsi çalışmalardan ve genellikle misyonerlik faaliyetlerinden ibarettir.¹²

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Batı'da da Doğu bilimi üzerine çalışmalar yapılmasına rağmen Rus Doğu bilimçileri benzer çalışmaları Batı'dan bağımsız olarak kendi imkanlarıyla oluşturmuşlardır. Bu durum, yapılan temel

⁹ Prohorov, A.M., Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya, 390

¹⁰ Kulikova, A.M., Stanovleniya Universitetskogo Vostokovedeniya v Peterburge, 156

¹¹ Kulikova, 3

¹² Kraçkovskiy, İ.K., Oçerki po İstorii Ruskoy Arabistiki, Akademik Nauk SSSR, Moskova 1950, 17

çalışmaları kısmen de olsa Batı'dan bağımsız olarak ortaya çıktığını ve ayrı temellerde hareket ederek kendilerine özgü bir ekol geliştirdiklerini göstermektedir.¹³

Rus oryantalizmine ilişkin ilk çalışmalar daha çok çeviri alanında yapılmıştır. Çevirileri Doğu dillerindeki elyazmaların çevirileri takip eder. Bu konuda ilk çalışmayı Doğu bilimcisi G.S. Lebedev, Sanskrit grameri üzerine yapmıştır.¹⁴

1802 yılında Çar'ın emriyle Dış İşleri Bakanlığı oluşturulmuş ve 1820'de Bakanlık bünyesine Asya Komitesi eklenmiştir. 1823'de Asya komitesine bakanlık için uzmanlar hazırlayan Doğu dilleri Eğitim Bölümü eklenmiştir. Bu bölüme iyi eğitim almış Hıristiyan gençler alınıyordu. Bu gençler beş yıllık bir eğitim sürecine tabi tutulduktan sonra Doğu'ya gönderiliyorlardı. Çok sayıda öğrenci yetiştiren bu bölüm, özellikle XIX. Yüzyılın ortalarında Kafkasya ve Orta Asya'da cereyan sömürge savaşları sırasında Rusya için önemli görevler ifa etmiştir.¹⁵

Çarlık Rusyasında Doğu biliminin gelişiminde Rus Askeri Teşkilatı'nın da önemli katkıları olmuştur. Askeri hey'etler ve ajanlar, Doğu ülkelerinin dinleri, siyasi yapıları, coğrafi durumları, bölgede yaşayan halkların etnik kökenleri hakkında ayrıntılı bilgiler getirerek önemli katkılarda bulunmuşlardı. Özellikle, XVII yüzyılın sonunda Rus donanması Hindistan, Çin, Asya ve Güney-Doğu seferleri sırasında elde ettikleri bilgileri derleyip toplayarak St. Petersburg'a getirmişlerdir.

Rus Askeri Teşkilatı Doğu seferleri sırasında Doğu Bilimcilerine duyduğu ihtiyaç doğrultusunda Doğu bilimcilerinden oluşan kapsamlı bir kadroyu sürekli emrinde bulundurmuştur. Bu ihtiyacı karşılamak üzere, 1824'de Rus Çarı I. Aleksandr Orenburg Neplüevsk askeri akademisini açtırdı. 1844'den

¹³ Yerasov, B. S., İslam v İstorii Narodov Vostoka, Institut Vostokovedeiya Yayınları, Moskova, 1988, 9-13

¹⁴ Porohov, 115

¹⁵ Yerasov, 45-48

İtibaren bu akademi Rus Ordusu için özel tercümanlar hazırlamaya başladı.

Daha sonraki dönemlerde Doğu bilimcilerinin ilgi alanı Doğu filolojilerine özellikle Doğu Dilleri ve Antik Yazılara doğru kaymıştır adlı alanlar açılmıştır. Bu konuda M.V. Lomonosov 1754'de Rusya Üniversitelerinde Doğu Dillerinin okutulması hakkındaki görüşünü belirten bir raporu hükümet yetkilerine sunmuştur. Bu konuda ilk adım 1804'de Moskova Üniversitesinde Doğu dilleri bölümünün açılmasıyla başlamış oldu. Daha sonraki yıllarda Moskova Üniversitesi'ni 1807'de Kazan Üniversitesi, 1819'da St. Petersburg Üniversitesi takip etmiştir.¹⁶

Doğu bilimciliğinin önemli isimlerinden birisi Asya Departmanı Bölüm Başkanı Doğu Din ve Bilim adamı E.P. Kovalevskiy (1811-1868) çeşitli Asya ülkelerinde yapılan çalışmalara başkanlık yapmıştır.

Son ikiyüzyılda Rus Doğu bilimcileri tarafından özellikle İslam'la ilgili farklı çalışmalara imza atılmıştır. Bu çalışmalar içerisinde taraflı davrananlar olduğu gibi Rus ve İslam kültürü arasında köprü kurmaya çalışan Doğu bilimcileri de vardır. Bu konuda Rus Doğu bilimcisi Kraçkovski'nin Arap ve Rus kültürü arasında köprü kumaya çalışan önemli bilim adamlarından olduğu söylenebilir.

XIX. yüzyılın sonundan günümüze kadar geçen süreci hazırlık dönemi olarak tanımlayabiliriz. Bu hazırlık aşamalarını tanımlayan Rus Doğu bilimi son bir asırda farklı alanlara açılmıştır. Araştırma alanları genişleyen Rus Doğu bilimi, humanizm ve sömürüye ilgi göstermeye başlamıştır.

Rus Oryantalizmi son bir asırda yapı itibariyle değişik tezahürlerle karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki Pratik Doğu Bilimi, ülke menfaatlerini sağlamak için dış ticaret oluşturan askeri ve diplomatik faaliyetlerini inceleyen Doğu bilimidir. Pratik Doğu bilimi daha çok Ortodoks kilise hizmetinde Doğu'daki misyonerlik faaliyetleriyle ilgilidir.

İkincisi Geleneksel Doğu Bilimi şeklinde tanımlanan kendi etrafında bulunan

¹⁶ Kraçkovskiy, Oçerki po İstorii Russkoy Arabistiki, 73

devletlerin tarih ve kültürünü araştıran ve Rus emperyalizminin hizmetindeki dini okullarda verilen eğitimidir.

Üçüncüsü ise Batılı Doğu Bilimidir. Batılı Doğu Biliminin amacı Rusya'ya Batılı bilim adamlarını davet ederek onların bu alanla ilgili yaptığı çalışmaları Rusça'ya çevirme ve basma işleriyle ilgilidir.

Rus Oryantalizminin Temel Eğilimleri; Misyonerlik, Bilimsel ve Ateistik Oryantalizmi üç başlık altında incelenmektedir.

Bunlardan ilki, Rus Misyonerlik Oryatalizmi, Rus topraklarında yaşayan yabancıları hedef almıştır. 1555'te faaliyete geçen bu misyonerler Tatarların yaşadığı bölgelere kendi din adamlarını göndermişlerdir. Burada Rus Ortodoks kilisesinin rolünün büyük olduğu görölmektedir. Rus misyoner çalışmalarını bütün alanlara yaymak ve Rus devletinin Ruslaştırma politikasını kısa dönemde hedefe ulaştırmak için çalışmışlardır. Bunu yaparken de devletin amacı diğer toplumlari Ruslaştırmak için kilise mensubu misyonerleri kullanmakti. Fakat misyonerler kendi dini propagandasında Rus devletinin önemli saydığı tarihi gerçekleri zaman zaman ihmal etmişlerdir.

Misyonerler hedeflerine ulaşabilmek için öncelikle Müslüman çocukları ve eğitim merkezlerini ele alarak başlamışlardır. Konuyla ilgili Y. Malov kitabında konuyu şöyle açıklamaktadır; " Rusya'da yaşayan Müslümanların nüfuzu kalabalık ve kendileri oldukca zekidirler. Bütün Rusya'daki Müslüman çocuklarının aile ve dinlerine bağlılıklarını kontrol etmek imkansızdır. Fakat onların eğitime verdiği önemi incelemek bizi hedefimize ulaştırır. Çünkü eğitim bize Muhammedilerin okulu ile daha yakından tanışmaya yardımcı olmaktadır.¹⁷

XIX. yüzyılda Misyonerlik çalışmaları sürdüren Rus Ortodoks kilisesine ait önemli bazı misyonerlerden A.P. Dobrolyubov, N.Talberga, A.V. Kartaşev'i örnek gösterebiliriz.

¹⁷ Malov, Y., Muhammedinskiy Bukvar, İmperatorskaya Tipografya Yayınları, Kazan, 1894, 69

İkincisi, Rus bilimsel Oryantalizminin başlangıç tarihi XIX. Yüzyılın başları olarak kabul edilir. Birçok Batılı oryantalistlerin eserleri Rusça'ya çevrilmiştir. Bu çalışmalar Rus Doğu Bilimini geliştirmek ve bilimsel alana taşımak için olmuştur. Çarlık Rusyası'nın daveti üzere bölgeye gelen Batılı oryantalistler birikimlerinin yanında oryantalizm düşüncelerini de beraberinde getirmişlerdir. Bu gibi sorunlara rağmen Rusya buna göz yummuş, Batılı Oryantalistlere çalışma izni vermiştir. Bu şekilde çalışmalarına devam eden oryantalistler, Rus Doğu biliminin gelişmesinde de ciddi katkılar sunmuşlardır.

Bilimsel Oryantalizm, Doğu Bilimleri alanında yapılan çalışmaları düzenlemek ve bu çalışmaları Doğu ülkeleri, halkları üzerinde uygulamayı amaçlamaktadır. Bu nedenle, Bilimsel oryantalizm daha çok üniversiteler ve akademiler tarafından yürütülmüştür.

Bilimsel oryantalizmin temsilçileri öncelikle Kazan, Harkov, St. Petersburg ve Moskova'da Doğu bilimi okulları oluşturmuşlardır. Ardından bu okullar bilimsel akademilere dönüştürülmüştür.

Üçüncü Ateistik Oryantalizm dönemi 1917 Sovyet ihtilalinden başlayarak 1987'de Sovyet Rusya'sının son Devlet Başkanı M.S. Gorbaçov'un "Perestrojka ve Glasnost" (Şeffaflık ve Yeniden yapılanma), programı ile sona eren 70 yıllık Rus tarihinde yaşanmıştır. Ateizm oryantalizmi, Sovyet döneminde Rus Doğu bilimciliği üzerinde yapılan çalışmalardır.

Ateizm ideolojisinin önemli temsilçilerinden V. İ. Lenin, kurduğu yeni komunist devletin din sorununu bilimsel temellere dayanarak çözmeyi ön gören bir plana göre hareket etmekteydi.¹⁸ Nitekim, Sovyet dönemi, kendi yasasında dinlerin ve çeşitli dini anlayışların varlığını çözmek için bilimi kullanmanın insanların yararlanabileceği ve kabul edebileceği en etkili yöntem olduğunu kabul etmekteydi. Ateizme karşı tavır alan dini inançlıların tepkisini yatıştırmak için amaçlanan bu uygulama teorisinde "her şeyi bilime sevk etmek

¹⁸ Abdurasulova, T., İslam i Ateim, Taşkent 1986, 8-11

lazım’’ demektedir. Ancak pratikte durum böyle olmamıştır. Çünkü, ateizm önderlerinin insanların tanrısı yerine, bilim aracılığıyla kendilerini koymaya çalışmaları halkın tepkisine yol açmaktaydı. Dolayısıyla ateizm önderleri bu ideolojinin dinlere karşı olduğu müddetçe ayakta kalacağını açıkca halka bildirmek zorunda kalmışlardır.¹⁹

Sovyet idarecilerinin Doğu biliminde modern Sovyet toplumu adına yaptığı değişikliklerden biri de modern Arapça yazısı için Muhammed Abdüh’ü örnek almalarıdır. Sovyet döneminden önceki tarihte edebiyat Arapçası vardı. Ayrıca pratik Arapça’yı geliştirme adına dersler açılmıştır.

Genel olarak Kuran dışında fazla kaynak kabul etmeyen Rus Doğu Bilimcilere gelince bunlar Hadis kitaplarının İslam Peygamberi’nin vefatından iki yüz sene sonra yazıldığını söyleyerek tenkit etmişlerdir. Hadis kaynaklarını temel İslami kaynaklar içinde saymamaktadırlar. Bu görüşü destekleyen oryantalistler arasında Sovyet döneminin önemli bilim adamlarından Belyayev 1930, Klimoviç 1931, Rezvan 1995’te Kur’an’ı yeniden değerlendirmeyi ve yazmayı uygun görmekte idirler.

Çarlık ve Sovyet dönemlerinde İslam ve Hz. Muhammed hakkında Rus oryantalistlerin yararlandıkları önemli kaynaklardan biri İbn Hişam’ın ‘‘es-Siyetü’n – Nebeviyye’’ isimli eseridir.²⁰ 1920’den itibaren ortaya konulan bilimsel çalışmalar sayıca az olmasına rağmen (kitap, dergi, makale vs.) ateizm zihniyetini temsil etmiştir. Sovyet dönemi Doğu bilimine katkı daha çok süreli yayınlar kanalıyla olmuştur.

Sonuç

Çarlık döneminde ve özellikle Sovyet dönemiyle birlikte misyonerlik çalışmaları devletten gerekli desteği alamamışlardır. Nitekim bazı Rus

¹⁹ Vasilyev, Garajda, 77-78

²⁰ Felshtinskiy, İ.M.,Arabskaya Literatura v Srednie Veka, Nauka yay. Moskova 1977, 110-111

kilisesine mensup yazarlar bu konuyu ele almışlardır.²¹ İslam Araştırmalarının bu şekilde cereyan etmesine vesile olan St. Petersburg Doğu Bilimler Enstitüsü Sovyet rejiminin ideolojisine adapte olma zorunda kalmıştır. Daha önce Ortodoks kilisesi adına Misyonerlik çalışmaları yapmış olan Rus Doğu bilimciler bu defa ateizm adına çalıştıkları gibi dine karşı önyargılı çalışmalar sürdürmeyi de ihmal etmemişlerdir.

Çarlık Rusyası, Sovyet İhtilali ve daha sonraki dönemlerde Rus Doğu Bilimi tarihinde bilimsel alanda çalışmalarını sürdüren önemli Doğu bilimçilerinden V.V. Bartol'd, İ. Y. Kraçkovskiy, A. Krımskiy vs. örnek gösterebiliriz. Sovyet önderlerine göre Çar döneminde basılan bilimsel çalışmalar akademisyenlerin ihtiyaçlarını karşılamamaktaydı. Aynı şekilde basılan kitapların yabancı kaynakları esas alması bilimsel çalışmalardaki yanlışlığı ortaya koymaktaydı. Doğu dili üzerinde hazırlanan bilimsel sözlükler yeterli değildi.

Çarlık dönemine karşı tepki ve kendi ideolojisini güçlendirmek için amaçlanan bu çalışmalar sonunda Sovyet Rusyasının oryantalizm sahasına katkılar sağlanırdı. Sovyet Oryantalizminde klasik Doğu bilimi ile birlikte modern Doğu bilimi çalışmaları da başlamıştı. Asya Müzesi adıyla başlamış olan Doğu Bilimi Merkezi, Sovyet döneminde Doğu Bilim Enstitüye çevrilerek büyük Doğu Bilim Merkezi seviyesine getirilmiştir.

Doğu Bilimi üzerinde çalışmalar yapan yeni Doğu Bilim merkezleri, kurumlar tarafından açılmıştır. Sovyet döneminde hazırlanan akademik Doğu Bilim çalışmalarından biri Arapça üzerinde çalışan Rus Doğu Bilimcileri Bibliyografya Ansiklopedisi'dir.

²¹ Kartavsev, A.V., Oçerki po İstorii Russkoy Çerkevi, Moskova, 1997

Kaynakça

- İbrahim Sarıçam, Mehmet Özdemir, Seyfettin Erşahin, İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru, İstanbul, 2011.
- Soltayev Zelimhan, Rus Oryantalistlerinin Siyer Çalışması(19.ve20.Yüzyıllar) Kraçkovskiy, Oçerki po İstorii Russkoy Arabistiki.
- Saidbayev, T., İslam i Obşestvo, Nauka yayınları, Moskova, 1978.
- Kuznetsov, Bolşoy Tolkoviy Slovar Russkogo Yazıkı, Norint Yayınevi, St. Petersburg 2000.

RELATIVITY OF TURKISH POLITICAL ISLAM IN THE PRE-28 FEBRUARY PROCESS: Studying two Studies

Gülşen KAYA OSMANBAŞOĞLU*

Abstract

Looking at the same issue from different lenses brings us quite different repercussions in social sciences. In this paper, an ironic example of the relativity of Turkish Political Islam in the pre-28 February Process is analyzed in the light of two existing studies which were carried by Binnaz Toprak and Ahmet Yıldız. To this end, their methodologies, perceptions of the official ideology as well as their conceptions of Islam are compared and contrasted. It is quite often the case that particular reductionisms and presumptions limit political scientists' analyses, thus hindering to see the big picture.

Turkish politics have today become an arena of polarization in which prevailing parties and different groups in the society do not seem to be eager to understand and listen to each other. Especially in terms of the debates on political Islam, this polarization gain impetus due to both the rigid character of secularism¹ as the omnipotent element of official ideology and politicized perceptions of religion. That is to say as Calhoun and et al. elucidate “[i]n all cases, secularism is defined in tandem with its twin concept, religion, and how

* Assistant Prof., Social Sciences University of Ankara, Department of Political Science

¹ For further analysis of the character of Turkish secularism, see Şerif Mardin. 1971. “Ideology and Religion in the Turkish Revolution,” *International Journal of Middle East Studies* 2(3) pp. 197-211; Niyazi Berkes. 1964. *The Development of Secularism in Turkey*. Montreal: McGill University Press, Ahmet Kuru. 2009. *Secularism and State Policies Toward the Religion: The United States, France, and Turkey*. Cambridge: Cambridge University Press, Gonca Bayraktar and Şenol Durgun. 2010. *Islam and Politics*. Ankara:Kitap.

we think about one of these paired concepts affects the way we think about the other”². This trend could be observed in political scientists’ works as well especially when it comes to the evaluation of political Islam in Turkey. So, how these two scholars evaluate the official ideology and official secularism carried out in Turkey is as much important as their perceptions of religion.

The National Outlook movement and the parties coming from that root, which are usually closed and re-opened under another name, have been on the Turkish politics’ agenda for a considerable amount of time since 1970’s. After the first striking rise of the Welfare Party in the 1994 local elections, followed by success in the 1995 general elections as well as in the 1996 mid-term local elections, the Welfare Party was closed due to the 28 February process. Proceeding from this closure was the foundation of Virtue party, which shared the same destiny as the Welfare Party, and lastly the formation of the Felicity Party almost simultaneously with today’s incumbent the Justice and Development Party. All of these foundations and closures create question marks regarding the nature of political Islam in Turkey in political scientists’ minds. Two such scholars are Binnaz Toprak and Ahmet Yıldız, both of whom deal with political Islam in Turkey. I shall compare and contrast the methodology, approaches, conceptual frameworks and arguments of Toprak and Yıldız in this paper through two their articles. The first paper, “Islam and Democracy in Turkey” by Binnaz Toprak, was published in *Turkish Studies* in 2005³ and the latter article, “Politico-Religious Discourse of Political Islam in Turkey: The Parties of National Outlook Contents” by Ahmet Yıldız, was published in *Muslim World* in 2003⁴. While comparing these studies, I shall

² Craig Calhoun, Mark Juergensmeyer, and Jonathan VanAntwerpen. 2011. “Introduction” in *Rethinking Secularism*, Oxford, UK: Oxford University Press, p.6.

³ Toprak, B. (2005). “Islam and Democracy in Turkey” *Turkish Studies*, 6(2) 167-186.

⁴ Yıldız, A. (2003). “Politico-Religious Discourse of Political Islam in Turkey: The Parties of National Outlook Contents” *Muslim World*, 93(2). 187-210.

consider three driving questions that help to identify their differences and similarities.

1- How do they approach the issue methodologically and conceptually?

2- How do the authors explain the position of official ideology within the context of political Islam?

3- How do they consider “Islam” in the political Islamic framework?

Comparison of Methodologies and Conceptualization

The outcome of an observation depends on the observer’s perception of time, place, understanding and approach. In that vein, Tilly and Goodin points that an analysis depends on the context of its place, time, explanation mechanisms, existing culture, history, psychology, population, technology and the philosophy of the researcher⁵ which also set the fundamentals for the methodology and conceptualization of the researcher. I chose these two articles because they illuminate how different perspectives and methodologies result in diverse conclusions in political science studies.

The first question above highlights methodological and conceptual differences that the first distinction between the two approaches is the unit of analysis and use of data. Ahmet Yıldız takes the Welfare Party and its successors as the unit of analysis and looks at the issue by putting the party at the center. Political parties that engage with political Islam are the main source and reference for Yıldız as he evaluates the National Outlook manifesto

⁵ Charles Tilly and Robert E. Goodin. 2006. “It Depends” in *The Oxford Handbook of Conceptual Political Analyses*. R.E. Goodin and C. Tilly ed. New York: Oxford University Press.

by using discourse analysis. Here, Yıldız considers discourse as not only language but also emblems of the parties, symbols and appellations in Foucauldian manner. According to Foucault, everything is shaped by discourse and discourse includes every system of meanings that constructs power and knowledge⁶. In that sense, Yıldız's analysis of discourse in a broad manner and studying every single detail are a de-construction of the Islamic and non-Islamic references of the National Outlook movement parties. While doing this, Yıldız observes both official party programs and unofficial discourse with special reference to the meanings that are ascribed to the symbols by reading between the lines. For instance, he connects the appellation of "Welfare" to the developmentalist repertoire and interprets the symbols of Welfare Party, which are "crescent" and "ear," as spiritual and material aspects of growth and development⁷. He describes and de-constructs the National Outlook ideology and its descendants chronologically in a historical framework. He does not address either sociological response to the movement or opposition discourses against the National Outlook parties. Instead, he only focuses on the party itself, its ideology and discourse as presented by its leader, columnists, newspapers, party meetings and so on who are commonly seen in the public sphere.

Binnaz Toprak, on the other hand, looks at the trio of government, state and society which to her all have an impact upon the formation of the Welfare Party and its successors. Toprak considers Islamist parties as government, the military and the bureaucracy as state elites and interest groups and the masses as society. Unlike Yıldız, for Toprak 'party' is only one dimension of political Islam in Turkey and thus she adds some other dynamics

⁶ Michel Foucault. 1972. *The Archaeology of Knowledge & The Discourse on Language*. A.M. Sheridan Smith trans. New York: Pantheon Books.

⁷ See Ahmet Yıldız. p.189.

into the picture to provide a broader framework, though with less details. As a result, she takes into account the reactions for and against political Islam with which Ahmet Yıldız engages very little. Another distinguishing factor between the two scholars is that Toprak generally deals with actions rather than intentions and dialogues, which she perceives to have little reference to the discourse of political Islamist parties. She generally uses the discourse of the Welfare Party in order to show the discrepancy between the promises and actions rather than taking discourse as the main source. She utilizes a historical descriptive approach, providing reasons and results and various examples. Like Yıldız, she proceeds chronologically while narrating the process but, different from Yıldız, Toprak uses survey results and quantitative data in addition to qualitative data. For instance, Toprak interprets survey results and figures to assert that Turkish people are generally neither pro-Islamist nor desire Islamic rule despite casting their vote for an Islamist party. Nevertheless, she does not pay attention to how these quantitative data are produced and whether a sort of selectiveness or overemphasis has a role to play while producing the questions.

A second significant distinction between the two scholars is that of methodology. Ahmet Yıldız pursues a de-constructivist approach that is based on the exploration of what was established and why. Deconstruction is a critical scrutiny introduced by Jacques Derrida, which serves to “interrogate the assumptions of thought by reversing or displacing the hierarchical binary oppositions that provide its foundation”⁸. For instance, while Yıldız is discussing the double discourse of the Welfare Party, he suggests that the construction of the unofficial discourse aims at providing legitimacy and legality within the secular system as a survival reflex. Here, Yıldız not only

⁸Benjamin Graves. 1998. *Deconstruction*, Brown University.

<http://www.scholars.nus.edu.sg/post/poldiscourse/spivak/deconstruction.html>

identifies the existence of double discourse, but also explains why he believes a second discourse was constructed. One may argue that he is using post-structuralist theory by de-constructing how the National Outlook parties establish the “self” identity through otherizing certain features like the concepts of the Westerner and infidelity. Furthermore, in the post-structuralist direction, instead of taking the established structures, he delves how these structures are constructed. For instance, while he is analyzing the ‘Just Order’ principle, he demonstrates how that principle is subliminally linked with Islamic ethical norms without leaving the legal circle. So, instead of taking a constructed Just Order structure as reference for study, he prefers to analyze the formation of that structure from the very beginning.

Binnaz Toprak, in contrast, uses somehow an Orientalist view that assumes that Islam is incompatible with democracy and accepts the representation of West as a supreme model for democratization and secularism⁹. Edward Said explains that “what I called Orientalism was a new way of conceiving the separations and conflicts that had stimulated generations of hostility, war and imperial control”¹⁰ In other words, Orientalism is merely based on the separation of the East from the West and the representation of these paradigms as antagonistic cultures by appreciating the superiority of West over East. In comparison to Ahmet Yıldız, who de-constructs the West-East dichotomies, Toprak utilizes that dichotomy with special reference to Western supremacy¹¹. According to this essentialist approach, secularism as a crucial element of liberal democracy belongs to West and the rest of the states, including Muslim World, are incapable of being secular; it is claimed that

⁹ See Toprak, p.168.

¹⁰ Edward Said. 1977. *Orientalism*, London: Penguin Books. p. 352

¹¹ See Toprak, p.167-168.

“non-Western cultures are peculiarly hostile to democracy”¹². In that sense, Toprak accepts the essentialism that liberal democracy is incompatible with a Muslim state. However, it should be noted that she does distinguish between a Muslim society and the Muslim state.

According to classical modernist view, religion is expected to decline as modernity continues. Toprak revises this theory since in the Turkish context religiously oriented parties have come to power as modernity increases. Moreover, she contends that although it seems to be a rise of Islamism, in fact it is a result of modernity and democratization. She states that the success of the Welfare Party and its successors depends on economic factors rather than religious ones¹³. She does not ignore the place of religion in society but implies that with the influence of modernization, the understanding of religion in Turkish society was modified and people began to think, act and vote more pragmatically. For instance, she suggests that the former failure of the National Outlook Parties in 1970’s was due to the irresponsiveness of their program to the economic problems¹⁴. Furthermore, unlike Yıldız, she evaluates ‘Just Order’ which brings electoral victory to the Welfare Party as only a socio-economic program without considering its Islamic roots¹⁵. So, according to her analysis, Islamists have carved out a place in the Turkish politics due to materialistic rationales rather than spiritual reasons. Despite appreciating Toprak’s argument about the importance of socio-economic factors and liberalization of political atmosphere, it is possible to say that she underestimates the role of religion in terms of shaping voting behavior.

¹² Samuel Huntington. 1996. *Democracy’s Third Wave*. In Diamond, L. and M.F. Plattner (Ed.) *The Global Resurgence of Democracy* (2nd ed) Baltimore: Johns Hopkins Press, p.14.

¹³ Toprak, B. 177 and 180.

¹⁴ Toprak, B. p.171.

¹⁵ Toprak, B. p.181

Although she does not utilize feminist perspective in the whole article, gender is a concern for Toprak while it is not one for Yıldız. She suggests that gender is the main impediment and source of conflict between modernity and the Islamic project because she perceives the covering of women and their segregation in the society as the core of Islamism, which opposes gender equality and freedom of choice in liberal democracies¹⁶. Ironically, a certain kind of inferior position is attributed to women here while considering the gender issue. For instance, covering of women is perceived as a male-choice and the women obeying that choice are described as passive actors, which to a large extent does not reflect the real case¹⁷. She also represents women rights as a crucial element of the republican modernization of Turkey in that she considers gender while describing these issues. Neglecting to consider the sufficiency and the limits of the empowerment of women rights' in the modernization period, the scholar leans upon the mentality of the official ideology.

A third noteworthy distinction between Yıldız and Toprak is their divergent conceptual understandings of Islam and Islamism, which shall be analyzed in the third question as well. According to Ahmet Yıldız's conceptual framework, the Welfare Party and its successors are neither Islamist nor radical since they are always within the borders of the established secular system. In fact, Yıldız conceptualizes radicalism and Islamism as demanding a state based on Islam and that kind of ideology can never coexist with these parties' system-oriented attitudes. He takes Islam as a dynamic paradigm in terms of its repercussions and determines that National Outlook

¹⁶ Toprak, B. p.169.

¹⁷ For a detailed analysis of the veiling issue, see Elizabeth Özdalga. 1998. *The Veiling Issue, Official Secularism, and Popular Islam in Modern Turkey*. London: Curzon.

inherits an Ottoman type of Islam rather than fundamental Islam¹⁸. So, he distinguishes Ottoman Islam from the other types of Islam and thereby the religious discourse of the National Outlook parties from that of the radical Islamists.

Ahmet Yıldız also uses “binary oppositions,” as Derrida suggests, the bipolar theoretical opposites that are constructed on behalf of one’s hegemony¹⁹. Yıldız illustrates how dichotomies like truth-wrong, West-East, pious-infidel are constructed under the framework of National Outlook by otherizing wrong, West, infidel in an agnostic manner and keeping the monopoly of truth, East, piety and so on under their umbrella.

Binaz Toprak likewise states that Welfare Party government created an Islamist-Secularist dichotomy through its populist policies while it was incumbent²⁰, in accordance with the binary oppositions of Derrida, the conceptualization of Binnaz Toprak is in many respects distinct from that of Ahmet Yıldız. For instance, Toprak understands the National Outlook movement and its successors to be Islamists who engage with Islamic manifestations and are trying to change some secular dynamics. Unlike Yıldız, Toprak considers Welfare Party as anti-system party who has had some difficulties in adapting to the secular system. Furthermore, Toprak conceptualizes Islam as a religion, which leaves no room for democracy without considering different interpretations of Islam, which might be considered as a way of reductionism.

Official Ideology and Political Islam

¹⁸ Yıldız, A. p.191

¹⁹ Derrida, J. and Bass, A. (1983) *Margins of Philosophy*, University Of Chicago Press.

²⁰ Toprak, B. p.172.

Turkish official ideology, namely Kemalism, is based on six principles: republicanism, secularism, nationalism, etatism, populism and reformism. Secularism and nationalism in particular stand out as two basic elements of the official ideology that are always protected and highlighted. Thus, in response to the second question regarding official ideology and political Islam, I will especially address how these two authors position National Outlook parties and, especially the Welfare Party, in relation to secularism and nationalism.

Ahmet Yıldız states that the official discourse of the Welfare Party, which is quite different from the unofficial discourse, is closely dependent on the Constitution and the notion of secularism²¹. According to his analysis, the Welfare Party and its successors usually refrain from making Islamic statements and clashing with the Kemalist elites. Yıldız argues that Welfare Party keeps radical Islamists from trouble and focus on socio-economic and cultural realms instead of debating secularism²². Since they are system-oriented parties, Yıldız states that they avoid opposing the system and engaging in bloody struggles. Yıldız develops an optimistic understanding for the Welfare Party and its successors, asserting that they neither challenge nor contradict secularism. Despite not giving direct reference to different version of secularisms, he intrinsically espouses the multiple prevailing understandings of secularism(s).

On the other hand, Binnaz Toprak identifies the polarization of Welfare Party from the Kemalist axis by evaluating its actions and tendencies beyond the discourse. For instance she recalls Erbakan's dinner with sect sheiks and calling for the *Sheria* by local administrators of Welfare Party, actions that are

²¹ Yıldız, A. p.196.

²² Yıldız, A. p.201.

ignored by Ahmet Yıldız²³. Unlike Yıldız, Toprak argues that, due to the National Outlook ideology, the left-right split turns into a secularist-Islamist fragmentation²⁴, creating something like civil war. Thus, Toprak sees the Welfare Party and its successors as overtly challenging the official secular ideology by their actions. Binnaz Toprak's argument and evidence, which makes special reference to exaggeration of the media while transmitting the events exemplifies the scholars' tendency to stay within the boundaries of the official ideology whereas Yıldız states that Welfare Party always stayed within the borders of the official ideology in terms of secularism which might be true for the party's actions but the exceptional stance of the party is not adequately evaluated. Furthermore, it is interesting to observe here that Toprak and Yıldız are identical in their perspectives in that both evaluate staying within the borders of the regime as a positive phenomenon without questioning the possible weaknesses and deficiencies of the existing system. The difference emerges from their examination of whether the Welfare Party remained as a system party or not; it should be noted at this point that being a system party is illustrated as *ipso facto* a positive qualification.

On the other hand, both authors suggest that the post-1980 state ideology provides political Islam with more room to maneuver. Toprak argues that liberalization and democratization of the official ideology in addition to the promotion of Islam in order to stop leftist movements paved the path to the rise of political Islam. However, she distinguishes between the post-1980 policies which are based on Turkish-Islam synthesis and the Welfare Party ideology since she assumes Welfare Party to have never been engaged in that kind of nationalism²⁵.

²³ Toprak, B. p. 175.

²⁴ Toprak, B. p.176.

²⁵ Toprak, B. p.180.

Ahmet Yıldız also counts the post-1980 state policies among the promoters of the rise of Welfare Party, yet differs from Toprak , when he argues that in terms of nationalism National Outlook Parties try to construct a ‘nation’ through identity politics which could be understood as ethnic and religious interchangeably²⁶. First of all, Yıldız argues that National Outlook ideology stood clear from the ultranationalist ideology and then adopted a kind of religious nationalism based on Islam-West dichotomy, thus connecting themselves to the Muslim world²⁷. For instance, Yıldız associates the “leader, organization, doctrine” trio of ultra-nationalist Nationalist Action Party with the “community, organization, obedience” trio of the Welfare Party in order to show the similarities between the two. Furthermore, he goes on to underline the nationalist repercussions of the slogan of the Welfare Party, which is “Great Turkey once again” that reminds of the history and creates a hopeful national honor²⁸. As Benedict Anderson suggests, instrumentalization of history is one of the most efficient ways of nation-building process²⁹, which, in this case, makes Yıldız’s analysis quite considerable. Yıldız is of the opinion that opposition to Zionism, Semitism and European Union, seeking Muslim interests through Islamic organizations and providing a platform for the expression of religious identity make all National Outlook parties, and the Welfare Party in particular, overtly nationalist. According to my reading, Yıldız de-constructs how the Welfare and the other parties of the same sort utilize ‘reverse Orientalism’ and try to reproduce the Ottoman/Islamic version

²⁶ Yıldız, A. P.188.

²⁷ Yıldız, A. p.188 and 206.

²⁸ Yıldız, A. 192.

²⁹ Anderson, Benedict R. O’G. 1991. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread Of Nationalism* (Revised and extended. ed.). London: Verso.

of nationhood under the concept of banal nationalism³⁰. In terms of nationalism, both Toprak and Yıldız approach the issue onesidedly to the end of supporting their own arguments with particular examples³¹.

Briefly, Toprak thinks the National Outlook ideology to be incapable of neither adopting Kemalist ideals nor confronting the Kemalists. Although she acknowledges that the post-1980 state policies took part in the rise of political Islam, Toprak does not think that the Welfare Party employed nationalistic motives. It is rather possible to conclude that she assumes nationalism to be a “good” tenet which could not be attributed to the “bad” Welfare Party. On the other hand, according to Yıldız, National Outlook parties never contradict with the official ideology openly and are modern intra-system parties. His way of approaching the nationalism which is based on defining the ‘self’ as against the ‘other’ enables him to argue that the National Outlook movement brings a religious nationalist separation and identification which espouses a broader understanding of nationalism.

“Islam” in the Political Islamic Framework

Binnaz Toprak takes Islam as the static set of rules that determine the way things should be in all the layers of individual and social lives and argues that Islam is incompatible with liberal democracy. In my opinion, she underestimates its different versions and deals only with the fundamentalist Orthodox Islam so much so that to what extent it reflects real practices is very

³⁰ Here, although Yıldız do not use the term explicitly, his way of analysis reminds me Michael Billig’s concept of ‘banal nationalism’. For details, see: Michael Billig. 1995. *Banal Nationalism*. London: Sage.

³¹ The rough character of the Welfare Party’s nationalism should be considered. For example, see Ruşen Çakır. 1994. *Ne Şeriat Ne Demokrasi: Refah Partisi’ni Anlamak*. İstanbul:Metis. Chapter 3.

questionable. For example, , even in the Ottoman state, “[f]or the population at large,” as Mardin notes, “religion was a moral prop, something to lean on, a source of consolation, a patterning of life; for the ruling elite it was in addition, and probably much more, *a matter related to the legitimacy of the state. Both groups could at times neglect religion or by-pass it, but the form of this by-passing was different: for the masses it consisted of breaking religious taboos and then atoning for it later; for the ruling it consisted in pushing religion into the background when required by secular political purposes.*”³² This, in turn, suggests that the Islamic state was not fully fledged Islamic at all. According to Toprak’s analysis, political Islam, with which especially the Welfare Party engages, *tarikats* (dervish lodges) and radical Islamist movements have the same “Islamic” credential or, as she suggests, all of them are in the same Islamic camp³³. Since she does not distinguish these paradigms from each other and analyzes them all under the umbrella of political Islam, her analysis runs the risk of reduction . On the other hand, she does not use the term ‘Muslim’ but ‘Islam’ while referring to the sociological level inasmuch as she thinks that religion of the masses, which is modified in time, neither threat secularism and established system nor demand a state based on Islamic principles.

Yıldız takes Islam as a dynamic system of meanings that can be interpreted in various ways. For instance, he argues that Islam which motivates the Welfare Party is the Ottoman Islam rather than a fundamental version of it and goes on to suggest that it is a modern interpretation of the religion which supports economic and technological development. He also distinguishes between the Islam that is employed by National Outlook

³² Şerif Mardin. 1971. “Ideology and Religion in the Turkish Revolution,” [*International Journal of Middle East Studies*](#) 2(3) p.206. Italics added.

³³ Toprak, B. p.175 and 171.

ideology and the radical Islamism and its sectarian (*tarikât*) versions. So, unlike Toprak, Yıldız's conception of Islam is not monolithic. On the other hand, place of the religion in political Islam is much more complex according to Yıldız's study which figures out the double discourse of the National Outlook. According to the unofficial discourse, political Islam is merely motivated, not determined by Islamic impulse³⁴. Yıldız formulates that it was Islamic nationalism rather than Islamism that is observed in Turkish politics which suggests other perspectives than clichés.

Conclusion

Binnaz Toprak's main concern is to evaluate the relationship between Islam, politics and democracy and while doing so, she takes the religiously oriented Welfare Party as her reference point to show how dangerous the Islamization of politics could be. Her main assumption is that Islam is incompatible with democracy and that liberal democracy requires tolerance for all preferences, which, Toprak thinks, Islamists cannot provide. Given the survey data in this direction, she highlights that Muslim Turkish society is against the politicization of Islam. Having focused on how the Islamization of politics caused trouble and polarization under the Welfare Party rule, she briefly notes the alteration of the ideology from Virtue Party to the Justice and Development Party by drawing an optimistic perspective for the future at the same time. Since she focuses on actions rather than discourses, her analysis is based on a selective historical description.

On the other hand, Ahmet Yıldız looks at the picture from the "party" and evaluates the ideology by analyzing its discourse. His different

³⁴ Yıldız, A. p.194.

methodology brings forth a different understanding of political Islam in Turkey; according to him, National Outlook ideology promoted a kind of religious nationalism in a secular and modernist rhetoric rather than Islamism. He focuses on the National Outlook ideology with particular example of the Welfare Party and then he points to the radical change in ideology beginning with the Virtue Party and its successors. Without considering the possibility of dissimulation which has been outspoken by the opposition for a while since the same cadre of the Welfare Party formed the Virtue Party, he sincerely believes in the shift of ideology after the Virtue Party. Furthermore, he does not pay attention to some actions of the Welfare Party before the 28 February process, such as Erbakan's visit to Khaddafi and such which were outused by the opposition largely to label the party as an anti-system party. What he implicitly criticizes is the Welfare Party's monopolist attitudes towards the religion, yet he avoids touching upon neither the common criticisms to the party nor clarification of these criticisms. Although it is impossible to analyze everything in a particular issue as Faulconer suggests "for one thing, no one can say everything about anything"³⁵, I believe Yıldız should clarify some certain accusation raised by the opposition in the 28 February process especially as he claims that the National Outlook movement always refrains from violence, promotes modernization and secularism and so on.

In conclusion, needless to say, the relativity of every single issue pervades in the social sciences because different methodologies, conceptualizations and perceptions of the authors bring us different conclusions. Although the two scholars study the same issue with special reference to the Welfare Party before the 28 February process, their different perspectives and approaches result in divergent statements and findings.

³⁵ <http://jamesfaulconer.byu.edu/deconstr.htm>

Toprak introduces the exceptionality of the Turkish experience of political Islam and consolidation of democracy in a Muslim country whereas Ahmet Yıldız originally explores that although it is perceived as Islamist, the National Outlook movement and the Welfare Party in particular indeed utilizes religious nationalism by carrying out identity politics. In my opinion, both of the articles provide significant perspectives for the students of Turkish Politics though Toprak's presumptions and oversimplifications of the paradigm of Islam and politics and Yıldız's tendency to skip some important statements and details should be noted as considerable flaws. While Toprak uses classical descriptive methods with a sauce of quantitative data, Yıldız focuses on discourse analysis per se. All in all, in order to mitigate the gap between the findings of the researches, what I suggest is to utilize a combination of wide range of methods and enrich conceptual frameworks rather than employing the concepts in a static manner. This will most likely enable us to seek a broader understanding of the conflictual issues by decreasing the tension and polarization prevailing in the Turkish politics at the same time. The fuzzy and complex issues of political science require multilevel analyses which refrain from reducing the causations to a single or a couple of factors as wella.

Bibliography

Ahmet Yıldız. 2003. "Politico-Religious Discourse of Political Islam in Turkey: The Parties of National Outlook Contents", *Muslim World*, 93(2). 187-210.

Benedict Anderson. 1991. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread Of Nationalism* (Revised and extended ed.). London: Verso.

Benjamin Graves. 1998. *Deconstruction*, Brown University. <<http://www.scholars.nus.edu.sg/post/poldiscourse/spivak/deconstruction.html>

> (Accessed 15.12.2014)

- Binnaz Toprak. 2005. "Islam and Democracy in Turkey", *Turkish Studies*, 6(2) 167-186.
- Charles Tilly and Robert E. Goodin. 2006. "It Depends" in *The Oxford Handbook of Conceptual Political Analyses*. R.E. Goodin and C. Tilly ed. New York: Oxford University Press.
- Edward Said. 1977. *Orientalism*, London: Penguin Books
- Elizabeth Özdalga. 1998. *The Veiling Issue, Official Secularism, and Popular Islam in Modern Turkey*. London: Curzon.
- Jacques Derrida. 1982. *Margins of Philosophy*. A. Bass trans. Chicago: University of Chicago Press.
- James Faulconer. Deconstruction.
<<http://jamesfaulconer.byu.edu/deconstr.htm>> (Accessed: 11.01.2015)
- Michael Billig. 1995. *Banal Nationalism*. London: Sage.
- Michel Foucault. 1972. *The Archaeology of Knowledge & The Discourse on Language*. A.M. Sheridan Smith trans. New York: Pantheon Books.
- Samuel Huntington. 1996. *Democracy's Third Wave*. In Diamond, L. and M.F. Plattner (Ed.) *The Global Resurgence of Democracy* (2nd ed) Baltimore: Johns Hopkins Press.
- Şerif Mardin. 1971. "Ideology and Religion in the Turkish Revolution", [*International Journal of Middle East Studies*](#) 2(3) 197-211.

KARA SEYYİDİ HAMİDİ'NİN (ö. 913/1507) HAYATI VE “Es’ile ‘alâ Şerhi’s-Seyyid” RİSALESİNİN TAHKİKİ

Hatice ARSLAN SÖZÜDOĞRU*

Özet

Bu makale Kara Seyyidî'nin hayatı, eserleri ve “Es’ile ‘alâ Şerhi’s-Seyyid” risalesinin tahkikini konu edinir. Müellifin hayatı hakkında fazla bir bilgiye ulaşılmazsa da, yazdığı eserleri, dönemindeki medrese hocalarının ilmi hareketliliğini ortaya koyması açısından zikre değerlidir. Eserleri arasında kaydedilen bu risalede Kara Seyyidî, Belagat ilminin en önemli eseri olan Sekkâkî'nin Miftâh'ına Seyyid Şerîf Cürçânî'nin kaleme aldığı şerhindeki birkaç meseleye reddiye mahiyetinde “Söyledi-söylüyorum” ile başlayan cevaplar yazıp, kendi ilmi birikimini ortaya koymaya çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kara Seyyidî, Es’ile, Şerhu’s-Seyyid, Belagat, Risale

Abstract

The article describes the life, works from Kara Sayyedi Hamidî and investigates the veracity of his Risalah (scriptures) “As’ila ‘alâ Sharh as Sayyed”. Even though much has not been said or narrated about the author’s life, his works shows the scientific activities of the scholars (madrassah teachers) of his period. Among his works Kara Sayyedi gives refutation and commentary with the topic "Told-telling" in his Risalah to the most important Rhetoric knowledge work

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belağatı Ana Bilim Dalı

Sakkakî's Miftâh from Sayyed Sharîf Djürjanî, to demonstrate his scientific knowledge.

Key words: Kara Sayyid, As'ila, Sharh as-Sayyed, Balaga/Rhethoric, Risalah

I. Giriş

Fatih Sultan Mehmed'in Konstantiniyye fethi sonrası 1470 yılı civarında İstanbul'da Fatih Camii'nin etrafında yaptırdığı ve sekiz ayrı medreseden oluşması sebebiye Sahn-ı Seman olarak isimlendirilen medreselerde ders veren hocalar kadar, okuttukları dersleri ve eserleri de zikre değerlidir. Bu dönemin âlimleri, çeşitli alanlarda ders kitabı niyetiyle hazırladıkları eserlerini Arapça telif etmişler ya da kendilerini Arap dili öğretimine hasretmişlerdi. Bu dönem değerli âlimlerinden biri de, Osmanlı devletinin en parlak döneminde yaşamış, döneminin önemli âlimlerinden çeşitli dersler almış ve 16. yüzyıl başında vefat etmiş olan Kara Seyyidî Hamîdî'dir (ö. 913/1507).

Bahsi geçen medreselerin beşincisi olan Çınarlı Medrese'ye (Başkurşunlu Medresesi) müderris olmuş olan Kara Seyyidî, Arapça telif ettiği eserleri günümüze ulaştığı halde kendisi çokça tanınmamaktadır. Bu nedenle bu makaleye konu olarak Kara Seyyidî'nin hayatı ve onun, Ebû Yakub Sirâcuddîn Yûsuf b. Muhammed es-Sekkâkî'nin¹ (ö. 626/1228) belagat ilminin en önemli eserlerinden olan *Miftâhu'l-Ulûmuna*², Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed es-

¹ Bkz. es-Sekkâkî için: es-Suyûtî el-Hâfız Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr, **Bugyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât**, thk: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Dâru'l-fikr, Beyrût, 1399/1979, c. II, s. 364

² Ebû Yakub Yûsuf b. Muhammed b. Alî es-Sekkâkî (ö. 626), **Miftâhu'l-ulûm**, thk. Abdulhamîd Hindâvî, Beyrût, 2014; Belâgat alanında okutulan kitapların esasını Sekkâkî'nin "**Miftâhu'l-Ulûm**" adlı bu eseri oluşturuyordu. Bu eser için ayrıca bkz. Musa Alak, **Sekkâkî ve Miftâhu'l-Ulûm adlı eserleri**, İstanbul, 2011; Sultan, Şimşek, **Sahn-ı Semân Tetimme Medreseleri'nde Arap Belâgatının Öğretimi ve**

Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413)³ yazdığı şerhi *el-Misbâh fî Şerhi'l-Miftâh*'a⁴ yönelttiği soruları konu alan *Es'ile 'alâ Şerhi's-Seyyid* risalesi seçilmiştir.

II. Kara Seyyidî Hamîdî'nin Hayatı ve İlmî Kişiliği

II.1. Hayatı ve Yetiştirilmesi

Kara Seyyidî Hamîdî'nin nisbesinden yola çıkarak bugünkü Isparta ve Burdur illerimizi içine alan Hamid ilinde doğduğunu söyleyebiliriz. Ancak ne zaman doğduğu hakkında bir kayda rastlamadık. Doğum yılını bilmediğimiz müellifin medrese eğitimini ve müderrislik sürecini hesap edersek ve ölüm yılı olan 1507 yılını esas alırsak, onbeşinci yüzyılın birinci yarısında, Fatih Sultan Mehmed'in Konstantiniyye fetih yıllarına yakın doğduğunu söyleyebiliriz.

Hocaları arasında, ömrünün çoğunu ders vererek geçiren ve kitap telifi yerine öğrenci yetiştiren, ilk Osmanlı Şeyhulislamı Molla Fenârî'nin (ö. 886/1481) torunu, Mevlânâ Alaeddin Ali Fenârî (ö. 903/1497)⁵ zikredilmektedir. Onun yanında ilmi çalışmalarını sürdürdüğü ve hocasının hizmetinde bulunduğu, kaynaklarda öne çıkan bilgiler arasındadır. Mevlânâ Alaeddîn'in verdiği fıkıh, kelâm, belagat ve matematik derslerinden Kara Seyyidî'nin istifade ettiği muhakkaktır.

Tahsilini ikmalden sonra, sırasıyla Sivas medresesi, hocası Mevlânâ

Sekkâkî'nin Miftahu'l-Ulûm Adlı Eseri, s. 91-94, Osmanlıda İlim ve Fikir Dünyası, Yayınlanmış Tebliğ, Klasik yayınları, İstanbul, 2015

³ es-Suyûûî, **a.g.e.**, c.II, s. 196-197

⁴ “Şerhu Miftâhi'l-'ulûm” olarak da bilinmektedir. Bu şerh, medreselerde “Şerh-i Miftâh” olarak okutulan üç şerhten biridir. Ancak müderrisin seçimine göre okutulan şerh değişiyordu o dönemde. Bu şerh için bkz. Yüksel Çelik, **es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'nin “el-Misbâh fî Şerh el-Miftâh” adlı eserinin tahkik ve Tahlili (Edisyon Kritik)**, basılmamış Doktora Tezi, M.Ü., S.B.E. İlahiyat ABD, Arap Dili ve Belâğatı Bilim Dalı, İstanbul 2009

⁵ bkz: Hamdi Döndüren, “Fenari, Alaeddin”, DİA, c. XII, s. 337; Sami Benli, **Osmanlı Devlet, Kuruluşundan Fatih Devri Sonuna Kadar Geçen Dönemde Arapça Belagata Dair eser Yazan Osmanlı-Türk Âlimleri**, İ.Ü. SBE Edebiyat Fak. Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1991, s. 192-193

Alaeddin Ali Fenârî'nin de daha önce müderris olduğu⁶ Bursa Sultan Murad Han Gazi medresesinde, İznik Sultan Orhan Gazi medresesinde, Bursa Sultan medresesinde ve son olarak da İstanbul'da Sahn-ı Semân (Semâniye) Medreselerinden Çınarlı Medresesinde (Başkurşunlu Medresesi) müderris olmuştur. Sonuncusundan da günlüğü seksen akçe ile emekli olmuştur. Kara Seyyidî müderrislik döneminde, Sultan II. Bayezid'in isteği üzerine, ona evkafını yazdığını, bu hizmeti karşılığında İstanbul kadılığına getirildiği rivayet olunur.⁷

Kara Seyyidî hayatını ilimle geçirmiştir. Yaşlıları ve emsallerinden daha faziletli olduğunu kaydeden Mecdi Mehmed Efendi, onun, kara renkli, iri cüsseli, gür sakallı, mehabet ve vakar sahibi bir zat olduğunu yazar.⁸ Ailesi hakkında fazla bir bilgiye sahip olmamakla birlikte, kaynakların birinde, Mehmed Efendi adında müderris bir oğlunun olduğu, 977/1569 da ileri yaşta vefat ettiği ve her ikisinin de ulemâdan olduğu yazılıdır.⁹ Kara Seyyidî'nin Hamid ilinden başlayan hayat yolculuğu, İstanbul, Sivas ve Bursa'dan geçerek, İstanbul kadısıyken 913/1507 senesinde vefatıyla sona ermiştir.¹⁰

Kaynaklarda üç öğrencisinden bahsedilir. Bunlar:

- 1- Mevlânâ Abdulkâdir b. Muhammed (ö. ?) Hamîdî Kara Seyyidî'nin hizmetinde bulunmuştur.¹¹

⁶ Benli, a.g.e., s. 192

⁷ Taşkoprüzade İsmüddin Ebi'l-Hayr Ahmed b. Mustafa (ö. 968/1561), **Şakâiku'n-numânîyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmaniyye**, haz. Mecdi Mehmed Efendi, s. 313; Mehmet Süreyya, **Sicilli Osmani**, c. III, s. 133; İshakoğlu, **Türklerin XV-XVI. Asırlarda Arapça Belagata yaptığı katkıları**, s. 47-49

⁸ Faziletli olduğuna atfen **Şakâik'te** aşağıdaki beyit yer alır. s. 313:

لقد فاق في الدنيا على كل فاضل
بتكثير عرفان وفرط الفضائل

⁹ Mehmet Süreyya, **a.g.e.**, c. III, s. 133, kayıt: 120

¹⁰ Mehmet Süreyya, **Sicilli Osmani**, c. III, s. 133, kayıt: 120

¹¹ Taşkoprüzade, s. 441

- 2- Mevlânâ Sinanuddin Yusuf (ö. 952/1546) Hamîdî Kara Seyyidî'ye öğrenci olmuştur.¹²
- 3- Mevlânâ Hasan Çelebi (ö. 960/1553) asrın ulemasından Hamîdî Kara Seyyidî'in hizmetlerinde bulunmuştur.¹³

II.2. Vazifeleri

Kara Seyyidî'nin vazifelerini eserlerini de göz önünde bulundurarak sıralayacak olursak, şu görevlerle karşılaşırız: Medrese hocası, Talikatçı, Şarih, Müellif, Muhaşşi, Vakfiye defteri tutma görevi ve İstanbul kadılığı.

Sırasıyla şu Medreselerde ders vermiştir:

1. Sivas: Sivas medresesi
2. Bursa: Sultan Murat Han medresesi
3. İznik: Sultan Orhan Gazi medresesi
4. Bursa: Sultan medresesi
5. İstanbul: Sahn-ı Semân, Çınarlı medresesi

Kara Seyyidî Osmanlı Sultanlarından Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) ve II. Bayezit (1481-1512) döneminde yaşamıştır. Ancak, Sultanlardan ilki ile yakınlığı hakkında herhangi bir kayıda rastlamadık. Yukarıda belirttiğimiz gibi, II. Bayezit'in kendisine vakıf defterini tutturması, onun güvenini kazandığına ve ona yakın olduğuna işarettir.

II.3. Eserleri:¹⁴

Çok yönlü bir âlim olarak yetişen Kara Seyyidî, edebiyat, dil ilimleri ve felsefe alanlarında eser vermiştir. Eserlerini ders materyali olarak hazırladığı ve talebelere okuttuğu şüphesizdir. Eserlerinin bir kısmını bu bağlamda Belagat

¹² Taşköprüzade, s. 490

¹³ Taşköprüzade, s. 504

¹⁴ Eserleri için bkz.: Katib Çelebi, a.g.e., c. I, s. 858, c. II, s. 1765, 1894; Eserlerin bulunduğu kütüphaneler ile ilgili, bkz.: Mehmet Aydın, **Kara Seyyidî Hamîdî ve Zihni varlık risalesi: Tahkik ve değerlendirme**, Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi dergisi, 2013/1, Sayı: 37, s. 50

derslerinin iyi anlaşılması amacıyla şerhler olarak kaleme almıştır. Felsefe ile kelimeler arasındaki ilişkinin problemleri olduğu ve farklılaştığı konuları üzerinde çalışmış ve bu alanda da eser vermiştir. Bahsi geçen konuda yazdığı “Risale fi'l-vücûdi'z-zihni” adlı risalesi hakkında Mehmet Aydın bir makale kaleme almıştır.¹⁵ Her ne kadar bahsi geçen makalede Mehmet Aydın eserlerini tespit etmiş olsa da, yaptığımız araştırmalarda, bizim bulduklarımızla arasında bazı farklılıklar gördük, Kara Seyyidî'ye ait olmayan risale tespit ettik ve bunun neticesinde de eserlerini yeniden konularına göre ayırarak yazmayı uygun bulduk.

II.3.1. Kelam ve Akaid İlmi ile İlgili Eserleri

1. *Es'ile kelâmiyye*. (Seyyid Şerif Cürcânî'nin eserleri ile ilgilidir.) Köprülü ktp. Fazıl Ahmed Paşa bölümü, no: 1610/19, vr. 116-117.
2. *Risâle fi'l-vücûdi'z-zihni*. Süleymaniye ktp., Ragıp Paşa Koleksiyonu, no: 1459'daki mecmuada (206-210 vr) yer alan nüsha.¹⁶
3. *Es'ile ve ecvibe fi bahsi'l-mâhiyye*. Süleymaniye ktp., Halet Efendi Koleksiyonu, no: 0810'daki mecmuada (vr.: 87-88) ve Konya Karatay Yusufâğa ktp., no: 12/11'deki mecmuada kayıtlıdır.
4. *Risâletu bahsi'l-mâhiyye*. Konya Karatay Yusufâğa Kütüphanesi, no: 12/34
5. *Risâletun müteallikatun fi bahsi'l-mâhiyye*. Konya Karatay Yusufâğa Kütüphanesi, no: 12/35
6. *Hâşiye alâ Şerhi'l-Mevâkif li-mebahisi'l-illeti ve'l-ma'lûl*.¹⁷ (İki nüshası Bayezit ktp. Veliyuddin Efendi bölümünde. Birincisi vr.

¹⁵ Bu eserlerin sayısı ve ayrıntıları hususunda bkz.: Aydın, **a.g.m.**, s. 50-51

¹⁶ Diğer nüshaları için bkz.: Aydın, **a.g.m.**, s. 51-52

¹⁷ İbrahim Şaban, **Türk-Osmanlı Âlimlerinin Arap Belağatına Yaptıkları Katkıları (XVII-XVIII. Asırlar)**, basılmamış Yüksek lisans tezi, İstanbul, 2007, s. 25

138-143, ikincisi vr. 153-164. İkinci nüshanın başında şiirler bulunduğundan asıl metne sonra geçilmektedir.

II.3.2. Tefsirle İlgili Eserleri

Risâle fi halli müşkilâti âyâti't-talâk. Eser, Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu, no: 1610/32'daki mecmuada (vr.:163-165) kayıtlıdır.

II.3.3. Muhtelif Konulara Dair Eserleri

1. *Risâle fi'l-umûri'l-âmm*e. Eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Beşir Ağa (Eyüp) Koleksiyonu, no: 0199'daki mecmuada (vr.: 196-198) kayıtlıdır.

2. *Risâletü'l-ca'l*.¹⁸ Eser, Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan Koleksiyonu, no: 0429'daki mecmuada (vr.: 63-78) kayıtlıdır.

II.3.4. Arap Dili ile İlgili Eserleri

1. *Hâşiyetu alâ Şerhi'l-Miftah li's-Seyyid*. Eser, Seyyid Şerif Cürcânî'nin *el-Misbâh fi Şerhi'l-Miftâh*ı adlı eserinin baş tarafları üzerine yazılmış bir hâşiyedir.¹⁹ Süleymaniye ktp. Carullah bölümü, no: 1793, vr. 52-67, Bazeyid ktp. Veliyuddin bölümü, no: 2843/5, vr. 166b-174a.²⁰

2. *Es'ile 'alâ Şerhi's-Seyyid*. Eser, Seyyid Şerif Cürcânî'nin *el-Misbâh fi Şerhi'l-Miftâh* isimli eserine yönelik tenkid mahiyetinde sorulardan ibarettir. Aşağıda bahsettiğimiz gibi, çeşitli âlimler tarafından bu sorulara cevaplar verilmiştir.²¹ Bu risale aşağıda daha ayrıntılı tanıtılacaktır.

II.3.5. Yanlışlıkla Kendisine Nispet Edilen Eserler

¹⁸ Ömer Rıza, Kahhale, **Mu'cem Muellifin**, c. II, s. 659

¹⁹ Taşköprüzade, **a.g.e.**, s. 313; Mehmet Süreyya, **a.g.e.**, c. III, s. 133; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, c. I, s. 369; Alak, **a.g.e.**, s. 74-75

²⁰ Yazmaların tavsifi için bkz.: İshakoğlu, **a.g.e.**, s. 49

²¹ Alak, **a.g.e.**, s. 74-75

Ta'lika ala'l-fasli'l-evvel mine'l-Miftâh olarak bilinen risale esasında Kara Seyyidî'ye ait değil, yanlışlıkla ona nispet edilmiştir. Bu Sarı Gürz'ün "Ta'likatu'l-Mevlâ el-Fâdıl Gürz Seyyidî alâ kavli sâhibi'l-Miftâh cevâben an risâleti Kara Seyyidî ..." adlı risalesidir. Bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa bölümü, no. 2823, vr. 63-67.

II.3.6. Kara Seyyidî'nin Es'ile 'alâ şerhi's-Seyyid Risalesine Cevaplar

Dönemin geleneklerine uygun olarak Kara Seyyidî'nin eleştiri olarak yazdığı bu risaleye cevap mahiyetinde sırasıyla Sarı Gürz Nureddîn Hamza b. Yusuf Efendi (928/1521)²², Aydınlı Karabâlî (929/1522)²³ ve Bursalı Yakûb b. Seyyîd Ali (931/1524)²⁴ birer risale kaleme almışlardır. Ancak yazılan bu üç risaleden sadece, II. Bayezid'in teşviki ile yazılan Sarı Gürz Nureddîn Efendi'nin risalesine ulaşılabilmıştır. Bu risalenin üç nüshasına ulaşabildik. Birinci nüshası Süleymaniye ktp. Ragıb Paşa bölümü, no. 1459; ikinci nüshası Şehid Ali Paşa bölümü, no. 2823, vr. 63-67; üçüncü nüshası da Bayezid ktp. Veliyuddin Ef. no. 2843/5 bulunmaktadır. Her üç nüsha da bir mecmua içinde yer almaktadır. Ancak bu çalışma kapsamında Kara Seyyidî'nin *Es'ile 'alâ Şerhi's-Seyyid* risalesi incelendiğinden, ona cevaben yazılan risaleleri bu makalemize dâhil etmedik.

III. Es'ile 'alâ Şerhi's-Seyyid Risalesi

Makalenin konusunu teşkil eden Kara Seyyidî'nin bu risalesinin

22 Hayatı ve eserleri hakkında bkz.: Taşköprüzâde, **a.g.e.**, s. 298; Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, s. 1653,1894; Mehmet Süreyya, **a.g.e.**, c.IV, s. 581; Bursalı, **a.g.e.**, c.I, s. 341; Bağdatlı, **Hediyye**, s. 565; Şaban, **a.g.e.** s. 25-26; İshakoğlu, **a.g.e.**, İstanbul, 2004, s. 51-54.

23 Hayatı ve eserleri hakkında bkz.: Taşköprüzâde, **a.g.e.**, s. 301-302; Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, c.II, s. 1765-1766; İshakoğlu, **a.g.e.**, s. 70; Şaban, **a.g.e.**, s. 26

24 Hayatı ve eserleri hakkında bkz.: Taşköprüzâde, **a.g.e.**, s. 314; Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, c. II, s. 1044, 1248, 1647, 1709, 1766; Mehmet Süreyya, **a.g.e.**, c. IV, s. 647; Bursalı, **a.g.e.**, c. II, s. 54; Bağdatlı, **a.g.e.**, s. 546; Mehmet Yalar, "XVI. Yüzyıl Bursa Alimleri ve Arap Diline Katkıları", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. X, Sayı: 1, 2001, s. 127-128; İshakoğlu, **a.g.e.**, s. 57-58; Şaban, **a.g.e.**, s. 26

incelenmesinde takip edilen yöntem şöyledir:

III.1. Tahkikte Esas Alınan Nüshalar ve Takip Edilen Yöntem

Bahsi geçen risalenin tahkikinde, aşağıdaki iki yazma nüsha esas alınmıştır:

- a) Süleymaniye ktp., Ragıp Paşa ktp. no. 1459. Müstensih adı, İstinsah tarihi ve yeri yok. Risale bir mecmua içinde bulunmakta olup (قال-أقول) 'lerin bir kısmı kırmızı mürekkeple yazılmıştır.
- b) Bayezid ktp., Veliyuddin Ef. no. 2843/5. Müstensih adı, istinsah tarihi ve yerine dair bilgi yoktur. Risale bir mecmua içinde bulunmakta olup,²⁵ (قال-أقول) 'lerin bir kısmı kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

Bu iki nüsha karşılaştırılarak dipnotta farkları belirtilmiş ve bu konuda aşağıdaki yöntem takip edilmiştir:

1. Nüshada geçen aşağıdaki kısaltmalar açık olarak yazılmıştır:

«ح» «حينئذ», «مص», «مصنف», «الخ» «إلى آخره»

2. Varak numaraları metin içinde köşeli parantez [] ile gösterilmiş, varağın ön yüzü için [و] harfi arka yüzü için [ظ] harfi rumuz olarak kullanılmıştır.

3. Tahkik kısmının dipnotunda nüsha farklılığı gösterilirken Veliyuddin Efendi nüshası için [و] harfi, Ragıp Paşa nüshası için de [ر] harfi rumuz olarak kullanılmıştır.

4. Metne ilave ettiğimiz yazıları köşeli parantez [] içinde verdik. Ayetler { } çiçekli parantez içinde ve hadisler de { } işareti içinde gösterilmiştir.

5. Veliyuddin Efendi nüshasını esas aldığımızdan Ragıp Paşa nüshasında bulunmayan kısımlar dipnotta eksi (-) işaretiyle gösterilmiştir. Yine Ragıp Paşa nüshasında bulunup Veliyuddin Efendi nüshasında bulunmayan kısım da artı (+) işaretiyle gösterilmiştir.

Bu makale ile birlikte *Es'ile 'alâ Şerhi's-Seyyid* risâlesini gün yüzüne

²⁵ Yazmaların tavsifi için bkz.: İshakoğlu, a.g.e., s. 48-49

çıkartıp, ilim dünyasına kazandırmaya çalıştık. Bu risâleyi tahkik edip, müellifin esas aldığı Miftâh ve şerhleriyle karşılaştırdık. Her mesele ayrı birer makale konusu olabileceğinden burada kısaca cevap verdiği konuları yazmakla iktifa ettik. Arapça tahkik kısmını ise makalenin sonuna ekledik.

III. 2. Müellifin Metodu

Kara Seyyidî risâlesinde Sekkâkî'nin Miftâh'ını esas almış olup, bu eserin şerhlerinden Seyyid Şerif Cürçânî ve Sadeddîn Mes'ud b. Ömer et-Teftâzânî'nin (ö. 792)²⁶ şerhlerine sorular yönelterek, bunlara cevaplar vermiştir.

Sekkâkî'nin Miftâh adlı eserinden konuyu alıp Seyyid Şerif Cürçânî'nin şerhindeki ilgili açıklamasını yazdıktan sonra kendi eleştirisini altına yazar. Ayrıca Sadeddin et-Teftâzânî'nin şerhinden de alıntılar yapar. Üslup olarak diğer risalelerinin çoğunda da takip ettiği üslubu, “söyledi söylüyorum” (قال-أقول) tarzını takip eder. O bu yolla okuyucuya konuyu yakınlaştırmaya ve itiraz ettiği yönleri ortaya koymaya çalışmıştır.

Kara Seyyidî bu risalesinde Sekkâkî'nin Mihtâh'ından 8 alıntı yapar. Önce, bu alıntılarla ilgili Cürçânî'nin şerhindeki açıklamalarını zikreder, sonra bu açıklamaların kritiğini yapar. Bu şekilde bir taraftan Sekkâkî'nin güvenilirliğini ortaya koymaya çalışırken, diğer taraftan da Cürçânî'nin yazılarına itiraz ederek Sekkâkî'yi savunur.

Kara Seyyidî risalesinde şu konulara cevap vermektedir:

İlmu'l-meânînin esaslarının kayıt altına alınması meselesi, İsnâd-ı haberî konusu, Âlimlerin haber ve taleb hususundaki görüşleri meselesi,, haber konusu, müsned ileyin ism-i mevsûl olarak gelişi meselesi, soru talebi, emir talebi ve nehiy hususundaki farklar konusu.

Bu yazılan konu başlıklarından anlaşılacağı gibi, müellif kendi ilmi birikimini serdederek, Cürçânî'nin şerhindeki bu meselelere itiraz ederek

²⁶ et-Teftâzânî için bkz.: es-Suyûâtî, a.g.e., c.II, s. 285

risalesini tamamlamıştır.

IV. Sonuç

Fatih dönemi Dersiâmlarından Kara Seyyidî'nin hayatı ile ilgili sınırlı bilgiye ulaşılmış olursa da, çeşitli medreselerde verdiği dersler neticesinde vücuda gelen eserleri günümüze intikal etmiş ve ilmi birikimine şahadet etmiştir. Kendi döneminin medrese ulemâsı geleneklerine uygun olarak muhtelif konularda risaleler kaleme alan Kara Seyyidî, Sekkaki'nin, Cürcânî tarafından hazırlanan Miftâh şerhindeki sekiz husususa itiraz mahiyetinde cevap veren bir risale yazmıştır.

Kara Seyyidî'nin başvurduğu bu metinleri inceleme üslûbu, o dönem için, kendi ilmi birikimini şerhler yoluyla ortaya koymaya çalışmasıdır. Burada değerli âlimlerin, hocaların eserlerinin değerini korumuş ve müstakil eser telif etme yerine şerhlerle iktifa etmiştir. Kendisinden 200 yıl önce kaleme alınan Belagat sahasında en önemli eserlerden olan Miftâh'ı esas alması ve Miftâh'a, 100 yıl sonra Cürcânî tarafından yazılmış olan şerhi alıp, içinden birkaç meseleyi asıl metinle kıyaslayıp eleştirerek bu çalışmaya konu olan risalesini yazması, esasında o dönem için ilmi hareketliliğin göstergesidir.

Bu risâlede gördüğümüz, ilim geleneğinin içinde kopukluk yaşanmadığının önemli delillerinden sayabileceğimiz Risâle ve Şerhler, zannedildiği gibi bir ilmi duraklamanın ve gerilemenin işareti olmamış, ilmi münazaraların canlı tutulduğu vesikalar olmuşlardır. Bu bağlamda, bunların gün yüzüne çıkarılarak ilim dünyasına kazandırılması ilmi mirasımızın iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynaklar

Alak, Musa, *Sekkâki ve Miftâhu'l-ulûm adlı eserleri*, İstanbul, 2011

Aydın, Mehmet, *Kara Seyyidî Hamîdî ve Zihni varlık risalesi: Tahkik ve değerlendirme*, Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi dergisi, 2013/1,

Sayı: 37, s. 49-94

Bağdatlı İsmail Paşa (Babanzâde) 1839-1920, *Hediyetü'l-ârifîn esmâ'u'l-mu'ellifîn ve â³aru'l-musannifîn*, I-II, nşr. MEB, Ankara, 1955

Benli, Sami, *Osmanlı Devleti Kuruluşundan Fatih Devri Sonuna Kadar Geçen Dönemde Arapça Belagata Dair eser Yazan Osmanlı-Türk Âlimleri*, İ.Ü. SBE Edebiyat Fak. Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1991

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. I-III, İstanbul, 1972

Çelik, Yüksel, *es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî'nin "el-Misbâh fî Şerh el-Miftâh" adlı eserinin tahkik ve Tahlili* (Edisyon Kritik), basılmamış Doktora Tezi, M.Ü., S.B.E. İlahiyat ABD, Arap Dili ve Belağatı Bilim Dalı, İstanbul 2009

Döndüren, Hamdi, "Fenari, Alaeddin", *DİA*, c. XII, s. 337

Ebû Yakub Yûsuf b. Muhammed b. Alî es-Sekkâkî (ö. 626/1228), *Miftâhu'l-ûlûm*, thk. Abdulhamîd Hindâvî, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut, 2014

İshakoğlu, Ömer, *Türklerin XV-XVI. Asırlarda Arapça Belagata yaptığı katkılar*, İstanbul, 2004

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-muellifîn terâcim musannifî'l-kutubi'l-Arabîyye*, Muessesetu'r-risâle, Beyrût, 1414/1993

Kâtib Çelebî, Mustafâ b. 'Abdillâh, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutubi ve'l-fünûn*, I-II, haz. Şerafettin Yaltkaya, 2. bs., nşr. MEB, İstanbul, 1971. Mecdi

Mehmed Efendi: Hadâiku'ş-Şakâik, Şakâik-ı Nu'mâniyye ve Zeyilleri, yayına haz., Abdulkadir Özcan, İstanbul, 1989

es-Suyûtî el-Hâfız Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Bu'yetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*, thk: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Dâru'l-fikr, Beyrût, 1399/1979

Süreyya, Mehmet, *Sicilli Osmani*, İstanbul, 1996, yay. haz. Prof. Dr. Ali Aktan, Prof. Dr. Abdulkadir Yuvalı, Yard. Doç. Dr. Metin Hülâgü.

Şaban, İbrahim, *Türk-Osmanlı Âlimlerinin Arap Belagatına Yaptıkları Katkıları (XVII-XVIII. Asırlar)*, Yüksek lisans tezi, İstanbul, 2007

- Şimşek, Sultan, *Sahn-ı Semân Tetimme Medreseleri 'nde Arap Belâgatının Öğretimi ve Sekkâkî'nin Miftâhu'l-'Ulûm Adlı Eseri*, Osmanlıda İlim ve Fikir Dünyası, Yayınlanmış Tebliğ, İstanbul, 2015, s. 79-97
- Taşköprüzâde, İsmâuddîn Ebu'l-Hayr Ahmed b. Mustafâ (ö. 968/1561), *Şakâiku'n-numâniyye fî 'ulemâi'd-devleti'l-Osmaniyye*, ter. Mecdi Mehmed Efendi (ö. 999/1590), İstanbul, 1989.
- et-Teftâzânî, Saduddîn Mes'ud b. Ömer (ö. 792), *el-Mutavvel*, Şerh Telhis Miftâhi'l-'Ulûm, thk. Abdulhamîd Hindâvî, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut, 2007
- Yalar, Mehmet, "XVI. Yüzyıl Bursa Alimleri ve Arap Diline Katkıları", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. X, Sayı: 1, 2001, s. 127-128

أسئلة على شرح السيد (27)

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَبِهِ تَقْتِي (28)

الحمد لله المجيب المعين، والصلاة على رسوله المجتبي الأمين، محمد المبعوث بالكتاب الكريم المبين، والموصل فيما جاء به إلى اليقين، وآله وصحبه صحب الهدى أجمعين.

وبعد، فهذا ما سنعرض للخاطر الفاتر، عند مطالعة بعض من الدفاتر، كتبته تحفةً لبعض من الأركان، ليكون سبباً للتذكر بعد النسيان، في زاوية الخمول والهجران، أو باعثاً لامتحان بالأقران، لا بالصبيان والولدان.

²⁷ السيد: هو علي بن محمد بن علي الحنفي السيد الشريف جرجاني (816 ت)، كان علامة دهره. من تصانيفه: شرح القسم الثالث من المفتاح، وحاشية المطول، وحاشية المختصر، وحاشية الكشاف، لم يتم، ورسالة في تحقيق معنى الحرف. انظر: سيوطي، بغية الوعات في طبقات اللغويين والنحاة، ج 2، ص 196-197.

²⁸ في ر: «وبه العون»

والله الهادي إلى طريق الرشاد، وسبيل السداد، إنه الموفق والمعين، وذو القوة المتين.

(1) [المسئلة الأولى]

قال المصنف⁽²⁹⁾: "الفصل الأول في ضبط معاهد علم المعاني، إلى آخره".⁽³⁰⁾

وقال الشارح⁽³¹⁾: "لما أراد ضبط التراكيب التي هي موضوع علم المعاني إلى قوله [ولم تكن تلك التراكيب موضوعا له مطلقا، بل من حيث يقصد تطبيقها على مقتضى الحال، ولم يكن ذلك التطبيق أيضا على إطلاقه- كما يتوهم من عبارته في بيان الغرض- بل مقيدا بمقتضى الحال الذي يقتضي ما يفتقر في تأديته إلى أزيد من دلالات وضعية] احتاج إلى تمهيد ذلك الأصل [أعني انقسام مقتضى الحال إلى ذينك القسمين واستغناء القسم الأول عن علم المعاني ...]"³².

أقول⁽³³⁾: الذي سنعكس الفاتر هو أن الغرض من هذا التمهيد، هو⁽³⁴⁾ تمهيد العذر لإيراد ضبط المعاهد في هذين الفئتين دون سائرهما، سيما الذي اشترك بهما في ذات الموضوع كالتحقيق مثلا، ولهذا لم يفصل جواب الشبهة، بل أحاله إلى الاستيضاح مما سيجيء، مع أن المناسب عكس ذلك لئلا يطول الفاصلة بين المبني وما بني عليه.

²⁹ المصنف: هو أبو يعقوب يوسف بن محمد بن علي السكاكي (555-626)، ذكر سيوطي أنه توفي في خوارزم، برع في فنون شتى كالنحو والتصريف وخصوصا المعاني والبيان، وله كتاب "مفتاح العلوم" فيه اثنا عشر علما من علوم العربية. انظر: سيوطي، بغية الوعات في طبقات اللغويين والنحاة، ج 2، ص 364؛ يوكسل تشلك، "السيد شريف جرجاني والمصباح في شرح المفتاح"، ص 248-249. ³⁰ انظر: أبو يعقوب يوسف بن محمد بن علي السكاكي (626 ت)، مفتاح العلوم، تحقيق: عبد الحميد هنداي، بيروت، 2014، دار الكتب العلمية، ص: 250

³¹ في ر: «أقول قوله»

³² يوكسل تشلك، "السيد شريف جرجاني والمصباح في شرح المفتاح"، ص 266 (32).

³³ في ر: «أقول»-

³⁴ في ر: «هو»

وحاصل ما مهّده هو، أن الحال قد يقتضي المعاني المفادة للتراكيب، بدلالة مفرداتٍ وألفاظٍ كيف كانت وتأليف يخرج المفردات عن حكم التعليق فقط. وقد يقتضي المعاني المفادة للتراكيب⁽³⁵⁾ لا بما ذكر بل أزيد منه⁽³⁶⁾، ويجري في كل منهما الخطأ وليس المعاني إلا وسيلة للاحتراز عن الخطأ في الثاني، فعلم أن المعاني معرفة الخواص المفادة لا بالأزيد، أعني⁽³⁷⁾ المفادة بالكيفيات وخصوصيا الهيئات من الذكر والترك، والتعريف والتكثير، والتقديم والتأخير، ونحوها.

ثم لا يخفى أنّ التعرض لها موقوف على التعرض للتراكيب لأنّ التعرض للمفاد من حيث هو مفادٌ لا يمكن إلا بالتعرض للمفيد، ولما لم يكن إفادة المفيد إيّاهما بمجرد الوضع كما فيما يبحث عنه في النحو، لم يكف التعرض له على سبيل الانتشار، أعني تعرض المفردات من غير تعرض للهيئات، كما في النحو. يشهد بما⁽³⁸⁾ قلنا قول المصنف⁽³⁹⁾: "فيجب المصير إلى إرادها تحت الضبط"⁴⁰.

حيث جعله نتيجة للمقدمة الممهّدة، وهذا⁽⁴¹⁾ هو الذي ساقه إلى إيراد العُلَمَين في قسم واحد دون النحو مع اشتراكه بهما عنده⁽⁴²⁾ في ذات الموضوع.

(2) [المسئلة الثانية]

³⁵ في ر: « بدلالة مفرداتٍ وألفاظٍ، كيف كانت. وتأليف يخرج المفردات عن حكم التعليق فقط. وقد يقتضي المعاني المفادة للتراكيب »-

³⁶ في ر: « منه »-

³⁷ في ر: « المفادة » بدل من « أعني »

³⁸ في ر: « ما »

³⁹ أصله في نُسخَتَيْن « مص ».

⁴⁰ انظر: السكاكي، ص 251.

⁴¹ في ر: « هذا » +

⁴² في ر: « عنده » -

قال صاحب المفتاح⁽⁴³⁾: "إن شئت [و166ظ] شاهدا على أنّ العالم نَزَلَ منزلة الجاهل، فتمسك بكلام رب العزة ﴿وَلَقَدْ عَلِمُوا لَمَنِ اشْتَرَاهُ مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَقٍ [وَأَلْبَسَ مَا شَرَوْا بِهِ أَنفُسَهُمْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ]﴾⁽⁴⁴⁾..... إلى آخره.⁽⁴⁵⁾

وقد فسره الشارح بما فسّر ثم قال في الهامش: "لا شك أن عدم تعلق النفع به في الآخرة، مع أنهم باعوا به حظوظ أنفسهم كافٍ في كونه شيئا مذموما، فلا يتجه أن يقال، إلى آخره".

أقول: "المستفاد من الجملة الأولى⁽⁴⁶⁾ من الآية الكريمة ليس عدم تعلق النفع به حتى يكون كالمباح، بل عدم تعلق نفع ما ﴿لَمَنِ اشْتَرَاهُ﴾⁴⁷، بل كون الاشتراء علة لانتفاء النفع في الآخرة بالكلية، بناءً على أن تعليق الحكم بالوصف يدلّ على عليته، والظاهر أنّ المباح لا يكون كذلك، وإنه كافٍ في كونه شيئا مذموما بلا ضمّ شيء غير مفهوم من تلك الجملة، أعني بيعهم به حظوظ أنفسهم فإنه، إنما يعلم من قوله تعالى: ﴿وَأَلْبَسَ مَا شَرَوْا بِهِ أَنفُسَهُمْ﴾⁽⁴⁸⁾، لا من السابق مع أنّ مقتضى تقبيح حالهم هو هذا المعنى، لأن القباحة حينئذ⁽⁴⁹⁾ تكون أشد وأقوى، [ر198ظ] إذ يجوز⁽⁵⁰⁾ أن يوجد أمر مباح، يبيع به حظوظ أنفسهم ولا يترتب عليها نفع في الآخرة. ولم يكن مانعا من الانتفاع بغيره، فإنه ليس من القباحة⁽⁵¹⁾ في تلك الدرجة كما لا يخفى.

⁴³ انظر لمفتاح: أبو يعقوب يوسف بن محمد بن علي السكاكي (626 هـ)، مفتاح العلوم، تحقيق: عبد الحميد هنداوي، بيروت، 2014، دار الكتب العلمية

⁴⁴ سورة البقرة: 102

⁴⁵ انظر: السكاكي، ص 259؛ سعد الدين مسعود بن عمر التفتازاني (792 هـ)، المَطْوَلُ شرح تلخيص مفتاح العلوم، تحقيق: عبد الحميد هنداوي، بيروت، 2007، دار الكتب العلمية، ص 183-184؛

يُوكَسَلُ تَشَلُّكٌ، "السيد شريف جرجاني والمصباح في شرح المفتاح"، ص 311 (76) ⁴⁶ في ر: « من الجملة الأولى » -

⁴⁷ سورة البقرة: 102

⁴⁸ سورة البقرة: 102

⁴⁹ تأتي الكلمة بحرف « ح » في نسختين.

⁵⁰ في ر: « إذ يحتمل »

⁵¹ في ر: « قباحة »

والمفهوم من الجملة الثانية، كمال⁽⁵²⁾ الرداءة ونهاية القباحة، فلم يكن مؤدى الثانية عنده⁽⁵³⁾ مؤدى الأولى قوله.⁽⁵⁴⁾ اعلم أن المعنى الأصلي هو المعنى التركيبي الذي يحصل بمجرد تأليف يخرجها عن حكم التعليق وألفاظ كيف كانت، وغرض النحوي مقصور على بيان إفادته، وهو باحث عن التركيب من حيث إفادته هذا المعنى، وإن كان كل تركيب لا يخلو مع إفادته عن إفادة معنى آخر زائد على ما يحصل من أي لفظ كان حاصل من خصوصيته كل لفظٍ والمعان باحث عن التراكيب من حيث إفادتها ما يزيد عليه، ويختص بخصوصيته كل تركيب، والحاصل أنه ما من شيء إلا ويمكن التعبير عنه بألفاظ مختلفة، فما يوجد في ضمن الجميع من إفادة المعنى العام التركيبي منظور النحوي، وما يوجد في خصوص واحد منها من المعاني الخاصة بكل تركيب، تركيب منظور المعاني. ويدل على ما قلنا قول سعد الملة والدين⁽⁵⁵⁾ في شرحي المفتاح⁽⁵⁶⁾ والتلخيص⁽⁵⁷⁾، فلننظر فيهما، فقول الفاضل الشريف «لأنهم أرادوا بالزائد على أصل المراد المعنى الزائد على المعنى الوضعي للفظ الذي عبّر به عن المقصود الخ» محل تأمل ونظر كما ظهر مما⁽⁵⁸⁾ سبق.

والحاصل أنّ ما ذكره في رد الجواب عن الاعتراض على كون بيان

⁵² في ر: « كما أنّ »

⁵³ في ر: « عين »

⁵⁴ في و: « قوله » -

⁵⁵ سعد الملة والدين: هو مسعود بن عمر بن عبد الله الشيخ سعد الدين التفتازاني (791 ت)، عالم بالنحو والتصريف والمعاني والبيان والأصلين والمنطق وغيره. أخذ عن القطب والعضد. من تصانيفه: شرح العضد، شرح التلخيص- مطول، والتلويح على التنفيح في أصول الفقه، شرح العقائد، المقاصد في الكلام، شرح الشمسية في المنطق، شرح تصريف العزّي، الإرشاد في النحو، حاشية الكشاف لم تتم، وغير ذلك. انظر: سيوطي، بغية الوعات في طبقات اللغويين والنحاة، ج 2، ص 285.

⁵⁶ شرح مفتاح العلوم هو تلخيص مفتاح العلوم لسعد الدين مسعود بن عمر التفتازاني

⁵⁷ شرح تلخيص مفتاح العلوم هو المُطَوَّلُ لسعد الدين مسعود بن عمر التفتازاني، انظر: سعد الدين

مسعود بن عمر التفتازاني (792 ت)، المُطَوَّلُ شرح تلخيص مفتاح العلوم، تحقيق: عبد الحميد

هنداوي، دار الكتب العلمية، بيروت، 2007.

⁵⁸ في و: « ظهر مما » -

القرب والبعد والتوسط [و167و] من المعاني على تقدير دخولها في معاني أسماء الإشارة⁽⁵⁹⁾، والقناعة بالجواب المذكور ثانياً. والرضاء والالتزام بكون أكثر المباحث المذكورة بحثاً لغويًا وتوطيئةً لمسائل هذا الفن مما لا يليق بشأنه الشريف ولا يرضى به المصنّف والمنصف.

(3) [المسئلة الثالثة]

قال المصنّف: "أما ترى الحد الأول [حين عرّف صاحبه الصدق بأنه الخبر عن الشيء على ما هو، والكذب بأنه الخبر عن الشيء لا على ما هو به، كيف دار، فخرج عن كونه معروفًا] إلى آخره"⁽⁶⁰⁾ وقال الشارح: "وأجيبُ عنه بأن المأخوذ في حد الخبر هو الصدق والكذب اللذان هما صفاتا الخبر [أعني مطابقته للواقع وعدم مطابقته له]..... إلى آخره"⁽⁶¹⁾

أقول: يمكن دفعه عن المصنّف، بأنه قد بين فيما سبق بدهاة صدق المتكلم وكذبه. حيث قال: "يصدّقون أبداً في مقام التصديق إلى آخره"⁽⁶²⁾. وبنى عليها بدهاة الخبر.

ثم إنّ التنزّل عن دعوى بدهاة صدق الخبر، لا يوجب التنزّل عن دعوى بدهاة صدق المتكلم وكذبه⁽⁶³⁾، فقد بقيا على بدهاتهما، فلم يحتاجا⁽⁶⁴⁾ إلى التعريف. فلما عرف صاحب التعريف الصدق والكذب وجب أن يحملا على صفة الخبر بناء على توقف معرفتهما على معرفة الخبر لكونهما من الأعراض الذاتية له، مع أنه لا ثالث لهما. ثم إنّ هنا حاشيتين، يُرى من أحديهما أنه، لو قال مطابقة الخبر يلزم

⁵⁹ في ر: « ات » زائد

⁶⁰ السكاكي، ص 252.

⁶¹ يُوكِّسَلُ تَشَلِّكُ، "السيد شريف جرجاني والمصباح في شرح المفتاح"، ص 276 (41)

⁶² انظر: يُوكِّسَلُ تَشَلِّكُ، "السيد شريف جرجاني والمصباح في شرح المفتاح"، ص 273 (38)

⁶³ في ر: « كذبه » -

⁶⁴ في ر: « لم يحتج »

الدور، ومن الأخرى أنه، لو قال صفتا الخبر يتوهم لزوم⁽⁶⁵⁾ الدور ولا يلزم فتدبر فيه.

(4) [المسئلة الرابعة]

قاله: "فأما السبب في كون الخبر محتملا للصدق والكذب، فهو إمكان تحقق ذلك الحكم مع كل واحد منهما، من حيث أنه حكم مُخبر."⁶⁶

أقول: الظاهر أن هذه⁽⁶⁷⁾ إشارة إلى جواب سؤال مشهور. وهو أن الخبر إن كان صادقا لا يحتمل الكذب وبالعكس، فكيف يحتمل الشيء الواحد النقيضين؟ [ر199و] وأيضا كلام الصادق لا يحتمل الكذب، فأشار إلى الجواب الأول بقوله مع كل واحد منهما أي بدلا عن الآخر لا على طريق⁽⁶⁸⁾ الاجتماع وإلى الجواب⁽⁶⁹⁾ الثاني بقوله، من حيث أنه حكم مخبر أي مع قطع النظر عن خصوصيته.

وأما ما حمله الشارح عليه⁽⁷⁰⁾ ففيه تكلف، أما أولاً: فلأنه لا بد أن يراد بالخبر الحكم⁽⁷¹⁾، وأن يكون الاحتمال المذكور في تعريف الخبر الاحتمال الذهني، وليس شيءٌ منهما بظاهر⁽⁷²⁾. وأما ثانياً: فلأن⁽⁷³⁾ الظاهر أن فائدة ما حملناه أوفر⁽⁷⁴⁾ والتعرض لها في الكتب⁽⁷⁵⁾ أكثر⁽⁷⁶⁾ بخلاف ما حمله الشارح، لكن في عبارة لفظ السبب نوع بُون، والأمر فيه سهل. لأن الشارح قد وجّه قول

⁶⁵ في ر: «لزوم» -

⁶⁶ السكاكي، ص 254؛ الجرجاني ص 285 (51)

⁶⁷ « هذا »

⁶⁸ في ر: « لا بطريق »

⁶⁹ «جواب»

⁷⁰ في ر: « عليه » -

⁷¹ في ر: « بالحكم الخبر »

⁷² في ر: « وهو ليس باطل »

⁷³ في ر: « و » « بدل » فلأن »

⁷⁴ في ر: « أولى » بدل « أوفر »

⁷⁵ في ر: « إليها » بدل « لها في الكتب »

⁷⁶ في ر: « أكثر في الكتب »

المصنف⁽⁷⁷⁾.

(5) [المسئلة الخامسة]

قال: ⁽⁷⁸⁾ "ومرجع كون الخبر مفيداً للمخاطب إلى استفادة المخاطب منه ذلك الحكم [ويسمى هذا: فائدة الخبر، كقولك: "زيد عالم"، لمن ليس واقفاً على ذلك] أو استفادته من أنك تعلم ذلك الحكم⁷⁹"، والشارح وجهه⁽⁸⁰⁾ بأن حكماً يكون الخبر مفيداً إلى آخره".

أقول⁽⁸¹⁾: "لا احتياج إلى توجيه الشارح⁽⁸²⁾ بل مراد المصدر ههنا، هو أن مرجع اتصاف الفعل [و167ظ] الصادر عن المتكلم بالإفادة إلى اتصاف ما يصل منه إلى المخاطب ما لاستفادة بأن يكون المخاطب غير عالم للحكم قبله، فمرجعه بالحقيقة إلى خلوّ المخاطب عنه، إذ لو لم يخل لم يعدّ استفادته فلم يعدّ بعد إيراد إياه إفادة⁽⁸³⁾".

(6) [المسئلة السادسة]

قال⁽⁸⁴⁾ في أوائل القانون الأول: "أمّا الاعتبار الراجح إلى المسند إليه [في التركيب من حيث ومسند إليه، من غير التعرض لكونه حقيقة أو مجازاً،] فكونه محذوفاً، [...] وأما الاعتبار الراجح إلى المسند فكونه متروكاً [أو غير متروك] وكونه

77 في و: «لأن الشارح قد وجه قول المصنف» -

78 في ر: «قال» -

79 السكاكي، ص 254.

80 في ر: «المخاطب منه ذلك الحكم أو استفادته من أنك تعلم ذلك الحكم والشارح وجهه» -

81 في ر: «أقول» - بدل «إنه»

82 في ر: «إليه» بدل «إلى توجيه الشارح»

83 في ر: «فائدة»

84 في ر: «قوله»

مفرداً أو جملة، وفي إفراده من كونه: فعلاً أو اسماً، منكرًا أو معرفاً، مقيداً من ذلك بنوع قيد أو غير مقيد، وفي كونه جملة من كونها...»⁽⁸⁵⁾.

وقال الشارح سعد الملة والدين رحمه الله⁽⁸⁶⁾، في ذكر الحذف في المسند إليه والترك في المسند: "إشعارٌ بأن المسند إليه هو⁽⁸⁷⁾ العمدة والركن الأعظم، حتى كأنه ذكر، ثم أسقط بخلاف المسند، فإنه يترك ولم يذكر".

والشارح الشريف رحمه الله⁽⁸⁸⁾ لم يلتفت إليه، وحمله على التفنن. قال: "ولذلك قال فيما سبق أو من نحوٍ منطلق بترك المسند إليه".

أقول: "اختيار عبارة لنكتةٍ مخصوصةٍ مقصودةٍ بها في موضع لا يوجب اختياره في موضع آخر، ولا يدل على اختياره في موضعٍ على انعدام القصد بها إلى تلك النكتة في محلٍ يناسبه ونظيره ما وقع في الحديث من قوله عليه السلام⁽⁸⁹⁾: {إن قلوب بني آدم بين أصبعين من أصابع الرحمن}"⁽⁹⁰⁾.

قال بعض العلماء: "إنما قال الرحمن دون الله أو نحوه، إيداناً بأن تقليبه تعالى القلوب إنما هو⁽⁹¹⁾ على صفة الرحمة منه، مع أنه وقع في حديثٍ آخر من أصابع الله".

(7) [المسئلة السابعة]

قال⁽⁹²⁾: "وأما الحالة التي تقتضي كونه موصولاً، فهي متى صح إحضاره في ذهن السامع بواسطة ذكر جملة معلومة الانتساب إلى مشارٍ إليه، واتصل

⁸⁵ السكاكي، ص 255.

⁸⁶ في ر: « رحمه الله » -

⁸⁷ في ر: « والترك في المسند إشعارٌ بأن المسند إليه هو »

⁸⁸ في ر: « رحمه الله » -

⁸⁹ في ر: « صلعم »

⁹⁰ انظر: المستدرک على الصحيحين كتاب الرقاق، ج 5، ص 3283، دار المعرفة 1418/1998.

⁹¹ في ر: « إنما هو » -

⁹² في ر: « قوله »

بإحضاره بهذا الوجه غرضٌ مثل أن لا يكونَ لكلٍ منه أمر معلوم سواه أو لمخاطبك⁽⁹³⁾ .

وقال: "وأما الحالة التي تقتضي كونه اسم إشارة، فهي متى صح إحضاره في ذهن السامع بواسطة الإشارة إليه حساً، واتصل بذلك⁽⁹⁴⁾ داعٍ، مثل: ألا يكون لك أو لسامعك طريقٌ إليه سواها."⁹⁵

أقول: إنما ذكر المصحح فيهما، ولم يذكر في غيرهما، بل جعل ما جعله مرجحاً فيهما عينُ الحالة المقتضية لتعريف الإضافة. حيث قال: "أما الحالة التي يقتضي التعريف بالإضافة، فهي متى لم يكن للمتكلم إلى⁽⁹⁶⁾ إحضاره في ذهن السامع طريقٌ سواه لفائدة، وهي أن المتكلم قد يحتاج بعد العلم بالوضع [ر199ظ] في صحة إطلاق الاسم على ما يطلق عليه إلى شيء غيره، فالحالة المقتضية ههنا مركبة من مصحح ومرجح، كما في الموصول، واسم الإشارة. فإنه يحتاج في الأول بعد العلم بوضعه إلى أن يعلم بكونه منسوباً إليه لجملةٍ مخصوصة ليصحَّ إحضاره بذكرها.

وفي الثاني يحتاج إلى كونه محسوساً مشاهداً له وللمخاطب أيضاً، حتى ولو كان⁽⁹⁷⁾ أحدهما فاقِدَ البصر لم يكن على حقيقته، وقد لا يحتاج إلى شيءٍ آخر، بل يكفي في صحة إطلاقه مجرد العلم بوضعه، كما فيما عداهما، فالحالة المقتضية فيه [و168و] هي المرجح فقط. ولا حاجة إلى المصحح، سواء كان الوضع والموضوع له خاصتين كما في العَلْم⁹⁸، أو كان الوضع عاماً والموضع له خاصاً كما في المضمَر. فقول الشارح الشريف: "لا بد من المصحح والمرجح في كل

⁹³ السكاكي، ص 273؛ في ر: «أو لمخاطبك» -

⁹⁴ في ر: «لذلك»

⁹⁵ السكاكي، ص 275-276.

⁹⁶ في ر: «إلى» -

⁹⁷ في ر: «قال»

⁹⁸ في ر: «كالعلم»

حالة"، لكنه قد لا يفصلهما لعلّة المرجح كما في المضرر والعلم، وقد يفصلهما كما في الموصول واسم الإشارة محلّ نظر وتأمل، لأن فيه التزام مؤنة المصحح في جميع ما لم يذكره المصنف فيه، وإخلاءً لكلامه عن⁽⁹⁹⁾ الإشارة إلى ما أشرنا إليه، مما امتاز به الموصول، واسم الإشارة عن سائر الطرق. واحتياج إلى بيان علة لتفصيلهما فهما وترك تفصيلهما في غيرهما مع ما بين العلتين المذكورتين: إحداهما في الكتاب والأخرى في الحاشية من نوع مخالفة ظاهرة يحتاج تفيقه إلى تعسف، لأن المفهوم من الأول هو أن علة ترك التفصيل في غيرهما، قلة المرجح والمفهوم من الثاني إنها عدم كون أحدهما معنىً محصلاً مغايراً للآخر وفيما حملنا عليه كلام المصنف مندرجة عن ذلك كله، لا يقال: "لا شك أن الرجحان مسبق بالإمكان"، فعدم الاحتياج فيما عدا الموصول واسم الإشارة بعد العلم بالوضع إلى شيء لا يقتضي أن لا يكون هناك مصحح غايته أن لا يكون عين⁽¹⁰⁰⁾ المصحح المعتبر فيهما، لأننا نقول لما ثبت انعدام ما يحتاج إليه⁽¹⁰¹⁾ فيه بعد العلم بالوضع تعيّن أن مصححه، إما نفس الوضع أو العلم به.

ولا ريب أن الكلام في علم البلاغة إنما هو بالنظر إلى العالم بالوضع واللغة، فحينما لم يحتج إلى شيء آخر بعده لم يعتبر له مصحح⁽¹⁰²⁾، بل لم يصحّ اعتباره كما لا يعتبر الإمكان في العلة بعدما اعتبر في جانب المعلول.

(8) [المسئلة الثامنة]

قال المصنف في الفرق في طلب الاستفهام وطلب الأمر والنهي: "إن الأول طلب

⁹⁹ في ر: « على »

¹⁰⁰ في ر: « عين » -

¹⁰¹ في ر: « إليه » -

¹⁰² في ر: « لم يعتبر له المصحح » -

نقش في الذهن لما هو في الخارج، والثاني طلب مطابق في الخارج للنقش
الذهني.¹⁰³

واعترض عليه بنحو: "اعلم وافهم"⁽¹⁰⁴⁾، فإنه طلب نقش مع أنه أمر.
وأجاب عنه الفاضل سعد الملة والدين رحمه الله⁽¹⁰⁵⁾: "بأن المطلوب⁽¹⁰⁶⁾ في
الاستفهام أن⁽¹⁰⁷⁾ يوجد الشيء في ذهنك وجوداً غير أصيل، وبنحو: "اعلم" أن
يوجد الشيء في ذهن المخاطب وجوداً أصيلاً"¹⁰⁸.
وردّه الفاضل الشريف رحمه الله⁽¹⁰⁹⁾: "بأن العلم بالشيء إما أن يكون⁽¹¹⁰⁾
وجوداً أصيلاً لذلك الشيء أولاً يكون، وعلى التقديرين، لا فرق⁽¹¹¹⁾ بين علم المتكلم
والمخاطب".

ثم قال: "فإن قلت تصور البخل يقتضي الاتصاف بالتصوّر لا بالبخل، وليس
ذلك إلا⁽¹¹²⁾ لأن الموجود أصيلاً هو التصور لا البخل. قلت، [و168ظ] تصور
الشيء وجود ظليّ لذلك الشيء. وكما أنّ قيام الشيء بالنفس في وجوده [ر200]
العين يقتضي اتصافها بعينه، كالبخل القائم بها⁽¹¹³⁾، كذلك قيامه بها في وجوده الظلي
يقتضي اتصافها بظله، وقد يكون للظل ظلّ، كما في العلم بالعلم بالشيء، فيقتضي
اتصاف من قام به بظل الظل لا بالظل ولا بالعين، وليس يلزم من ذلك أن يكون شيء
من مراتب الظل موجوداً وجوداً أصيلاً." انتهى كلامه.

¹⁰³ السكاكي، ص 415-416.

¹⁰⁴ في ر: « اعلم الانسان وكونه قائما » بدل من « اعلم وافهم »

¹⁰⁵ في ر: « والدين رحمه الله » -

¹⁰⁶ في ر: « المط »

¹⁰⁷ في ر: « أن لا » +

¹⁰⁸ : يُرْكَسَلُ تَثَلُّكُ، "السيد شريف جرجاني والمصباح في شرح المفتاح"، ص 675 (440).

¹⁰⁹ في ر: « رحمه الله » -

¹¹⁰ في ر: « أن يكون » -

¹¹¹ في ر: « أو غير أصيل بلا فرق » بدل من « لذلك الشيء أولاً يكون وعلى التقديرين لا فرق »

¹¹² في ر: « وليس ذلك إلا » -

¹¹³ في ر: « له »

أقول: المفهوم من هذا الكلام أن لا يكون الوجود للظل وجوداً أصيلاً⁽¹¹⁴⁾ لشيءٍ أصلاً لا للظل ولا لذي الظل والثاني مُسَلَّم، وفي الأول نظرٌ إذ لا ينقبض⁽¹¹⁵⁾ العقل من أن يكون مفهوم الإنسان الحاصل في الذهن مثلاً فرداً جزئياً من أفراد العلم، والصورة، والكيف بأن ينتزع⁽¹¹⁶⁾ عنه مع أبناء نوعه أو جنسه، كصورة الفرس، والبقر، أو السواد، والبياض هذه المفهومات، ويكون وجوده وجوداً أصيلاً لها، كوجود زيد بالقياس إلى ذاتياته. ويكون وجوداً ظلياً لماهية الإنسان، إذ لا يصدر عنه أثر الإنسان، بل أثر العلم الكيف والعرض، فإن الأثر العامّ للأعراض أن يجعل موضوعها متصفاً بها ويؤيده ما نقل عن الشفاء من أنّ المعقول في النفس من الإنسان هو الذي هو كليٌّ وكليته لا لأجل أنه في النفس، بل لأنه مقيسٌ إلى أعيان كثيرة موجودة أو متوهمة حكمها، عنده حكم واحد.

وأما من حيث أن هذه الصورة في نفس جزئية، فهي أحد أشخاص العلوم والصور⁽¹¹⁷⁾، فكما أن الشيء باعتبارات مختلفة يكون جنساً ونوعاً، وكذلك⁽¹¹⁸⁾ بحسب اعتباراتٍ مختلفة يكون كلياً وجزئياً. ومع ذلك يخالف لما حققه في بحث الوجود الذهني في حل شبهةٍ منكرية⁽¹¹⁹⁾، لأن حاصل الشبهة أنه لو كان للأشياء وجودٌ في الذهن لزم أن يكون للأعراض وجودان: وجود العرض علةً لاتصاف المحل به. فلو كان موجوداً في الذهن لزم أن يكون وجوده علةً لاتصاف الذهن به. كما يكون علةً لاتصاف محله به في الخارج، فيلزم كونه حاراً، بارداً، مستقيماً، معوجاً، وخالصة الجواب أنا، وإن أثبتنا له وجودان، لكن لا نقول كل واحدٍ منهما علةً لاتصاف، بل نقول علة الاتصاف هو الوجود الخارجي، فإن المفهوم من هذا

¹¹⁴ في ر: « انتهى كلامه. أقول: "المفهوم من هذا الكلام أن لا يكون الوجود للظل وجوداً أصيلاً" -

¹¹⁵ في ر: « يتقبض »

¹¹⁶ في ر: « ينزع »

¹¹⁷ في ر: « التصورات »

¹¹⁸ في ر: « وكذلك »

¹¹⁹ في ر: « منكرية » -

الكلام أنّ عليّة الاتصاف من جانب الصفة ليست إلا للوجود العيني للأعراض، ولو لم يكن لمرتبةٍ من مراتب الظل وجوداً أصيلاً لزم.

أما أن لا يتصف الذهن به [و169] وهو ينافي ما ذكره هنا أولاً يختص عليّة الاتصاف بالوجود الذهني. وهو ينافي ما ذكره في الوجود الذهني إذ لا يخفى أنها ليست من الأمور الاعتبارية ولوازم الماهية التي ليست¹²⁰ عليّة الاتصاف من جانبها، بل من جانب الموصوف وبما قررنا ظهر أنّ مادة شبهة المنكرين هي مقولة الأعراض، لأن كون وجود الصفة علة للاتصاف، إنما يتحقق فيها.

وأما⁽¹²¹⁾ الأمور الاعتبارية ولوازم الماهية، فلا دخل لها في الاتصاف بها، بل من الموصوف فقط. ولهذا قال الشارح هناك: "وبهذا التحقيق يندفع جميع الشكوك المورودة ههنا"، فلا يُلتفت إلا ما يقال من أنّ هذا الجواب ليس بحاسم لمادة الإشكال، إذ لو تثبت المعترض بلوازم الماهية أو الأمور الاعتبارية لم يكن أن يقال أن لها وجودان وعلّة [ر200ظ] الاتصاف هو الوجود الخارجي. إذ لا وجود لها في الخارج ولا احتياج في دفعه إلى ما قيل. يجوز أن يكون للشيء وجودان كلاهما ذهني. لكن أحدهما لا يكون منشئاً للآثار، والآخر يحذو حذو الخارجي في ترتّب الآثار كما قرّره صاحب هذا الجواب في العلم فأطلق الوجود الخارجي ههنا، وأراد به ما يتناول ما يحذو حذوه في ترتّب الآثار، مع أنه لا يشفي عليلاً، ولا يُعني شيئاً، لأن ما يكون في مثابة الوجود⁽¹²²⁾ الخارجي في الأمور الاعتبارية هو وجوده وثبوته لموصوفه وهو عين اتصافه به لا مداره وعلته، كما صرّح به المجيب في حواشي التجريد في بحث الوجود.

وبهذا ظهر مناقشة أخرى على قوله: "ههنا وكذا قيامه به في وجوده

¹²⁰ في ر: « لا »

¹²¹ في ر: « أما » -

¹²² في ر: « الوجود » -

الظلي⁽¹²³⁾ اتصافها بظله، لأن قيامه عين الاتصاف لا علة مقتضية له إذ لا معنى للقيام إلا ثبوته ووجوده لها". وكذا الكلام في قوله: "وقد يكون للظل ظل فيقتضي اتصاف من قام به بظل الظل". تم
لمولانا سيدي الأسود¹²⁴ [و169ظ] [ر201و]

¹²³ في ر: « يقتضي » +

¹²⁴ لحيات قرى سيدي انظر: محمد ثريا، سجلي عثمانى، ج3، ص 133.

İSLAM VE BATI HUKUK DÜŞÜNÇESİNDE DEVLET BAŞKANININ AZLEDİLMESİ PROBLEMİ

Talha YILDIZ, LL.M.*

ÖZET

Bu çalışmada, asırlar boyunca tartışma konusu olan devlet başkanının görevden alınma meselesi İslâm ve Batı düşüncesi bağlamında araştırılmıştır. Bunu yaparken, devlet başkanı ve toplum arasında bir sözleşme olarak algılanan bey'at ve toplum sözleşmesi teorisi ışığında sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Gerek İslâm düşüncesinde ve gerekse Hobbes'tan itibaren Batı düşüncesinde, devlet başkanının bazı durumlarda görevden alınabileceğinin kabul edildiği görülmektedir. Kanaatimizce devlet başkanının gerek şiddet kullanmaksızın, gerek de şiddet kullanılarak görevden alınmasının kaos meydana getireceği için sıcak bakılmamaktadır. Günümüz dünyasında iktidarın el değiştirmesi için en makul yolun şeffaf seçimlerin yapılması olarak gözükmektedir.

Anahtar kelimeler

Bey'at, toplum sözleşmesi, devlet başkanı, ayaklanmak, görevden almak.

ABSTRACT

In this article, the issue of dismissal of the state-head that was debated for centuries has been examined in the context of Islamic and Western legal thought. We have tried to reach results in the light of bay'ah and social contract theory that both has been accepted as a contract between the state-head and the

* Avrupa İslam Üniversitesi araştırma görevlisi.

society. In the Islamic and Western thought is accepted that a state-head under circumstances be removed of his office. We think that removing a state-head of his office, whether in a violent or non-violent way, is not approved because this can lead to chaos. The most reasonable way to change the political power in today's world seems to realize transparent elections.

Keywords

Ba'yah, social contract, head of state, right to resist, remove from office.

Giriş

İnsanın tabiatı itibariyle sosyal bir varlık olması, onu topluluk içinde yaşamaya sevk etmektedir. Toplumun bir arada huzurlu yaşayabilmesi için, devlet ve devleti yönetecek bir devlet başkanına ihtiyacı vardır. Fakat kimi zamanlarda toplumun büyük bir çoğunluğu devlet başkanının icraatlarından memnun olmayabilir. Böyle bir durumda, toplum devlet başkanını uyarması mı yoksa devlet başkanının görevini sonlandırması mı gerekir? Eğer toplum böyle bir yetkiye sahip ise, bu yetkiyi nereden almaktadır? Buna benzer soruları çoğaltmak mümkündür. Bu sorular din/kültür/medeniyet farkına göre farklı şekilde cevaplanabilir.

Biz bu makalede İslam ve Batı hukuk düşüncesinde bu konuya olan bakışı irdelemeye çalışacağız. İslâm ve Batı hukuk düşüncesinde devlet başkanının azledilmesi problemi, bey'at ve toplum sözleşmesi teorisi ışığında ele alınacaktır. İslâm düşüncesinde devlet başkanının, toplumun kendisine şartlı bir bağlılık yemini yapması anlamına gelen ve toplum ile devlet başkanı arasında bir sözleşme doğuran bey'at yoluya göreve geleceği prensip olarak kabul edilmiştir. Avrupa'da ise, bey'atın muhtevasına benzer bir durum Aydınlanma dönemi ile ortaya çıkmıştır. Zira o dönemden itibaren devlet başkanının

halkıyla bir sözleşme (social contract) yaptığı düşüncesi ağırlık kazanmıştır. Gerek bey'at ve gerekse toplum sözleşmesi teorisinde, toplum, devlet başkanına şartlı bir yetki vermektedir. Verilen yetkinin istismar yerinde kullanılmaması durumunda, ne yapılması gerektiği bu makalenin konusunu teşkil etmektedir. Bu makalenin birinci bölümünde konu bey'at çerçevesinde ele alınacaktır. İkinci bölümde ise, konu toplum sözleşmesi çerçevesinde ele alınacaktır. Sonuç kısmında, makalenin konusu hakkında değerlendirme yapılacaktır.

1. Bey'at çerçevesinde devlet başkanının azledilmesi

1.1 Bey'atın muhtevası ve doğurduğu sonuçlar

İslam siyaset düşüncesinde bey'at kavramı farklı işlevlere sahiptir. Zira bey'at, devlet başkanını seçme, belirleme ve ona bağlılık sunma anlamlara sahip olan sosyopolitik akid olarak değerlendirilmiştir.¹ Biz bu makalede sadece devlet başkanına bağlılık sunma ile ilintili olan bey'atın muhtevası ve doğurduğu sonuçlar üzerinde duracağız. İslam düşüncesinde bey'at alıcı ve satıcı arasında gerçekleşen bir akde benzetilmiştir. Zira akdin bir tarafı toplumu idare edecek olan yönetici, diğer tarafı ise o yöneticiyi kendisini yönetmesi için seçen toplumdur. Bey'at ile iki taraf yerine getirilmesi gereken sorumluluklar yüklenir.² Bey'at, Kur'ân ve Sünnete uymak şartıyla yapıldığı Raşid Halifeler tarafından ortaya konulmuştur.³ Buna göre bey'at eden kişi, İslâm'a aykırı

¹ Cengiz Kallek, "Biat", **DİA**, VI, s. 120-121; bey'atın hakkında daha geniş bilgi için bkz. Talha Yıldız, Bey'at ve toplum sözleşmesi ışığında devlet başkanının görevden alınması problemi, Basılmamış Bitirme Tezi, Rotterdam 2015, s. 8-13.

² Mehmet Ali Kapar, **İslâm'ın ilk döneminde bey'at ve seçim sistemi**, Beyan Yayınları, İstanbul 1998, s.14-15; Udeh, **İslâm ve Siyasi Durumumuz** (trc: Beşir Eryarsoy), Pınar Yayınları, İstanbul 1995, s. 145; Kallek, "Biat", **a.g.e.**, VI, s. 121; M. Akif Aydın, "Hal' ", **DİA**, XV, s. 218; Talip Türcan, **Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, s. 139.

³ Mustafa Özkan, "Emevi iktidarının işleyişinde biat kavramına yüklenen anlam ve biatın fonksiyonu", **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 7, sy. 13 (2008/1), s. 124-125; Tuncay Başoğlu, "Hilafetin sübut şartı olarak bey'at", **İlam Araştırma Dergisi**, I, sy. 2 (Temmuz-Aralık 1996), s. 87; Hz. Ebubekir'in halife seçildikten sonra söylediği şu sözler burada örnek olarak verilebilir: "Allah'a ve

olmayan durumlar için devlet başkanına itaat sözü vermiş ve bununla birlikte devlet başkanına, doğruyu söylemek ve hakkı göstermek gibi hususları yerine getireceğine dair söz vermiş olmaktadır. Burada görüldüğü üzere bir mukavele söz konusudur.⁴ Öte yandan devlet başkanı İslâm hukukunun sınırlarını aşmadığı müddetçe, bey'atı bozmak mümkün olmamaktadır ve devlet başkanına itaat etmek dini bir vecibedir. Dolayısıyla gerek toplumun devlet başkanına itaatı, gerekse devlet başkanın toplumdan itaat istemesi sınırsız değildir.⁵ Nitekim Kur'an'da⁶ Allah'a, Resulüne ve ulû'l-emre itaat etmeyi emreden ayette, Allah ve Resulüne itaat etmek ayrı ayrı zikredilirken, ulû'l-emre itaat Resulullah'a itaata atfen istenmektedir. Bu terkipten yola çıkılarak, Allah'a isyan niteliğinde olan hususlarda ulû'l-emre itaat edilmesinin caiz olmadığı belirtilmiştir. Nitekim bunu emreden hadisler de mevcuttur.⁷

1.2 Devlet başkanının azledilmesi

Yukarıda belirtildiği üzere, bey'at, iki tarafın bulunduğu ve her iki tarafa da bazı vecibeler yükleyen bir sözleşmedir. Bu sebeple İslam toplumu, devlet başkanının yöneticiliğini Kur'an ve Sünnete uygun olup olmadığı açısından denetler. Şayet devlet başkanı Kur'an ve Sünnetin dışına çıkarsa, devlet başkanı ile toplum arasındaki sözleşme sona erer ve toplum devlet başkanını azletme

Peygamberine itaat ettiğim sürece, bana itaat edin. Allah'ın ve Peygamberinin kanunlarını ihmal ettiğim takdirde, itaatinize hakkım yok." Bkz. Muhibül Hasan Han, "Ortaçağ İslâm siyasetinde devlete karşı ayaklanma teorileri", **İslâm'da Siyaset Düşüncesi** (trc: Kazım Güleçyüz) içinde, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 156.

⁴ Kallek, "Biat", **a.g.e.**, VI, s.121; Muhammed Hamidullah, **İslâm Anayasa Hukuku** (trc. editörü: Vecdi Akyüz), Beyan Yayınları, İstanbul 2005, s. 28; Başoğlu, **a.g.m.**, s. 87.

⁵ Kallek, "Biat", **a.g.e.**, VI, s. 122; Muhammad Asad, **The Principles of State and Government in Islam**, Islamic Book Trust, Kuala Lumpur 2007, s. 75; Manzuriddin Ahmed, "Kur'an'da anahtar siyasi kavramlar", **İslâm'da Siyaset Düşüncesi** (trc: Kazım Güleçyüz) içinde, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 98; Bernard Lewis, **The Political Language of Islam**, The University of Chicago Press, Chicago 1988, s. 31, 91.

⁶ Nisa 4/59.

⁷ Talip Türcan, "Ülû'l-Emr", **DİA**, XLII, s. 295; Heyet, **İlmihal**, II, TDV Yayınları, Ankara 2012, s. 294-295.

yetkisine sahip olur. Dolayısıyla böyle bir durumda devlet başkanı ile toplum arasındaki sözleşme sona ermektedir.⁸

1.2.1 İslam düşüncesinde devlete ayaklanma fikrinin doğuşu

İslam tarihinde devlet başkanına karşı ayaklanma meselesinin tartışılmaya başlanması, Emeviler dönemine rastlamaktadır. Zira Emevilerin kendilerine muhalefet edenleri şiddet yoluyla susturmasına karşı, muhalifler şiddet kullanarak mukavemette bulunmuşlardır. Daha sonra hukukçular, bu meselenin aydınlığa kavuşması için çalışmalar başlatmışlardır. Bu meyanda İslam hukukçuları iki Hadis-i Şerife ulaşmıştır. Birinci hadise⁹ göre devletin var olduğu müddetçe devlete karşı isyan edilmemesi gerekmektedir. İkinci hadise¹⁰ göre ise, zulüm işlendiği zaman devlete karşı ayaklanmak caizdir. Mezkur hadisler, bilginleri iki gruba ayırmıştır. Birinci hadise öncelik tanıyan bilginler, devlete karşı ayaklanmanın devleti zayıf düşüreceğini ve düşmanları güçlendireceği düşüncesinde olduklarından dolayı, ayaklanmaya sıcak bakmamıştır. İkinci hadise önceleyen bilginler, birinci görüşü savunan bilginlerin aksini düşünmekte idiler. Hicri II. asırda İmam Evzai birinci görüşü, İmam Zeyd ve İmam Ebu Hanife ise ikinci görüşü savunmuştur. Ayrıca o dönemde Evzai ve Ebu Hanife'nin bu konu üzerinden birbirlerine reddiyeler yazdığını kaynaklar bildirmektedir.¹¹

1.3 Devlet başkanının azledilmesi için belirlenen yöntemler

Yukarıda anlatıldığı üzere, bey'at iki tarafa bazı vecibeler yükleyen bir sözleşmedir. Devlet başkanı yetkilerini suistimal etmesini önlemek için İslam hukukçuları iki prensipi esas almışlardır: (i) yetkilerini kötüye kullanmayacak ahlaki düzeye sahip olan birisinin devlet başkanı olarak seçilmesi ve (ii)

⁸ Karaman, **Anahatlarıyla İslam Hukuku**, I, s. 170; Hamidullah, **İslam Peygamberi** (trc: Mehmet Yazgan), Beyan Yayınları, İstanbul 2011, s. 733; Lewis, **a.g.e.**, s. 91.

⁹ Müslim, İmaret, 12.

¹⁰ Müslim, İman, 78.

¹¹ Muhammed Hamidullah, **İslâm'ın Hukuk İlmine Katkıları** (trc. editörü: Vecdi Akyüz), Beyan Yayınları, İstanbul 2005, s. 139-142.

gerektiğinde devlet başkanının azledilmesi prensibi.¹² İslam hukuk düşüncesinde devlet başkanının azledilmesi için iki yöntemin belirlendiği görülmektedir. Bu iki yöntem (i) şiddetsiz yöntem ve (ii) şiddetin kullanılmasını caiz gören yöntem olarak nitelendirilebilir.¹³

1.3.1 Şiddetsiz yöntem

İslam geleneğinde devlet başkanının görev süresinin belli bir zaman ile sınırlandırılması tercih edilmemiştir. Bununla birlikte devlet başkanının vefatı veya istifa etmesi ile görevinin sonlandıracağı kabul edilmiştir.¹⁴ Diğer yandan klasik dönemden itibaren devlet başkanlığı görevinin başka hangi durumlarda sona erebileceği de tartışılmıştır. Maverdi devlet başkanının adaletten ayrılması, bedeni noksanlıklara sahip olması, sakatlanması, hukuki tasarruflarda noksanlıkların bulunması halinde, mezkur görevinin son bulacağını belirtir.¹⁵ Maverdi'ye göre devlet başkanının adaletten ayrılması, fisktan kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda Maverdi'ye göre fisk iki türdür: (i) şehvete düşkün olmak ve (ii) şüphe çekici işler yapmak. Şehvete düşkünlüğü gösteren icraatların yapılması, devlet başkanlığı görevini sona erdirmektedir. Öte yandan şüpheli işleri yapmaktan kasıt, inançla ilgili sapmalardır. Böyle bir durumda da görev son bulmaktadır.¹⁶ Fısk hali, bazı alimlere göre küfrü gerektiren söz ve davranışlardır. Bu duruma devlet başkanının irtidat etmesi de denilmiştir. Ayrıca haram ve yasak davranışların işlenmesi de bu kapsama gireceğini söyleyenler de olmuştur.¹⁷ Dinden dönmenin; yani irtidat etmek, İslâm düşüncesinde vatana ihanet suçu olarak değerlendirilmiştir. Nitekim günümüz dünyasında, birçok ülkede vatana ihanet suçu devlet başkanının azledilmesinin

¹² Talip Türcan, **a.g.e.**, s. 234.

¹³ Geniş bilgi için bkz. Yıldız, **a.g.e.**, s. 15-21.

¹⁴ Fahrettin Atar, "Azil", **DİA**, IV, s. 326; Udeh, **a.g.e.**, s. 180.

¹⁵ el-Maverdi, **El-Ahkâmü's Sultaniye** (trc: Ali Şafak), Bedir Yayınevi, İstanbul 1994, s. 55-62.

¹⁶ Maverdi, **a.g.e.**, s. 55-56.

¹⁷ Atar, "Azil", **a.g.e.**, IV, s. 326; Aydın, "Hal' ", **a.g.e.**, XV, s. 218.

tek gerekçesi olarak belirlenmiştir.¹⁸ Şafilere göre fisk işleyen bir devlet başkanının görevi kendiliğinden sona ermektedir. Hanefilere göre böyle bir durumda devlet başkanını azletme yetkisinin doğmaktadır. Maliki ve Hanbeliler ise böyle bir durumda azletmeyi uygun görmezler.¹⁹ Devlet başkanının hangi durumlarda görevden uzaklaştırılabileceği hakkındaki görüş ayrılıkları, bir yandan maslahatın neyi gerektirdiği ve hukukçuların içinde buldukları şartların etkisi altında yorum yapmalarından kaynaklanmaktadır.²⁰

Devlet başkanı gerekli şartlar oluştuğu zaman toplumu temsil eden Ehlü'l Hal ve'l-Akd tarafından azledilebilir.²¹ Son dönemde yapılan bazı çalışmalar, devlet başkanının bazı durumlarda azledilmesinin prensip olarak benimsendiğini göstermektedir. Mesela 1951'de yılında Pakistan'da bir komisyonun hazırlamış olduğu İslâm anayasasının prensiplerinde, devlet başkanını seçme sahip olanların, onu oy çokluğuyla azletme yetkisine sahip olduğu maddesini bulmak mümkündür. Ancak bu anayasada devlet başkanını seçme hakkına sahip olanların kim olduğu müphem bırakılmıştır.²² El-Ezher'in hazırladığı anayasa taslağına göre ise, halk sebepler gerçekleştiği zaman devlet başkanını azletme yetkisine sahiptir. Fakat bunun hangi yöntem ile yapılacağı açıklanmamıştır.²³

1.3.2 Şiddetin kullanılması

Ehlü'l-Hal ve'l-Akdin azletmiş olduğu ancak bu karara uymayan devlet başkanına karşı güç kullanılması üzerinde tartışma yapılmış bir konudur. Bu çerçevede üç farklı görüşün var olduğu görülmektedir: (i) itaate devam edilir ve

¹⁸ Ramazan Biçer & Fehmi Soğukoğlu, "Arap Baharının dinamiği: Ulu'l-Emre itaatın teolojisi (Yusuf Kardâvi ve Ramazan Buti örneği)", **Kelam Araştırmaları**, 10:1 (2012), **a.g.m.**, s. 24.

¹⁹ Atar, "Azil", **a.g.e.**, IV, s. 326; Aydın, "Hal' ", **a.g.e.**, XV, s. 218.

²⁰ Aydın, "Hal' ", **a.g.e.**, XV, s. 218.

²¹ El-Ensâri, "Ehlü'l-Hal ve'l-Akd", **DİA**, X, s. 541; böyle mühim bir hususu fertlerin veya toplumu temsil etmeyen kişilere bırakmamak için, mezkur yetki bu kuruma verilmiştir. Bkz. Asad, **a.g.e.**, s. 80.

²² Maududi, **a.g.e.**, s. 334; anayasanın 16. maddesi bkz.

²³ Karaman, **Mukayeseli İslam Hukuku**, I, s. 99; anayasanın 50. maddesine bkz.

sabredilir²⁴, (ii) sonucu ne olursa olsun fasık halife azledilir²⁵ ve (iii) ortaya çıkabilecek neticeye²⁶ göre hareket edilir.²⁷ Ehl-i Sünnet içerisindeki genel eğilime göre, kanın dökülmemesi ve fitnenin ortaya çıkmaması için devlet başkanına karşı çıkılmamalıdır. Ağırlıklı olarak sabır yolunun tercih edilmesi iki sebepten kaynaklanmaktadır: (i) İslâm'ın ilk dönemlerindeki ihtilaflar yüzünden müslümanlar arasında bölünmelerin yaşanması ve bundan dolayı çok kan akması ve (ii) hukukçuların yaşadıkları dönemde yöneticilerin baskı altında tutulması.²⁸ Diğer yandan bu görüşün oluşmasında hukukçuların bir siyasi otoritenin bulunmasının zorunlu olduğu fikrinin etkisinin olduğu da görülmektedir. Maverdi, Gazzali ve Turtuşi'nin içinde bulunduğu alimlere göre, devlet başkanının olması, anarşinin ortaya çıkmasını engellemektedir. Bu alimlere göre kötü bir devlet başkanının iktidarda olması, otoritenin olmadığı bir düzene tercih edilir.²⁹ Ayrıca siyasi otoritenin yokluğu, İslâm dininin yaşanmasının engellenmiş olacağını düşünmüşlerdir.³⁰ Buradaki bilgilerden görüldüğü üzere, devlet başkanının azledilmesinin durumunda devletin istikrarsız olacağını ve şiddetin ortaya çıkacağına dair bir korku mevcuttur.³¹

Çağdas müelliflerden olan Muhammed Esed (ö. 1992), böyle bir kargaşayı önlemek için Ehlul-Hal ve'l-Akd'in azl kararına direnen devlet başkanının akibetinin bir referandumda belli olacağını söylemektedir. Düzenlenecek olan referandum ülkedeki anayasa mahkemesi tarafından verilir.

²⁴ Ehl-i Sünnet ve İmamiyye Şia'sının görüşü.

²⁵ Haricilerin görüşü.

²⁶ Mutezile ve Ebu Hanife'nin görüşü.

²⁷ Geniş bilgi için bkz. Hayreddin Karaman, **Anahatlarıyla İslam Hukuku**, I, s. 190; Aydın, "Hal' ", **a.g.e.**, XV, s. 219; Aydın, "Anayasa", **DİA.**, III, s. 162; Han, **a.g.m.**, s. 160-164.

²⁸ Kallek, "Biat", **a.g.e.**, VI, s. 122-123; Heyet, **a.g.e.**, II, s. 295; Andrea M. Farsakh, "Sünni halifelikle Şii imamlığın mukayesesi", **İslâm'da Siyaset Düşüncesi** (trc: Kazım Güleçyüz) içinde, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 121-122.

²⁹ Han, **a.g.m.**, s. 157-159; Erwin J. I. Rosenthal, **Political Thought in Medieval Islam**, The Cambridge University Press, Cambridge 1962, s. 39.

³⁰ Lewis, **a.g.e.**, s. 100-102.

³¹ Krş. İsmail Çalışkan, **Siyasal Tefsir'in Oluşum Süreci**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012, s. 298.

Referandumdan devlet başkanının azledilmesi için çıkacak “evet” kararı bağlayıcıdır.³² Muhtemelen, Muhammed Esed bu teoriyi oluştururken, Reşid Rıza'nın (ö. 1935) siyasal sistemde çoğunluğun iradesinin bağlayıcı olduğu fikrinden etkilenmiştir. Zira Reşid Rıza'ya göre ümmetin çoğunluğu veya tamamı bir konuda olumlu görüş belirtmesi durumunda, bu karar ne meclis ne de halife tarafından değiştirilebilir. Dolayısıyla Reşid Rıza İslâm devletinde referandumun geçerli olduğu düşüncesindedir. Bu şekilde halifenin son karar mercii olarak elde ettiği konum, bu şekilde kayıt altında alınmıştır.³³

Her ne kadar bu mesele hakkında farklı görüşler ortaya konulmuş olsa da, konu hakkında bir usulün bulunmaması, teoride gelişmiş olan düşüncelerin pratiğe yansımamasını sağlamıştır. Örnek verecek olursak, Maverdi devlet başkanının azledilmesinin mümkün olduğunu söylemiştir, fakat bunun nasıl yapılacağı hakkında bir görüş bildirmemiştir. Nitekim tarih içerisinde Ehlü'l-Hal ve'l-Akdin azlettiği bir devlet başkanına rastlanmamıştır.³⁴ Bununla birlikte, tarih içerisinde devlet başkanların azledildiği olmuştur, ancak bu durum gruplar arasında çekişmeler sonucunda ortaya çıkmış ve kimi zaman devlet başkanı prosedüre başvurmadan öldürülmüştür.³⁵ Bu meseledeki teori ve pratik arasındaki farkın, İslâm devletlerindeki ailevi veraset ve saltanat düzeninden kaynaklandığı belirtilmiştir.³⁶

³² Asad, **a.g.e.**, s. 80.

³³ Mehmet Çelen, **M. Reşid Rıza'da Hilafet düşüncesi ve Osmanlı tecrübesi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999, s. 142.

³⁴ El-Ensâri, “Ehlü'l-Hal ve'l-Akd”, **a.g.e.**, X, s. 541; Mehmet Akif Aydın, “İslam Hukukunda Devlet Başkanının Tayin Usulü”, **Osmanlı Araştırmaları**, X (1990), s. 193; Bülent Ünal, “İslam ve siyaset üzerine düşünceler”, **D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. XIII-XIV (2001), s. 181-182; Türcan, **a.g.e.**, s. 234.

³⁵ Tarihte ‘hal’ vakıaları için bkz. Aydın, “Hal” ’’, **a.g.e.**, XV, s. 219-221.

³⁶ Saffet Sarıkaya, “Ehl-i Sünnet’in devlet telakkisinde iki mesele: İdari sistem, devlet reisine itaat”, **S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 4 (1997), s. 29; devlet başkanlığının hangi şekilde el değiştireceği hakkında Müslümanlar tarih içerisinde tatmin edici bir çözüm geliştirememiştir. Bkz. Ünal, **a.g.m.**, s. 183.

2. Toplum sözleşmesi çerçevesinde devlet başkanının azledilmesi

2.1 Toplum sözleşmesi düşüncesinin ortaya çıkışı

Batı'da devlet başkanına karşı ayaklanma fikrinin, XVII. yüzyılında siyaset teorisinin ilahiyattan daha fazla ayrılmaya başladığı dönemde tartışılmaya başlandığı görülmektedir.³⁷ Bu dönemde öncelikle insanı siyasete dahil eden ve insanın merkezde olduğu toplum sözleşmesi teorisi gündeme gelmiştir. Örnek vermek gerekirse, bu dönemde Johannes Althusius (ö. 1638) dinin yerine, toplumsal gruplar üzerinde egemen olan sözleşme teorisinden bahsetmiştir. Bu teoriye göre egemenlik halktadır ve halk kral ve onun memurlarına, sözleşmeye sadık kalmaları koşuluyla iktidarı vermektedir.³⁸ Toplum sözleşmesi kuramında toplumsal ilişkiler, bir şirketi sözleşme yoluyla oluşturan insanların davranışlarına benzetilmiştir. Zira bir şirketin kurulması ve işleyişi sözleşmenin içeriğine göre belirlenmektedir. Bu sebeple, karşılıklı antlaşma yolu ile belli koşullarda itaat etme, emretme ve emirlere uyma ilişkisine dayalı bir sistem oluşturulmuş olur. Sözleşmenin içeriği, devletin sahip olduğu gücün kapsamını belirlemektedir.³⁹

Esasen böyle bir sözleşme tarih içerisinde hiçbir zaman yapılmış değildir. Ancak günümüzde demokratik rejimlerinde toplum sözleşmesi varsayımından hareket edilmektedir. Zira günümüzün demokratik rejimlerinde, devletin toplum sözleşmesi ile kendi meşruiyetini açıklaması ve halkın egemenlik elde etmenin kaynağı olduğu düşüncesi hakimdir.⁴⁰ Öte yandan toplum sözleşmesi kuramı ile birlikte, Batı siyaset düşüncesinde devlet

³⁷ Ortaçağ Avrupasındaki hakim olan devlet biçimini ve devlet başkanlarının meşruiyet kaynağı hakkında bilgi için bkz. Yıldız, **a.g.e.**, s. 22-26.

³⁸ G. Skirberkk & Nils Gilje, **Felsefe Tarihi** (trc: E. Akbaş & Ş. Mutlu), Kesit Yayınları, İstanbul 2006, s. 236.

³⁹ Brian R. Nelson, **Western Political Thought**, Prentice-Hall, New Jersey 1982, s. 137; Yusuf Şevki Hakyemez, "Toplum sözleşmesi kavramı ve günümüz insan hakları kuramına etkisi", **İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi**, 13/1-3 (2003), s. 193-194.

⁴⁰ Yusuf Şevki Hakyemez, **a.g.m.**, s. 192.

başkanına karşı ayaklanma fikrinin artık yüksek sesle gündeme getirilmiştir.⁴¹ Aşağıda sırayla bu teorinin oluşmasını sağlayan ve devlet başkanının azledilmesi mevzusu üzerinde duran Thomas Hobbes (ö. 1679), John Locke (ö. 1704) ve Jean-Jacques Rousseau'nun (ö. 1778) bu konu hakkındaki düşünceleri üzerinde durulacaktır.⁴²

2.1.1 Thomas Hobbes'un toplum sözleşmesi teorisi

Thomas Hobbes'a göre devlet, büyük bir insan topluluğunun kendi arasında sözleşme yapması ile kurulmaktadır. Bu sözleşmenin sonucu olarak insanlar, doğal dönemdeki yaşamlarındaki haklarını egemen bir güce devrederler. Diğer yandan toplum, çoğunluğun onayını alarak iktidara gelen kişi/kişilerin bütün toplum adına karar verebilme yetkisine sahip olduklarını kabul eder. Toplumu idare etme yetkisi ise, Leviathan'a verilir. Leviathan gerek bir kral ve gerekse bir parlamento olabilir.⁴³ Hobbes'a göre toplumda huzur ve düzenin sağlanması öncelikli meseledir. Monarşinin olup olmadığı ikincil derecede önemlidir. Yapılan sözleşme ile, insanlar özgürlüklerini bir devlet organına tevdi eder ve devlet bu sözleşmenin bozulmaması için fiziksel kuvvet kullanma yetkisine sahiptir.⁴⁴ Her ne kadar Hobbes otoriter bir yönetim tercih etmiş olsa da, insanın kendisini öldürmesi ve ölüme yol açacak şeylerin emredilmesi durumunda toplumun Leviathan'a karşı itaat etme mecburiyetinin olmadığı söylemektedir.⁴⁵ Şayet toplumun başında bulunan güç toplumun güvenliğini ve barışını sağlamakta başarısız olursa, toplumun otoriteye karşı ayaklanma hakkı bulunmaktadır. Çünkü böyle bir durumda, Leviathan'ın var olma nedeni

⁴¹ Tom Ginsburg v.d., "When to Overthrow your Government: The Right to Resist in the World's Constitutions", **UCLA Law Review**, sy. 1184 (2013), s. 1202.

⁴² Bu filozofların düşünceleri hakkında geniş bilgi için bkz. Yıldız, **a.g.e.**, s. 27-32.

⁴³ Thomas Hobbes, **Leviathan** (trc: W. Krul), Uitgeverij Boom, Amsterdam 2010, s. 132-133; Judith A. Best, **The Mainstream of Western Political Thought**, Human Sciences Press, New York 1980, s. 93-94.

⁴⁴ Skirberkk & Gilje, **a.g.e.**, s. 238, 242.

⁴⁵ Hobbes, **a.g.e.**, s. 165; ayrıca bkz. Skirberkk & Gilje, **a.g.e.**, s. 243; Best, **a.g.e.**, s. 90-91.

ortadan kalkmıştır ve yeni bir sözleşmenin oluşturulması ihtiyaç haline gelmiştir.⁴⁶

2.1.2 John Locke'un toplum sözleşmesi teorisi

John Locke, Thomas Hobbes'tan farklı olarak toplumun hükümdar ile bir sözleşme yaptığını düşüncesindedir. Dolayısıyla bu düşünceye göre gerek toplum ve gerekse hükümdar, bazı özgürlüklerden feragat etmiştir. Locke'a göre devletin gücü sınırlı olmakla birlikte, devlet yalnızca toplumun kendisine verdiği yetkileri kullanabilmektedir. Dolayısıyla toplum devlete karşı ayaklanma hakkını elinde bulundurmaktadır. Eğer devlet toplum sözleşmesindeki belirlenen hedefleri gerçekleştirmez ise, toplum devlete karşı ayaklanabilir ve mevcut rejimi değiştirebilme hakkına sahiptir.⁴⁷ Hatta ayaklanmanın tek amacı, mevcut rejimi değiştirmek olmalıdır ve bu hak yalnızca toplumun çoğunluğu tarafından kullanılabilir. Bu meyandaki bireysel girişimler veya azınlığı oluşturan bir militan grubun böyle bir işe girişmesi, suç olarak nitelendirilir.⁴⁸ Toplumun ayaklanma hakkının olduğunu Locke açık bir şekilde belirtmiştir, çünkü sözleşmenin gerekliliklerini yerine getirmemenin sonucu baştan bellidir. Bu sebeple Locke, siyasal yönetimin halkın talepleri ve özgürlüklerine duyarlı olmasını beklemektedir.⁴⁹

2.1.3 Jean-Jacques Rousseau'un toplum sözleşmesi teorisi

Rousseau tıpkı Locke gibi, devletin meşruiyetinin toplumun onayına bağlı olduğu düşüncesindedir. Fakat Rousseau John Locke'tan farklı olarak, toplumun bazı durumlarda özgürlüklerin geri alınması ve bunun sonucu olarak devlet başkanını azletme yetkisine sahip olduğu düşüncesine karşı çıkmıştır.

⁴⁶ Randall Lesaffer, **Inleiding tot de Europese Rechtsgeschiedenis**, Universitaire Pers Leuven, Leuven 2008, s. 354; Skirberkk & Gilje, **a.g.e.**, s. 243.

⁴⁷ Lesaffer, **a.g.e.**, s. 355; Westerman, **Rechtsfilosofie. Inleiding**, s. 50; Westerman, **Recht als raadsel**, s. 115; Skirberkk & Gilje, **a.g.e.**, s. 243.

⁴⁸ Best, **a.g.e.**, s. 93, 97.

⁴⁹ Hakyemez, **a.g.m.**, s. 205.

Eğer toplum ayaklanma hakkını elinde tutma hakkına sahip ise, devlet belirsiz bir duruma sürüklenecektir. Rousseau'nun teorisine göre toplumun elinde bulundurduğu haklar, genel irade altında topluma verilmektedir.⁵⁰ Buradan anlaşıldığı üzere, Rousseau toplumu bir bütün ve aynı hedefler doğrultusunda hareket eden bir topluluk olarak görmektedir. Toplumu bütün olarak bir arada tutacak olan unsur 'genel iradedir'. Genel irade çoğunluğun iradesi değil, toplumun müşterek faydasını ifade etmektedir. Toplumun fertleri ise, kendisini genel iradeye teslim etmektedir. Rousseau genel iradenin 'her zaman için doğru olduğunu' belirtir. Ancak mezkur iradenin nasıl ve kimler tarafından tespit edileceği, genel iradeyi istismar etmek isteyenlere karşı genel iradenin hangi şekilde güvence altına alınacağı, azınlıkların çıkarlarının hangi şekilde korunması hakkında Rousseau, ya tatmin edici açıklamada bulunamamıştır, ya da hiç açıklamada bulunmamıştır.⁵¹

2.1.4 Toplum sözleşmesi düşünürlerinin günümüz devletlerine etkileri

Toplum sözleşmesi kuramını oluşturan filozoflar, bazı konular hakkında görüş ayrılığına düşmüş olsalar da, bu filozofların sahip oldukları ortak görüşler günümüz demokratik rejimler üzerinde önemli etkileri olmuştur. Bu itibarla, devletin fertlerin iradesine dayandığı ve devletin meşru sayılması için fertlerin hak ve özgürlüklerinin korumasına bağlı olduğu günümüzde prensip olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte anayasaların devletin yapısını ve bireylerin sahip olduğu hak ve özgürlükleri güvence altına alması ve bu anayasaların toplumun geniş kesimleri tarafından hazırlanması ve benimsenmiş olması kabul görmüştür. Bu sebeple, birçok devletin anayasaları toplum sözleşmesi düşüncesi ışığında hazırlanmıştır veya hazırlanmaktadır.⁵²

⁵⁰ Jean-Jacques Rousseau, **Het Maatschappelijk Verdrag** (trc: S. van den Braak & G. Van Roermund), Uitgeverij Boom, Amsterdam 2008, s. 48-58; Westerman, **Rechtsfilosofie. Inleiding**, s. 53-55.

⁵¹ Lesaffer, **a.g.e.**, s. 358-359; Skirberkk & Gilje, **a.g.e.**, s. 331; Westerman, **Rechtsfilosofie. Inleiding**, s. 59.

⁵² Hakyemez, **a.g.m.**, s. 201, 207.

2.1.5 Toplum sözleşmesi düşünürlerinin anayasa çalışmalarına etkileri

Her ne kadar tarih içerisinde devlet gücünü belirli kurallar ile sınırlamaya yönelik çalışmalar yapılmış olsa da, bu teşebbüsler genelde uzun süreli veya konulan kuralların yaptırım gücü olmamıştır. Rönesans ile birlikte anayasa bilimi, müstakil hukuk dalı olarak gelişmeye başlamıştır. Zira bu dönemde Amerika Birleşik Devletlerinden başlayıp XIX. yüzyılda hemen hemen bütün Avrupa devletleri, devlet gücünü sınırlayan anayasalara sahip olmuşlardır.⁵³ Modern dönemde anayasa çalışmalarının başlangıcını 1776 yılına götürmek mümkündür. Zira o yılda Amerika'da 13 eyaletin İngiltere Kralına karşı bağımsızlık bildirisi kaleme alınmıştır. Mezkur bildiri John Locke'un düşüncelerinden faydalanılarak hazırlanmıştır. Bildiride bütün insanların eşit olarak yaratıldığı, insanların hayat hakkına sahip oldukları, özgür oldukları, devletin sahip olduğu yetkilerin toplumun onayına bağlı olduğu, insanların devleti kuruluş amacına uymadığı takdirde alaşağı edebilecekleri ve insanların uzun sürece işlenen hatalar sonucunda ayaklandıkları belirtilmiştir.⁵⁴ Daha sonra 1787 yılında hazırlanan 'Amerikan Birleşik Devletleri Anayasası', günümüzde halen geçerli olan iki prensibi ortaya koymuştur: (i) devlet gücünün hukuk tarafından sınırlandırılması ve (ii) demokrasinin; yani halkın kendini yönetebilme hakkına sahip olması.⁵⁵

2.2 Anayasalarda şiddetsiz yöntem ve şiddet kullanma hakkı

Birinci bölümde İslâm hukuk düşüncesinde devlet başkanının azledilmesi için (i) şiddetsiz yöntem ve (ii) şiddetin kullanılmasının caiz gören yöntemin, azletme yöntemleri olarak belirlendiği üzerinde durulmuştur. Günümüzdeki bazı anayasalarda, her iki yöntemin varlığından bahsedilmektedir. Şiddetsiz

⁵³ Karaman, **Mukayeseli İslam Hukuku**, I, s. 82.

⁵⁴ Westerman, **Rechtsfilosofie. Inleiding**, s. 51; bu bildirin Türkçe tercümesi için bkz. Skirberkk & Gilje, **a.g.e.**, s. 291-292; İngilizce tam metin ve değerlendirme için bkz. Carla Zoethout, "Declaration of Independence (1776)", **Constitutionele Klassiekers** içinde (redaktörler: H. Batjes & B. Vermeulen), Ars Aequi Libri, Nijmegen 2007, s. 71-77.

⁵⁵ Zoethout, **a.g.m.**, s. 76-77.

yöntemden örnek olarak Amerikan Birleşik Devletleri Anayasası verilebilir. Mezkur anayasanın 2. maddesinin 4. bölümüne göre, devlet başkanının vatana ihanet ve rüşvet gibi ağır suçlar işlemesi durumunda, Senato tarafından görevinden alınabilir. Bu prosedür, ‘impeachment-procedure’ olarak adlandırılmıştır. Ancak Amerikan Birleşik Devletleri tarihinde bu prosedür birkaç kez uygulamaya konulmuş olsa da, tarih içerisinde azledilen bir devlet başkanına rastlanmamıştır. Bu sebeple düzenli bir şekilde uygulanan bir prosedürden bahsetmek mümkün değildir.⁵⁶ Ayrıca Fransa’da 2014 yılında parlamento tarafından kabul edilen yasaya göre devletin cumhurbaşkanı, ağır suçlar işlemesi gibi olağanüstü durumlarda parlamento tarafından azledilebilir. Ancak azledilme işleminin gerçekleşmesi için, parlamentonun en az üçte ikisinin bu işleme onay vermesi gerekmektedir.⁵⁷

İkinci yöntemden örnek olarak, Fransız İhtilalinden sonra 1789 yılında hazırlanan ‘İnsan ve vatandaşın hakları beyannamesi’ verilebilir. Bu beyanname 1791 yılında Fransa’da hazırlanan anayasasının ve daha sonar 1957 yılında hazırlanan anayasanın bir parçasını oluşturmaktadır. Beyannamenin 1. maddesine göre her insane, özgür ve eşit haklara sahip olarak doğmuştur. 2. maddeye göre devlet, vatandaşlarının özgürlük, mülkiyet ve güvenlik haklarını korumak zorundadır. Şayet bu haklar korunmaz ise, toplum devlete karşı direnme hakkına sahip olur.⁵⁸ Öte yandan yapılan bir araştırmaya göre 1781-2011 arasında yürürlükte olan anayasaların yaklaşık yüzde yirmisinde, ayaklanma hakkına yer verilmiştir. Böyle bir hakkın anayasalarda yer verilmesi

⁵⁶ Amerikan Birleşik Devletleri Anayasasının İngilizce metni ve hakkında geniş bilgi için bkz. Carla Zoethout, “Constitution of the United States of America (1787-)”, **Constitutionele Klassiekers** içinde (redaktörler: H. Batjes & B. Vermeulen), Ars Aequi Libri, Nijmegen 2007, s. 79-101.

⁵⁷ Peter Vermaas, *Fransen kunnen nu president afzetten*, NRC Handelsblad (23 Ekim 2014).

⁵⁸ Mezkur beyanname hakkında geniş bilgi için bkz. Ben Vermeulen, “Déclaration des droits de l’homme et du citoyen (1789)”, **Constitutionele Klassiekers** içinde (redaktörler: H. Batjes & B. Vermeulen), Ars Aequi Libri, Nijmegen 2007, s. 103-111; Hakyemez, **a.g.m.**, s. 213.

iki sebepten kaynaklanmaktadır. Bir yandan (i) halka ayaklanma hakkının tanınması ile siyasi iktidarın ülkeyi doğru şekilde idare edeceği sağlanmaya çalışılır. Diğer yandan (ii) anayasanın gösterdiği yöntem ile iktidara gelmeyenler, iktidara geldikten sonra yaptıkları işi meşrulaştırmak için anayasalara ayaklanma hakkını eklemişlerdir. Genelde askeri darbeler ardından anayasalara ayaklanma hakkının eklendiği belirtilmektedir.⁵⁹ Bu meyanda somut bir örnek olarak 1949 yılında hazırlanan ‘Almanya Federal Cumhuriyeti Anayasası’ verilebilir. Mezkur anayasanın 20. maddesinin 4. fıkrasına göre anayasal düzeninin ortadan kaldırmaya çalışanlara karşı, halk son çare olarak ayaklanma hakkına sahiptir.⁶⁰

Sonuç

Bey’at ve toplum sözleşmesinin içerik olarak birbirine benzediği görülmektedir. Zira her iki teoriye göre devlet başkanı ve toplum arasında bir mukavele yapılmaktadır ve bu mukavele, her iki tarafa bazı hak ve vecibelere yüklemektedir. Bunun yanında her iki teori devlet başkanına meşruiyet kazandırmaktadır, çünkü devlet başkanının görevde kalmasının meşru olması, onun mukavelede belirtilen sınırları aşmamasına bağlıdır. Makalenin birinci bölümünde İslâm düşüncesinde devlet başkanının azledilmesi için (i) şiddetsiz yöntem ve (ii) şiddetin kullanılmasını yöntemler olarak tespit edilmişti. Ancak tarih içerisinde hukuki mekanizmaların geliştirilememiş olmasından dolayı devlet başkanının azledilmesi hakkındaki bilgiler teoride kalmıştır. Ancak meseleyi düşünce bazında ele alacak olursak, İslâm düşünürleri, bu meseleyi Batı düşünürlerinden asırlar önce tartışmıştır.

Araştırmamız Hobbes, Locke ve Rousseau’nun iktidarın kaynağının

⁵⁹ Ginsburg v.d., **a.g.m.**, s. 1216, 1240-1241; ayaklanma hakkının tanındığı ülkeler ve mezkur hakkı tanıyan anayasa maddelerini okumak için bkz. **a.g.m.**, s. 1242-1259.

⁶⁰ Hakyemez, **a.g.m.**, s. 214; mezkur anayasa hakkında geniş bilgi için bkz. Remco Nehmelman & Ben Vermeulen, “Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland (1949-)”, **Constitutionele Klassiekers** içinde (redaktörler: H. Batjes & B. Vermeulen), Ars Aequi Libri, Nijmegen 2007, s. 147-171.

toplum olduğu konusunda hem fikir olduklarını göstermektedir. Yaptığımız araştırma, İslâm düşüncesinde devlet başkanının azledilmesine dair tespit ettiğimiz (i) şiddetsiz yöntem ve (ii) şiddetin kullanılması, toplum sözleşmesi düşünürlerinden Rousseau tarafından hiç dile getirilmemiştir. Hobbes ise istisnâî durumlarda toplumun devlet başkanına karşı ayaklanmak suretiyle onu azledilebileceğini kabul etmiştir. Locke ise, Hobbes ve Rousseau'dan farklı olarak, bazı durumlarda devlet başkanının azledilebileceğini yüksek sesle dile getirmiştir.

Çalışmamız mezkur filozofların düşüncelerinin Batı'da kabul gördüğü ve bu düşüncelerin devlet başkanların yetkilerini sınırlayan anayasalarda yer aldığını ortaya koymuştur. Bu sebeple, Batı'da, devlet başkanının azledilme mevzusu İslâm düşüncesinden asırlar sonra tartışmaya açılmasına rağmen, Batı dünyası hukuki mekanizmaların oluşturmasında İslâm dünyasından çok daha başarılı olduğu söylenebilir. Zira anayasalar ile devlet başkanının yetkileri sınırlandırılmaya ve bu şekilde otoriteleşmenin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte, her ne kadar günümüz dünyasındaki devletlerin büyük bir çoğunluğunda devlet başkanlarının göreve gelmesi ve o görevde kalması toplumun rızasına bağlı olduğu prensip olarak kabul edilmiş olsa da, kanaatimizce devlet başkanının gerek şiddetsiz yöntem yoluyla gerekse şiddet kullanmak suretiyle azledilmesine sıcak bakılmamaktadır. Zira – anayasalar üzerine geniş bir araştırma yapamamıza rağmen – bazı anayasalarda (i) şiddetsiz yöntem ve (ii) şiddetin kullanılmasından bahsedildiğini tespit edebildik. Ancak burada Amerika Birleşik Devletlerinde var olan prosedürün nadiren uygulandığını ve bazı anayasalarda topluma tanınan ayaklanma hakkının uygulanabilirliği hakkında somut bilgilere sahip olmadığımızı söylemeliyiz.

Kanaatimizce anayasalar yoluyla iktidarın yetkilerini sınırlandırmak ve iktidarın el değiştirmesi için şeffaf seçimler yapılmasını sağlamak, günümüz dünyasındaki eğilim olarak önümüzde durmaktadır. Zira tarihi tecrübe şiddet

yoluyla devlet başkanını azletmeye teşebbüs edilmesinin anarşi ortamını sağladığını göstermektedir. Bu durum, İslâm düşünürlerinin bir çoğunun bu konu hakkındaki düşüncelerini destekler mahiyettedir. Bu sebeple, iktidarın el değiştirme için günümüz dünyasının vardığı son nokta demokratik seçimler olmuştur.⁶¹ Seçimler yoluyla adaylar halkın önüne çıkar ve toplumu kendini seçmesine davet eder. Bununla birlikte belirli sürelerle seçimlerin yapılması, halkın memnun olmadığı iktidarı şiddete başvurmadan oylarıyla görevinden alınmasını sağlamaktadır. Bu yönüyle şeffaf seçimlerin, anarşi ortamının engellemesine ve devletin istikrarına katkı sağladığı söylenebilir. Nitekim İslâm düşünürlerinin bu konudaki en büyük gayesi de bu olmuştur.⁶²

Kaynakça

ASAD, Muhammad, **The Principles of State and Government in Islam**, Kuala Lumpur 2007, Islamic Book Trust.

ATAR, Fahrettin, “Azil”, **DİA**, IV, Ankara 1991, Diyanet Vakfı Yayınları, s. 326-327.

AYBAKAN & DÖNMEZ, Bilal & İbrahim Kâfî, “Meşru”, **DİA**, XXIX, Ankara 2004, Diyanet Vakfı Yayınları s. 378-383.

AYDIN, M. Akif, “İslam Hukukunda Devlet Başkanının Tayin Usulü”,

⁶¹ Bilal Aybakan & İbrahim Kâfî Dönmez, “Meşru”, **DİA**, XXIX, s. 379.

⁶² Bu makalenin içeriği “Bey’at ve toplum sözleşmesi ışığında devlet başkanının görevden alınması problemi” adlı tezimizden alınmıştır.

Osmanlı Araştırmaları, X (1990).

....., M. Akif, “Anayasa”, **DİA**, III, Ankara 1991, Diyanet Vakfı Yayınları, s. 153-164.

....., M. Akif, “Hal’ ”, **DİA**, XV, Ankara 1997, Diyanet Vakfı Yayınları, s. 219-221.

BAŞOĞLU, Tuncay, “Hilafetin sübut şartı olarak bey’at”, **İlam Araştırma Dergisi**, I, sy. 2 (Temmuz-Aralık 1996).

BEST, Judith A., **The Mainstream of Western Political Thought**, New York 1980, Human Sciences Press.

BİÇER & SOĞUKOĞLU, Ramazan & Fehmi, “Arap Baharının dinamiği: Ulu’l-Emre itaatın teolojisi (Yusuf Kardâvi ve Ramazan Buti örneği)”, **Kelam Araştırmaları 10:1** (2012).

ÇELEN, Mehmet, **M. Reşid Rıza’da Hilafet düşüncesi ve Osmanlı tecrübesi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999.

EBU’L-HASAN HABİB EL-MAVERDİ, **El-Ahkâmü’s Sultaniyye** (trc: Ali Şafak), İstanbul 1994, Bedir Yayınevi.

EL-ENSARİ, Abdülhamid İsmâil, “Ehlü’l-Hal ve’l-Akd”, **DİA**, X, Ankara 1994, Diyanet Vakfı Yayınları, s. 539-541.

FARSAKH, Andrea M., “Sünni halifelikle Şii imamlığın mukayesesini”, **İslam’da Siyaset Düşüncesi** içinde, (trc: Kazım Güleçyüz), İstanbul 1995, İnsan Yayınları.

GINSBURG v.d., Tom, “When to Overthrow your Government: The right to resist in World’s Constitutions”, **UCLA Law Review**, sy. 1184 (2013).

HAKYEMEZ, Yusuf Şevki, “Toplum sözleşmesi kavramı ve günümüz insan hakları kuramına etkisi”, **İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi**, 13/1-3 (2003).

HAMIDULLAH, Muhammed, **İslâm Anayasa Hukuku** (trc. editörü: Vecdi Akyüz), İstanbul 2005, Beyan Yayınları.

....., Muhammed, **İslâm’ın Hukuk İlmine Katkıları** (trc. editörü: Vecdi Akyüz), İstanbul 2005, Beyan Yayınları.

....., Muhammed, **İslâm Peygamberi** (trc: Mehmet Yazgan), İstanbul 2011, Beyan Yayınları.

HAN, Muhibül Hasan, “Ortaçağ İslâm siyasetinde devlete karşı ayaklanma teorileri”, **İslâm’da Siyaset Düşüncesi** içinde, (trc: Kazım Güleçyüz), İstanbul 1995, İnsan Yayınları.

HEYET, **İlmihal**, II, Ankara 2012, TDV Yayınları.

HOBBS, Thomas, **Leviathan** (trc: W. Krul), Amsterdam 2010, Uitgeverij Boom.

KALLEK, Cengiz, “Biat”, **DİA**, VI, Ankara 1992, Diyanet Vakfı Yayınları, s. 120-124.

KAPAR, Mehmet Ali, **İslâm’ın ilk döneminde bey’at ve seçim sistemi**, İstanbul 1998, Beyan Yayınları.

KARAMAN, Hayreddin, **Anahatlarıyla İslâm Hukuku**, İstanbul 2010, Ensar Neşriyat.

....., Hayreddin, **Mukayeseli İslâm Hukuku**, İstanbul 2013, İz Yayıncılık.

LESAFFER, Randall, **Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis**, Leuven 2008, Universitaire Pers Leuven.

LEWIS, Bernard, **The Political Language of Islam**, Chicago 1988, The University of Chicago Press.

MANZURIDDIN, Ahmed, “Kur’an’da anahtar siyasi kavramlar”, **İslâm’da Siyaset Düşüncesi** içinde, (trc: Kazım Güleçyüz), İstanbul 1995, İnsan Yayınları.

MAUDUDI, Sayyid Abul A’la, **The Islamic Law and Constitution** (çev: Khurshid Ahmad), yayınevi belirsiz, Lahore 1960.

NEHMELMAN & VERMEULEN, Remco & Ben, “Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland (1949-)”, **Constitutionele Klassiekers** içinde, (redaktörler: H. Batjes & B. Vermeulen), Nijmegen 2007, Ars Aequi Libri.

NELSON, Brian R., **Western Political Thought. From Socrates to the Age of**

Ideology, New Jersey 1982, Prentice-Hall.

ÖZKAN, Mustafa, “Emevi iktidarının işleyişinde biat kavramına yüklenen anlam ve biatın fonksiyonu”, **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 7, sy. 13 (2008/1).

ROSENTHAL, Erwin I.J., **Political Thought in Medieval Islam**, Cambridge 1962, The Cambridge University Press.

ROUSSEAU, Jean-Jacques, **Het Maatschappelijk Verdrag** (trc: S. van den Braak & G. van Roermund), Amsterdam 2008, Uitgeverij Boom.

SARIKAYA, Saffet, “Ehl-i Sünnet’in devlet telakkisinde iki mesele: idari sistem, devlet reisine itaat”, **S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 4 (1997).

SKİRBERKK & GİLJE, Gunnar & Nils, **Antik Yunan’dan Modern Döneme Felsefe Tarihi** (trc: E. Akbaş & Ş. Mutlu), İstanbul 2006, Kesit Yayınları.

TÜRCAN, Talip, **Devletin Egemenlik unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri**, Ankara 2001, Ankara Okulu Yayınları.

UDEH, Abdülkadir, **İslâm ve Siyasi Durumumuz** (trc. Beşir Eryarsoy), İstanbul 1995, Pınar Yayınları.

ÜNAL, Bülent, “İslâm ve siyaset üzerinde düşünceler”, **D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. XIII-XIV (2001).

ÜNSAL, Fatma, “İslam siyaset teorisinde Fazlur Rahman’ın getirdiği yenilik”, **İslam ve Modernizm ‘Fazlur Rahman Tecrübesi’ içinde**, Yeni Zamanlar Sahaf, İstanbul 1997.

VERMEULEN, Ben, “Déclaration des droits de l’homme et du citoyen (1789)”, **Constitutionele Klassiekers** içinde, (redaktörler: H. Batjes & B. Vermeulen), Nijmegen 2007, Ars Aequi Libri.

....., Ben, “Magna Carta”, **Constitutionele Klassiekers** içinde, (redaktörler: H. Batjes & B. Vermeulen), Nijmegen 2007, Ars Aequi Libri.

WATT, W. Montgomery, **Islamic Political Thought**, Edinburgh 1968, Edinburgh University Press.

WESTERMAN, Pauline, **Recht als raadsel. Een inleiding in de**

rechtsfilosofie, Zutphen 2012, Uitgeverij Paris.

....., Pauline, **Rechtsfilosofie. Inleiding**, Heerlen 1998, Van Gorcum/Open Universiteit.

YILDIRIM, Ramazan, "Sünni siyaset düşüncesinin tarih içindeki gelişimi ve etkinliği", **İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 24 (2011).

ZOETHOUT, Carla, "Constitution of the United States of America (1787-)", **Constitutionele Klassiekers** içinde, (redaktörler: H. Batjes & B. Vermeulen), Nijmegen 2007, Ars Aequi Libri.

....., Carla, "Declaration of Independence (1776)", **Constitutionele Klassiekers** içinde, (redaktörler: H. Batjes & B. Vermeulen), Nijmegen 2007, Ars Aequi Libri.